O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

O‘ZBEK TILI KAFEDRASI

ONA TILI VA ADABIYOT

fanidan o‘quv uslubiy majmua

(bakalavriat ta’lim yo‘nalishi 2-kurs talabalari uchun)

Bilim sohasi:	100000 –	gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000 –	pedagogika
Ta'lim yo‘nalishi:	5111700 –	Boshlang‘ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish

NUKUS-2020

O‘quv uslubiy majmua O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan 2014-yil 13-noyabrdagi 430-sonli buyrug‘i asosida ishlab chiqilgan fan dasturi asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi:
S.Jalilov – Nukus DPI O‘zbek tili kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Taqrizchi:
M.Xudayarova – f.f.n. Nukus DPI O‘zbek tili kafedrasi katta o‘qituvchisi.

O‘UM Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI Ilmiy kengashining 2017-yil ___avgustdagi ___ sonli majlis qarori bilan oydalanishga tavsiya qilingan.

Mundarija

1. O‘quv materiallar
1.1. Ma’ruza (modul asosida)..
1.2. Amaliy mashg‘ulotlar…………………………..………………
2. Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari uchun uslubiy ko‘rsatmalar
3. Glossariy………………………………………….……………………
4. Ilovalar…………………………………………………………….
4.1. Fan dasturi……………………………………………………
4.2. Ishchi fan dasturi………………………………………………..
4.3. Tarqatma materiallar………………………………………….....
4.4. Testlar ………………………………………………………..
4.5. Baholash mezonlari…………………………………...………
4.6. Boshqa materiallar……………………………………………….

1- MODUL
MORFEMIKA
REJA:

1. Morfemika haqida umumiy ma’lumot.
2. Asos morfema va uning xususiyatlari.
3. Affiks morfema va uning xususiyatlari.
4. Affiksal morfemalarning turlari.
5. Affikslarda shakl va ma’no munosabati.
6. So‘zning morfema tarkibidagi o‘zgarishlar.
7. Morfologik qayta bo‘linish.

Tayanch so‘zlar: ***morf, morfemika, asos morfema, affiks morfema, affiksal pleonazm, morfem tarkib, allomorf, asosdosh so‘z, morfologik qayta bo‘linish.***

Morfemika haqida umumiy ma’lumot

Morfemika so‘zning eng kichik ma’noli qismlari haqidagi ta’limotdir. Bu kichik qismlar tilshunoslikda **morfemalar** deb yuritiladi. Masalan, *paxtakorlarimizga* so‘zi *paxta, -kor, -lar, -imiz, -ga* qismlaridan iborat. Bu qismlar turli xil so‘zlar tarkibida qatnashib, o‘ziga xos ma’nolar ifodalaydi. Bu qismlar yana bo‘linadigan bo‘lsa, ularning ma’nosi yo‘qoladi. Demak, morfema so‘zning eng kichik ma’noli qismidir.

Morfema tarkibiga ko‘ra fonemalar kompleksidan, ba’zan bitta fonemadan iborat bo‘ladi. Masalan, *u-ni, kitob-i.*

Morfema so‘z tuzilishida zarur bo‘lgan eng kichik ma’noli qism sifatida yasama so‘zlarning ham, so‘z shakllarining ham tarkibiga kiradi va shu shakllarda ajratiladi. Boshqacha aytganda, **morfema affikslari bo‘lgan so‘zlardagina ajratiladi.** Masalan, *gulzor, paxtakor, temirchilik, o‘qiganman* kabilar morfemalarga ajratiladi, ammo *uy, kitob, olma, oq, ko‘m-ko‘k* kabi so‘zlar morfemalarga ajratilmaydi. Ular **yaxlit** so‘zlardir.

Morfemalar vazifasiga ko‘ra so‘z yasalishiga ham, so‘z o‘zgarishiga ham aloqadordir. Masalan, *temir-chi* so‘z yasash hodisasi, *temir-ni* shakl yasash hodisasidir. Ko‘rinadiki, «yasash» termini (keng ma’noda) hosil qilish ma’nosini ifodalaydi.

Morfema eng kichik ma’noli qism sifatida shu tilda (o‘zbek tilida) so‘zlovchilarning xotirasida saqlanadi. Bu esa so‘zlarni ma’nosi anglashilib turadigan qismlarga ajratish va, aksincha, xotirada mavjud bo‘lgan morfemalar asosida yangi so‘z yasash yoki so‘zlarni turli grammatik shakllarga ko‘ra o‘zgartirish imkoniyatini beradi. Shu jihatdan qaraganda, morfema, hammadan burun, tilning eng muhim elementidir. Biroq morfema o‘z holicha xotirada saqlanib qoladigan narsa bo‘libgina qolmay, balki grammatik shakllarning tuzilishida ham ishtirok etadi. Bu jihatdan esa morfema til elementi bo‘lishi bilan birga, ayni zamonda nutq elementi ham hisoblanadi.

Morfema biror so‘z doirasiga kirmay turib, leksik yoki grammatik qiymatga ega bo‘lmaydi. Masalan, -*chi* morfemasi garchi o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi element sifatida xotirada saqlansa-da, ammo bunda konkret biron shaxs oti nazarda tutilmaydi. Shuningdek, -*ni* affiksi tushum ma’nosidagi til elementi sifatida xotirada saqlansa ham, u konkret so‘zning tushum kelishigi ma’nosini bildirmaydi.

Morfemaning leksik yoki grammatik xarakterdagi konkret ma’noga ega bo‘lishi faqat nutqda, ya’ni gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so‘zlarning morfemalarga bo‘linishi nutq jihatidan emas, til jihatidandir.

Hozirgi oʻzbek tilida mavjud boʻlgan soʻzlarning morfologik tuzilishi tahlil qilinar ekan, unda ajratiladigan har bir morfema hozirgi paytda anglanishi, ya'ni ma'nosi tushunarli boʻlishi shart. Shuning uchun hozirgi oʻzbek tilidagi morfemalarni soʻzning hozirgi davrda tushunarli boʻlgan, xotirada til elementi sifatida saqlanadigan eng kichik ma'noli qismlari deb ta'riflash mumkin. Masalan, *talabalar-ning, san'at-kor-lar-imiz-ning, tin-ch-lik-parvar-lik, mustaqil-lik-ni* kabilar.

Qoʻshimchali sodda soʻzlarni (oʻzak va qoʻshimcha) morfemalarga ajratish tartibini qoʻshma, juft va takroriy soʻzlarga tatbiq qilinishi u qadar toʻgʻri boʻlmaydi. Chunki bu soʻzlar tarkibidagi har bir qism (komponent) aslida soʻzga xos boʻlgan grammatik tugallikka ega. Shuning uchun bu qismlar ma'lum «ichki» grammatik munosabatda boʻladi. Masalan, *Yangiyer, oshqozon, uchburchak, beshbarmoq (ovqat) Yangiobod, Mirzachoʻl, otquloq, osh-non, qozon-tovoq, baland-past, qop-qop (bugʻdoy), togʻ-togʻ (paxta), koʻm-koʻk (osmon)* kabi qoʻshma, juft va takroriy soʻzlarning har biri grammatik jihatdan toʻla shakllangan soʻzdan tashkil topgan. Bundan tashqari, ular tarkibida affikslar ham yoʻq.

Ammo ba'zi qoʻshma va juft soʻzlarda affiks morfemalar boʻlishi mumkin. Bunday paytda ular morfemalarga ajratiladi. Masalan, *kun-ga-boq-ar, muzyor-ar, ol-ibsot-ar, qoʻl-ma-qoʻl, kun-dan-kun-ga, oy-ma-oy* kabi.

Shunday qilib, *morfema* soʻzning hozirgi paytda yangidan ma'noli qismlarga boʻlinmaydigan har bir oʻzagi, har bir qoʻshimchasidir.

Morfemalar ma'no va vazifasiga koʻra 2 xil boʻladi:

Asos morfema va uning xususiyatlari

Asos morfema. Asos morfema soʻzning leksik ma'nosini bildiruvchi asosiy qism boʻlib, qoʻshimchalar shu asos bilan birgalikda qoʻllanadi. Shunga koʻra, asos morfema **asosiy morfema,** affiksal morfema esa **ergash** yoki **yordamchi** morfema deb ham yuritiladi. Asos morfema soʻz yasalishi uchun ham, shakl yasalishi uchun ham asos hisoblanadi. U soʻzning semantik yadrosini tashkil etadi.

Masalan*, paxtakor, paxtazor, paxtachilik* kabi soʻzlarda **paxta** – soʻz yasalishi uchun asos boʻlyapti. *Paxtani, paxtaning, paxtalar* kabi soʻzlarda u shakl yasalishi uchun asos hisoblanadi.

Soʻzga turli xil morfemalar qoʻshilib kelganda ham, asosning ma'nosi oʻzgarmaydi. Undan yasalgan yangi soʻzlarning – yasalmalarning ma'nosi har vaqt asos morfemaning ma'nosi bilan bogʻlangan, shu ma'noga asoslangan boʻladi. Masalan *aql, katta, temir, arava, ter, oʻr* kabi soʻzlardan yasalgan *katta-lik, temir-chi, arava-kash, ter-im, oʻr-oq* kabi yasalmalarning ma'nosi yuqoridagi soʻzlarning ma'nosiga asoslanadi.

Asosning qoʻshimchaga nisbatan yetakchi ekani faqat semantik jihatdandir. Chunki u soʻzning tarkibiy elementi til birligi boʻlgan soʻzlar singari hali ma'lum grammatik qoida va qonunlar ta'sirida boʻlmaydi. Shuning uchun ham asos grammatik qiymatga ega boʻlgan birlik deb emas, balki leksik qiymatga ega boʻlgan eng kichik butunlik deb baholanadi.

Asos morfema yasama boʻlmaydi. U faqat tub boʻladi. Yasama asos deyish – bu soʻzda ikki va undan ortiq asos boʻlishi mumkin demakdir. Masalan*, terimchi* soʻzining *ter* – (tub) va *terim* – (yasama) asoslariga, *bilimdonlik* soʻzining *bil* – (tub) *bilim* –(1-yasama), *bilimdon* – (2-yasama) asoslarga ajratish lozim boʻladi. Vaholanki, bu soʻzlarda bittadan (*ter* va *bil*) asos morfema bor. **Asos faqat qoʻshimchali soʻzlardagina mavjud**.

Soʻzni asos va qoʻshimchaga ajratishning ikki sharti bor:

1. Asos deb ajratiladigan qism bugungi tilda mustaqil ma'no ifodalashi, boshqa qo'shimchalar qabul qila olishi shart.

2. Qo'shimcha deb ajratiladigan qism esa boshqa asoska ham qo'shila olishi shartdir. Masalan *yig'-im, ter-im, yig'-ma, bos-ma, bos-iq, to's-iq, o'r-im, bos-im* kabi.

Ta'kidlanganidek, asos avvalo, so'zdagi asosiy tub, eng tub leksik ma'noni ifodalaydi. U so'zning semantik yadrosini tashkil qiladi. Bu ma'no hali o'z xarakteriga ko'ra konkretlashmaganligi uchun abstrakt ma'no hisoblanadi. Ammo o'zbek tilida asosning ma'nosi faqat abstrakt (mavhum) bo'ladi, deyish unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Ya'ni asosning ma'nosi ham konkret, ham abstrakt bo'ladi. Masalan, *terim, terma* so'zlarining asosi birinchisida «yig'ishtirib olish» (paxtani), ikkinchisida narsalarni (shaxslarni) «to'plash», «tanlash» (terma komanda) ma'nosini ifodalaydi. Bu holatda asos mavhum ma'no ifodalagan. Ammo *paxtani, paxtaning* kabi so'zlaridagi *paxta* - asosi ma'lum bir narsa tushunchasini (konkret ma'noni) ifodalagan.

Asosning ma'nosi ba'zi so'zlarda so'zning aniq leksik ma'nosiga teng kelsa, ba'zi so'zlarda teng kelmaydi. Masalan, *kitobdan* so'zining leksik ma'nosi shu so'zning asosi - *kitob* anglatgan ma'noga teng keladi. Shu o'rinda, demak, asosning ma'nosi leksik ma'nodan iborat. Ammo *boshliq, boshla, boshqarma* so'zlarining leksik ma'nolari *bosh (golova)* asosi anglatgan ma'nodan farq qiladi. Chunki yuqoridagi so'zlarning asosi *bosh* - o'sha so'zlarning leksik ma'nolarini ifodalamaydi, balki shu so'zlarning asosida yotgan umumiy, abstrakt tushunchani ifodalaydi. Bu tushuncha alohida *bosh – (golova)* so'ziningginа leksik ma'nosi bo'lishi mumkin.

Asos morfema o'z konkret ma'nosidan uzoqlashib, umumiy xarakterda ma'no ifodalaydigan vositaga, ya'ni affiksal morfemaga aylanishi mumkin. Masalan, *oshxona, ishxona, choyxona, talabnoma, taklifnoma, ruxsatnoma* kabi so'zlardagi *xona, noma* elementlari shu o'rinda bir ish faoliyat joyi ma'nosini, biror narsa turi ma'nosini ifodalovchi qo'shimchaga aylangan.

So'z va asos

1. <u>So'z</u> o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, narsa-hodisalar, jarayonlar, shaxslar, belgi va miqdorlarni, xususiyatlarni, harakat va holatni, aloqa va munosabatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan, mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lgan, shuningdek, turli xil grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan til birligidir. So'z gapning (nutqning) qurilish materiali hisoblanadi. Demak, so'z obyektiv borliqdagi narsa yoki hodisalar haqidagi tushunchaning tovush vositasi bilan ifodalanishidir. So'z, ma'no ifodalash bilan birga, his-tuyg'ularni ham bildirishi mumkin (masalan, undovlar). Kelib chiqadiki, so'z tushunchani ifodalaydi yoki his-tuyg'ularni bildiradi. Bularning hammasi so'zning ma'no tomonidir. So'z yakka holda bildirgan ma'nosidan tashqari, qo'llanishda, nutq ichida ko'chgan ma'noda ham ishlatilishi emotsional bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin. Masalan: *bolam* so'zi o'rnida *bo'tam, qo'zim, chirog'im,* deyish, *bolasi ko'p* o'rniga *jo'jasi ko'p, farzand* o'rniga *tirnoq (*farzandga zor - tirnoqqa zor) deyish, *bo'tam, bolajonim, bolaginam, qizalog'im, otajon, jon otam, jonim otam* kabi qo'llashlar so'zlarning emotsional bo'yog'i hisoblansa, *Oh qanday go'zal manzara, hah, hali oqibat shumi? O, u yurak, o u tilla bosh, (U.Nosir)* kabi gaplardagi undov so'zlar turli xil emotsiyalarni (his-hayajon) ifodalagan.

2. Asos. Morfema strukturasi jihatidan bo'linmas holdagi so'zning asos bilan bir xil ko'rinishda kelishi bu elementlarning yaqin munosabatini ko'rsatadi. Ammo, shunday bo'lsa ham, ular bir-biriga teng hodisalar emas. Masalan, *temir- temirchi, o'r-o'roq, til – tilshunos, ish – ishla,* bunda *temir, o'r, til, ish* so'zlari nutqda boshqa so'zlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi (*qiziq kitob, temir panjara, o'zbek tili, ish boshlamoq*),

ammo shu shakldagi *temirchi, kitobxon o‘roq, ishla, tilshunos* so‘zlaridagi asoslar esa so‘zning bir elementi bo‘lib, bunday xususiyatga ega emas. So‘zning o‘rni bilan, morfemalarga bo‘linishi, morfemaning esa ajralmas element ekanligi, so‘zning grammatik jihatdan shakllangan bir butunlik bo‘lib, aniq bir leksik-grammatik kategoriyaga – so‘z turkumiga kirishi, bunday turkumlarga ajralishining so‘zgagina xosligi kabi hodisalar asos bilan so‘z orasidagi farqlardandir. Shuningdek, so‘z nutqda gap bo‘lagi vazifasida keladi va o‘z ma’nosidan tashqari, turli xil qo‘shimcha ma’nolarni ham ifodalaydi. Demak, morfema so‘z ichida, so‘z esa nutq ichida yashaydi.

Aytilgan fikrlarni yakunlab, asosga shunday ta’rif berish mumkin: **asos so‘zning qo‘shimchalarni ajratgandan so‘ng qoladigan, hozirgi tub leksik ma’noni yoki leksik ma’no asosida yotgan umumiy tushunchani ifodalaydigan eng kichik qismidir. U qo‘shimchasi mavjud bo‘lgan so‘zlardagina ajratiladi.**

Affiks morfema va uning xususiyatlari

Affiksal morfema (lotincha *affixus* – «bog‘langan», - «biriktirilgan»). Qo‘shimcha (affiks) mustaqil qo‘llanmaydigan, bog‘liq holda, asoska qo‘shilib keladigan, asosning leksik-grammatik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan har xil ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladigan morfemadir. Qo‘shimcha asosning ma’nosiga yangi leksik belgi - modal ma’no yoki faqat grammatik ma’noda qo‘llanadigan asos yonidagi yordamchi ma’nodir. Ko‘rinadiki, qo‘shimcha, birinchidan, asos ifodalaydigan tub leksik ma’noga yangi leksik belgi qo‘shishi mumkin.

Masalan, *temirchi* so‘zidagi *–chi* qo‘shimchasi metallning bir turi ma’nosiga shu metall bilan shug‘ullanuvchi shaxs belgisini qo‘shadi. Bu belgi alohida leksik ma’noni tashkil etmasa ham, mavjud leksik ma’noga qo‘shilgan yangi belgidir. Ikkinchidan, qo‘shimcha asos ifodalagan ma’noga qo‘shimcha grammatik ma’no qo‘shishi mumkin. Masalan, *bolalar kitoblarini o‘qidilar* gapida *bolalar* (ega), ko‘plikda bo‘lgani uchun *kitoblarini* (to‘ldiruvchi) *o‘qidilar* (kesim) ham ko‘plikda kelgan. Bu o‘rinda *–lar* qo‘shimchasi, bir tomondan, narsaning ko‘p sonli ekanligini (leksik belgi), ikkinchi tomondan esa, bu qo‘shimcha gapdagi boshqa so‘zning son jihatdan o‘ziga mos bo‘lishini talab qilgan.

Uchinchidan, affiks asos ifodalagan ma’noga faqat grammatik ma’no qo‘shishi mumkin. Masalan, *kitob-ni, kitob-ning, kitob-dan, o‘qidi-m, o‘qidi-ng, o‘qi-di* kabi.

To‘rtinchidan, qo‘shimcha asos yonida turadi. O‘zicha asossiz qo‘llanmaydi. Va, nihoyat, beshinchidan, yakka holda ma’no xususiyati reallashmaydi. Qo‘shimcha o‘z ma’no xususiyatiga ko‘ra asos morfemaga, ya’ni asosiy morfemaga tayanadi. Shuning uchun qo‘shimcha ergash yoki yordamchi morfema hisoblanadi. So‘zning qismlari bo‘lgan asos bilan qo‘chimcha o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Bular quyidagilar:

1. Asos so‘zning tub ma’no yadrosini tashkil qiladi. Qo‘shimcha esa o‘zak morfemasiz leksik yoki grammatik ma’no ifodalamaydi, u nutqda oddiy tovushlar yig‘indisi bo‘lib qoladi: *-chi, -li, -si, -g, -i, -lik, -gar, -chil, -ga (-g‘a, -qa, -ka)* kabi.
2. Asos leksik ma’no tomonidan butun bir tub so‘zga nisbatlanishi mumkin. Masalan, *ot (liq), bosh (la), ish(chi)* so‘zlari *ot, bosh, ish* so‘zlariga nisbatlanishi mumkin. Shuning uchun bu o‘rinda asosning ma’nosi butun so‘zning ham leksik ma’nosidir.

Asosning ma’nosi har vaqt ham so‘zning ma’nosiga teng bo‘lavermaydi. Ya’ni so‘z ifodalagan ma’no hamma vaqt asos ifodalagan ma’noga teng bo‘lmaydi. Ayniqsa, so‘z yasovchi qo‘shimchalari bo‘lgan so‘zlarning ma’nosi asosning ma’nosiga tayansa ham,

yangi ma’no bo‘ladi. Masalan, *ish-chi, temir-chi, til-shunos, ish-la, oq-la, bilim-li, paxta-kor* so‘zlarining ma’nolarini *temir, til, ish, oq, bil, paxta* asoslarining ma’nolariga solishtirib ko‘rsak, bir tomondan, ular orasida semantik farq borligini ko‘ramiz. Ikkinchi tomondan esa, o‘sha ma’nolar asoslarning ma’nolari bilan ichki jihatdan bog‘langanligini, undan kelib chiqqanligi sezilib turadi.

Qo‘shimchalar esa butun so‘zga nisbatlanmaydi. Ba’zan fonetik jihatdan butun so‘zga teng kelib qolishi mumkinday ko‘rinsa ham, uni qo‘shimchaning mustaqil so‘zga teng kelib qolishi deb tushunmaslik kerak. Masalan, *(iz) chil, mis (kar), o‘t (qiz), yoza(man), yoza(san), yoza(siz)* kabi so‘zlardagi qo‘shimchalar tovush tomonidangina so‘zga o‘xshashdir.

3. Asos unlisiz bo‘lmaydi. U fonetik jihatdan kamida bir bo‘g‘inga to‘g‘ri keladi. Masalan, *osh, ish, u, bu, shu, un, bor, kel, yoz* kabi. Qo‘shimchalar esa unlisiz ham bo‘la beradi. Masalan, *(o‘qi)t, (ishla)sh, (ela)k, (yaltira)q, (tin)ch, (ishla)y* kabi.

4. Asosning fonetik variantlari kamdan-kam bo‘ladi. Masalan, *yosh(lik), va (yash)a, ong(li) va ang(la), sariq va sarg‘(ay)* kabi. Qo‘shimchalarda esa fonetik variantlar nisbatan ko‘proq uchraydi. Masalan, *(turt)ki, (supur)gi, (chop)qi, (chol)g‘i* yoki *(chol)g‘u; (eg)ik, (sin)iq, (buz)uq, (tut)qin, (so‘l)g‘in, (tur)g‘un; (o‘yin)choq, (erin)chak, (sirg‘an)chiq, (qizg‘an)chiq* kabilar.

5. So‘zning asos va qo‘shimchalarga bo‘linishi ma’no jihatdan o‘zaro aloqador bo‘lgan so‘zlarni bir-biriga solishtirib ko‘rganda, ayniqsa, aniq ajralib turadi. Masalan, *suvli, suvsiz, suvchi, suvdon, suvsira* so‘zlari solishtirib qaralsa, ularda bir morfemaning aynan takrorlanganini ko‘ramiz. Bu morfema *suv* bo‘lib, u o‘sha so‘zlarning umumiy o‘zagidir. Bir umumiy asoska ega bo‘lgan bunday so‘zlar *qarindosh yoki asosdosh so‘zlar* deyiladi. Aksincha, so‘zning tuzilishida asoslar har xil, qo‘shimchalar esa bir xil bo‘lishi mumkin. Masalan, *temirchi, ishchi, traktorchi, baliqchi (qush) doirachi* kabi. Biroq bunday so‘zlar qarindosh so‘zlar deb aytilmaydi.

6. Nutqda ishlatilishi jihatidan qaraganda asoska nisbatan qo‘shimcha ko‘proq takrorlanadi. Masalan, *Qish bo‘yi allaqaysi yerlarda junjib chiqqan qush zotlari – chumchuqlar, chittaklar, to‘rg‘aylar, sa’valar... o‘z to‘plari bilan vijir-vijir, chug‘ur-chug‘ur sayrab kuladilar* (A.Qodiriy). Bu gapdagi *vijir* va *chug‘ur* so‘zlarini hisobga olmaganda so‘zlarning birortasi ham takrorlangan emas. Vaholanki, *-lar* qo‘shimchasi 8 marta, (*i*)*b* qo‘shimchasi 2 marta, *–i* qo‘shimchasi 3 marta takrorlangan.

Kembrij universiteti professori J.Yul tomonidan nashr qilingan darslikda morfemalar quyidagi ikki guruhga bo‘linadi: **1. Erkin morfemalar. 2. Bog‘liq morfemalar.**[1]

From these examples, we can make a broad distinction between two types of morphemes. There are freemorphemes, that is, morphemes that can stand by themselves as single words, for example, open and tour. There are also bound morphemes, which are those forms that cannot normally stand alone and are typically attached to another form, exemplified as re-, -ist, -ed.

Affiksal morfemalarning turlari

Affiksal morfemalar ma’nosi va fazifasiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: **1) so‘z yasovchi qo‘shimchalar; 2) shakl yasovchi qo‘shimchalar**.

So‘z yasovchi qo‘shimchalar. Bu qo‘shimchalar turli so‘zlarga qo‘shilib, uning

[1] George Yule. The Study of Language. CAMBRIDJE UNIVERSITY PRESS. 2010, 67-bet.

ma'nosi bilan bog'langan yangi so'z hosil qiladi. Masalan, *-m (-im, -um)* qo'shimchasi harakat va holat anglatgan *bilmoq, termoq, to'plamoq, kechirmoq, tuzmoq* kabi fe'llardan narsalik ma'nosini, ish-harakat natijasini ifodalovchi ot yasashga xizmat qiladi: *bilim, terim, to'plam, kechirim, tuzum* kabi.

Yasovchi qo'shimchalar bir turkum doirasiga mansub yangi so'z yasashga (*bola-lik, sir-dosh, olma-zor* – otdan ot yasalgan) va bir turkumdan boshqa turkum so'zi yasashga xizmat qiladi: *suz-ma, qir-g'ich, o's-ma, kul-gi, to'sha-k* (fe'ldan ot yasalgan), *ko'z-la, varaq-la, zavq-lan, boy-i* (otdan fe'l yasalgan), *kes-kin, chop-qir, och-iq* (fe'ldan sifat yasalgan), *ko'k-ar, keng-ay, yangi-la, oq-la* (sifatdan fe'l yasalgan), *chirq-illa, shitir-la, gumbir-la,* (taqlidiy so'zdan fe'l yasalgan) kabi.

So'zga birdan ortiq yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan uning tarkibi murakkab qurilishga ega bo'lib boradi: *bilimdonlik* so'zi *bilimdon* yasash asosidan *–lik* qo'shimchasi orqali yasalgan. *Bilimdon* so'zi uchun esa *bilim* yasash asosi va *–don* yasash vositasi bo'lib xizmat qilgan. *Bilim* so'zi ham, o'z navbatida, *-im* qo'shimchasi orqali *bil* asosidan yasalgan.

Yasovchi qo'shimchalarning so'z yasash darajasi bir xil emas. Ayrim qo'shimchalar juda ko'p miqdorda yangi so'zlar yasash uchun xizmat qilsa, ba'zilari miqdor jihatidan kamroq so'z yasaydi yoki so'z yasash xususiyatini hozir umuman yo'qotgan. Yasovchi qo'shimchalar shu jihatdan uch turga bo'linadi: *1) unumli qo'shimchalar; 2) kamunum qo'shimchalar; 3) unumsiz qo'shimchalar*.

1. Juda ko'p yangi so'z yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalar *unumli qo'shimcha* deyiladi: *ish-chi, tarix-chi, traktor-chi, jang-chi, bo'yoq-chi; aql-li, bola-li, g'ayrat-li, yeyish-li; tuz-la, oq-la, joy-la; bo'l-ma, mosla-ma, qatla-ma, bola-lik, yosh-lik, tinch-lik, do'st-lik* kabi.

2. Kamroq so'z yasash uchun xizmat qiluvchi qo'shimchalar *kamunum qo'shimcha* deyiladi: *taro-q, tirno-q; tosh-qin, yon-g'in, qir-g'in; mehnat-kash, chizma-kash; ek-in, yig'-in, tug-un.*

3. Hozirgi o'zbek tilida yangi so'z yasash xususiyatini yo'qotgan qo'shimchalar *unumsiz qo'shimcha* deyiladi. Bu qo'shimchalar o'zbek tilida ma'lum davrlarda yangi so'zlar yasash uchun xizmat qilgan bo'lsa ham, hozirgi vaqtda tilda sanoqli so'zlar tarkibidagina saqlanib qolgan: *qoro-vul, dard-chil, ep-chil, yugur-dak, kekir-dak* kabilar.

So'z yasovchilarning asosiy qismini o'zbek tilining o'z qo'shimchalari tashkil qiladi. Shu bilan birga, o'zbek tilida boshqa tillardan o'zlashgan yasovchilar ham qo'llanadi; *-don, -dor, -kor, -zor, -shunos, ser-, no-* kabilar tojik tilidan o'zlashgan. Bu yasovchilar dastlabki vaqtlarda tojik tilidan qabul qilingan so'zlar tarkibida qo'llangan bo'lib, keyinchalik so'z yasash vositasi sifatida o'zbek tilidagi so'zlarga ham qo'shilib, yangi so'z yasash vazifasini o'tay boshladi: *tuz-don, kul-don, salmoq-dor, olma-zor, uzum-zor, til-shunos, tuproq-shunos, paxta-kor, ser-suv, no-o'rin* kabi.

Rus tilidan qabul qilingan *realist, redaksiya, student, aspirant, direktor* singari so'zlar tarkibidagi *–ist, -izm, -tsiya, -ant (-ent), -tor* kabilar o'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar qatoriga kiritilmaydi. Bunday so'zlar o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi, balki yaxlit bir so'z sifatida qaraladi.

Shakl yasovchi qo'shimchalar. Bu qo'shimchalar so'zning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, yangi so'z yasamaydi, balki shu so'zning grammatik shaklini yasaydi, unga yangi grammatik ma'no qo'shadi, kichraytirish, erkalash, takror, davomlilik kabi har xil qo'shimcha ma'no anglatuvchi yoki so'zning gapda biror vazifani bajarishga moslashgan shakllarini yasaydi. Masalan, *paxta-ning, paxta-dan, paxta-ni, paxta-ga;*

vatan-im, vatan-ing, vatan-i; kelgan-man, kelgan-san; o‘qi-di-m, o‘qi-di-ng; ikki-nchi, kel-ar, kel-ib; uy-cha, qush-cha, qo‘zi-choq, katta-gina kabi.

Shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘z xususiyatiga qarab ikki turga bo‘linadi: *1) kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar; 2) nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar.*

Kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar so‘zlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bir butun sistemani tashkil qilgan grammatik shakllarni hosil qiladi va ular ma’lum grammatik kategoriyalarga, paradigmalarga birlashadi. Jumladan, ot va otlashgan so‘zlarga xos grammatik son, egalik va kelishik shakllarini yasovchi qo‘shimchalar; fe’llarga xos shaxs-son shakllari, zamon shakllari va u bilan bog‘liq mayl shakllarini yasovchi qo‘shimchalar kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalarga kiradi.

Nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar grammatik ma’no ifodalovchi shakl yasaydi, lekin bu qo‘shimchalar shakllar sistemasini – paradigmani hosil qilmaydi. Bular asosan quyidagilar:

1. Otlarda kichraytirish, erkalash, chegara kabi har xil ma’nolarni anglatuvchi shakl yasovchi qo‘shimchalar: *-cha, -loq, -chak, -choq, -gina, -gacha: uy-cha, bo‘ta-loq, qo‘zi-choq, kelin-chak, shahar-gacha* kabi.

2. Ot, sifat va ravishlarda modallik (*-gina: qiz-gina, yaxshi-gina, tez-gina*), sifatlarda belgining kuchsiz ekani kabi ma’nolarni anglatgan shakl yasovchilar *-ish, -(i)mtir: ko‘k-ish, ko‘k-imtir..*

3. Sonlarda donalik, chama, jamlovchi, tartib son turlarini yasovchi qo‘shimchalar: *-ta, -cha, -ov, -ala, - (i)nchi: ikki-ta, uch-ov, besh-ta-cha, uch-ala, to‘rt-inchi* kabi.

4. Fe’llarda harakatning takror, davom, kuchsizlanish kabi miqdor shakllari yoki biror vazifani bajarishga moslashgan sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarini yasovchi qo‘shimchalar: *-(i)msira, -(i)nqira, -gila, -gan, -(i)b, -gach, -moq: kul-imsira, qizar-inqira, yugur-gila, kel-gan, kel-ib, kel-gach, kel-moq* kabi.

Qo‘shimchalarning so‘zga qo‘shilish tartibida ma’lum qonuniyat bor. Ma’lumki, so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zning material qismiga, leksik ma’no ifodalovchi qismiga kiradi. Shunga ko‘ra, tabiiy ravishda, bu turdagi qo‘shimchalar so‘zga shakl yasovchi qo‘shimchalardan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar, ishla-di, chiroyli-roq* va b.

Shakl yasovchi qo‘shimchalarning sintaktik munosabat ifodalamaydigan turi sintaktik munosabat ifodalaydigan turidan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar-ga, ishla-ma-di, ishla-yap-ti* kabi.

Demak, so‘zda so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimchaning sintaktik munosabat ifodalamaydigan va bunday munosabatni ifodalaydigan turi qatnashganda, ularning qo‘shilish tartibi quyidagicha bo‘ladi: **asos - so‘z yasovchi qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalamaydigan shakl yasovchi qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalaydigan shakl yasovchi qo‘shimcha**: *ish-chi-lar-ga, ish-la-yap-ti, paxta-kor+lar-imiz-ga, uqi-gan-man, yoz+ib-di.*

O‘zbek tilida qo‘shimchalar suffiks xarakterida bo‘ladi, ya’ni so‘zda asosdan keyingi o‘rinda turadi: *ish-chi, qish-la, kuch-li, maktab-ni, bola-lar, ishla-sin, ishla-t-yap-man* kabi. Lekin boshqa tillardan kirib, o‘zlashib qolgan so‘zlarda asos oldiga qo‘shiluvchi qo‘shimchalar (*prefikslar*) ham bor. Bular so‘z yasovchilar doirasidagina uchraydi: *ser-harakat, no‘-o‘rin, ser-tashvish; ba-quvvat, be-nuqson, be-tashvish; anti-fashist, anti-demokratiya* kabi.

Qo‘shimchalar struktura jihatidan sodda yoki qo‘shma bo‘ladi. Masalan, *paxtakor, paxtadan* so‘zlaridagi *–kor* va *–dan* qo‘shimchalari sodda qo‘shimchalardir. Demak, sodda qo‘shimcha, hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan bir-butun yaxlit holda bo‘ladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar hozirda mustaqil qo‘shimcha sifatida qo‘llana oladigan ikki

yoki undan ortiq qo‘shimchaning o‘zaro birikib, bir qo‘shimcha - bir morfema holiga kelishidan tug‘iladi. Masalan, *mo‘lchilik, odamgarchilik.* Hozirgi o‘zbek tilida *–chi, -lik* va *–gar* qo‘shimchalari so‘z yasash uchun xizmat qiladi, ya’ni ularning har biri alohida bir qo‘shimchadir (*suv-chi, do‘st-lik, zar-gar* kabi). Lekin *mo‘lchilik, odamgarchilik* so‘zlari tarkibidagi *–chilik* va *–garchilik* qo‘shimchalari yaxlitligicha bir qo‘shimcha hisoblanadi (ular qismlarga ajralmaydi). Shunki hozirgi o‘zbek tilida *mo‘lchi, odamgar* yoki *odamgarchi* so‘zlari yo‘q. Demak, birdan ortiq affiksal morfemaning o‘zaro birikib, bir butun holga kelishidan hosil bo‘lgan qo‘shimcha **murakkab qo‘shimcha** deyiladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar vazifasi bir xil yoki har xil bo‘lgan qo‘shimchalarning birikuvidan hosil bo‘lishi mumkin. Masalan, *serobgarchilik* so‘zidagi *–garchilik* uchta so‘z yasovchi qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Zavqlanmoq* so‘zidagi *–lan* qo‘shimchasi bir so‘z yasovchi *(-la)* va bir shakl yasovchi (daraja yasovchi -*n*) qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Kelmoqda* so‘zidagi *–moqda* qo‘shimchasi ikki shakl yasovchi ***(****-moq* va *-da)* qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan.

Affikslarda shakl va ma’no munosabati

So‘zlarda bo‘lganidek, qo‘shimchalarda ham shakl va ma’no munosabati asosida omonimiya, polisemiya, sinonimiya va antonimiya kabi hodisalar uchraydi.

Affiksal omonimiya. Shaklan bir xil bo‘lib, ma’no jihatidan turlicha turkumlarga xos so‘z yasovchi va shakl yasovchi affiks *omonim affiks* deyiladi. Ular shaklan bir xil bo‘lsa ham, lekin ma’no jihatidan bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa-boshqa qo‘shimcha hisoblanadi.

Affiksal omonimiya quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. So‘z yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro omonimlik munosabatida bo‘ladi. So‘z yasovchi qo‘shimchalarning bir so‘z turkumi doirasida omonimlik holatida bo‘lishi juda kam uchraydi. Bu hodisa ko‘pincha ikki, ba’zan uch so‘z turkumi doirasida bo‘ladi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalarning omonimlik munosabatida bo‘lishi quyidagicha:

a) *–k, -q (-ik, -iq, -uk, -oq): kura-k, tesh-ik, chiz-iq, yut-uq, yamo-q, tuz-oq, o‘r-oq* (ot); *eg-ik, sin-iq, qo‘rq-oq, yum-uq* (sifat); *ko‘z-ik, kech-ik, yo‘l-yo‘liq* (fe’l) kabi;

b) *–gi (-ki, -qi); supur-gi, chop-qi, tep-ki* (ot); *kuz-gi, kech-ki, qish-ki* (sifat) kabi;

v) *–in, -un: ek-in, tug-un, yig‘-in* (ot); *erk-in, yashir-in* (sifat) kabi;

g) *–lik; bola-lik, mustaqil-lik, paxtachi-lik, yaxshi-lik* (ot); *hafta-lik, kun-lik, tush-lik, buxoro-lik* (sifat);

d) *–qin, -g‘in (-qun, -g‘un); tosh-qin, yon-g‘in, uch-qun* (ot); *yor-qin, oz-g‘in, tur-g‘un* (sifat) kabi;

e) *–don: tuz-don, kul-don, qalam-don* (ot); *bilim-don, gap-don, qadr-don* (sifat) kabi.

2. So‘z yasovchi qo‘shimcha bilan shakl yasovchi qo‘shimcha omonimlik munosabatida bo‘ladi:

a) *–chak, -choq, -chiq: kuyun-chak, maqtan-choq, sirg‘an-chiq* (sifat); *kelin-chak, toy-choq, qop-chiq* (otning kichraytish – erkalash shakli) kabi;

b) *–cha, -larcha, -lab: qisqa-cha, yashirin-cha, do‘st-larcha, mard-larcha, oy-lab, yil-lab* (ravish); *uy-cha, shahar-cha* (otning kichraytish shakli); *o‘n-larcha, yuz-lab, ming-lab* (son shakllari) kabi;

v) *–ma; gazla-ma, bos-ma, o‘s-ma* (ot) va *yasa-ma, tug‘-ma, qayril-ma (qosh); qaynat-ma (sho‘rva)* (sifat); *kel-ma, o‘qi-ma, bor-ma* (fe’lning bo‘lishsiz shakli) kabi;

g) – *(a)r*: *ko‘k-ar, oq-ar* (sifatdan fe’l yasalgan); *kel-ar, oq-ar (suv), ko‘r-ar ko‘z, bor-ar (yer),* (sifatdosh shakli) kabi;

d) *–siz: suv-siz, kuch-siz, poyon-siz* (sifat); *kela-siz, keta-siz, o‘qiy-siz, ishlayap-siz,*

o‘qigan-siz (fe’lning shaxs-son shakli) kabi;

e) *–i, (a)y: chang-i, boy-i, tinch-i, kuch-ay, keng-ay* (fe’l yasovchi); *qishloq-(g‘)-i, maktab-i, kitob-i* (egalik shakli); *bor-ay, kel-ay, yoz-ay* (fe’lning mayl shakli).

3. Shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro omonimlik munosabatida bo‘ladi:

a) *–(i)sh: oq-ish, ko‘k-ish, sarg‘-ish* (belgining kamligi shakli); *o‘qi-sh, bor-ish, yoz-ish* (harakat nomi shakli); *yoz-ish-di, ishla-sh-di, kul-ish-di* (fe’lning birgalik daraja shakli) kabi;

b) *–m, -ng: uka-m, ota-m, uka-ng, ota-ng* (egalik shakli); *keldi-m, o‘qidi-m, keldi-ng, o‘qiding* (shaxs-son shakli) kabi.

Bu kabi omonimlik xususiyatiga ega bo‘lgan qo‘shimcha **omomorfema** ham deyiladi. Bunday til hodisasi affiksal o‘mo‘nimiya deyiladi.

Affiksal polisemiya. Yasovchi affiksning bir turkumga xos bo‘lgan xilma-xil ma’noli so‘z yasash hodisasi affiksal polisemiya deyiladi: *tort-ma, bo‘l-ma, bostir-ma* (joy oti); *isit-ma, terla-ma, yozish-ma* (mavhum ot); *sur-ma, qatla-ma* (narsa oti) kabi. *–ma* qo‘shimchasi yordamida yasalgan bu so‘zlarning hammasi *narsalik* ma’nosini anglatadi. Ular anglatgan ma’nodagi farq esa qo‘shimcha orqali emas, balki yasash asosi orqali aniqlanadi. Shuning uchun bunday xususiyatga ega bo‘lgan qo‘shimcha *polisemantik qo‘shimcha,* bunday til hodisasi esa *affiksal polisemiya* deyiladi.

Quyidagi qo‘shimchalar polisemantik xususiyatga ega:

1) *–gi, -g‘i (-ki, -qi): supur-gi, chop-qi* (narsa oti), *sev-gi, sez-gi, kul-gi* (mavhum ot) kabi;

2) *–lik: pillachi-lik, o‘qituvchi-lik, uchuvchi-lik, adabiyotshunos-lik, o‘lkashunos-lik, jamiyatshunos-lik* (kasb, hunar, soha oti); *yaxshi-lik, manman-lik, bola-lik, o‘smir-lik, yosh-lik* (belgi, holat nomi); *tepa-lik, jar-lik, past-lik, do‘ng-lik* (joy, makon oti) kabi.

Polisemantik qo‘shimcha bir turkumga tegishli har xil ma’noli so‘z yasashiga qaramay bir necha qo‘shimcha emas, balki har xil o‘zakka qo‘shilib, turli xil ma’no ifodalaydigan birgina qo‘shimcha hisoblanadi.

Demak, qo‘shimchalardagi omonimiya va polisemiya hodisalari qo‘shimchaning qanday yasash asoslariga qo‘shilishi, yasama so‘zning leksik va grammatik ma’nolari kabilarga qarab aniqlanadi.

Affiksal sinonimiya. Shaklan har xil bo‘lib, bir-biriga o‘xshash yoki juda yaqin ma’no bildiruvchi qo‘shimcha *sinonim affiks,* bu hodisa esa *affiksal sinonimiya* deyiladi. Affiksal sinonimiya, asosan, bir xil so‘z turkumi doirasida sodir bo‘ladi. Qo‘shimchalardagi sinonimiya hodisasi boshqa-boshqa qo‘shimchalarning so‘z yasash asosiga qo‘shilishi natijasida yuz beradi. Masalan, *o‘rin-siz* va *no-o‘rin, g‘ayrat-li* va *ser-g‘ayrat, suvl-li* va *ser-suv.*

Tilda sinonim qo‘shimchalar so‘z yasovchilarning o‘zaro va shakl yasovchilarning o‘zaro ma’nodosh bo‘lib kelishi asosida (*o‘zgar-t* va *o‘zgar-tir, to‘l-dir* va *to‘l-g‘iz, oq-ish-oq-imtir, oq-roq, ayt-ing-lar-ayt-ingiz, unum-li-unum-dor, pul-li-pul-dor* kabi), shuningdek, o‘zbek tili qo‘shimchalari bilan boshqa tillardan qabul qilingan qo‘shimchalarning ma’nodoshlik xususiyatiga ega bo‘lishi natijasida (*adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos, g‘ubor-siz* va *be-g‘ubor* kabi) kelib chiqadi. Sinonim qo‘shimchalarning turli asoslarga qo‘shilib so‘z yasash darajasi ham bir xil emas. Jumladan, mahsuldor *–chi* qo‘shimchasi turli ma’no anglatgan shaxs oti yasagani holda, uning sinonimi sifatida kelgan *–shunos* qo‘shimchasi ma’lum asoslargagina qo‘shilib shunday otlar yasaydi. Shuningdek, *-shunos* qo‘shimchasi qo‘shilgan barcha asoslarga *–chi* qo‘shimchasi ham bir xilda qo‘shila olmaydi. Qiyoslang: *adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos, tarix-chi* va *tarix-shunos,* lekin *bo‘yoq-chi, xizmat-chi (-shunos* qo‘shimchasini qo‘shib bo‘lmaydi*), sharq-shunos, tuproq-shunos, o‘lka-shunos* (*-chi* qo‘shimchasi qo‘shilmaydi) kabi

so‘zlarda bu qo‘shimchalarni almashtirib qo‘llab bo‘lmaydi.

Sinonimiya quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. *–chi* qo‘shimchasi tojik tilidan qabul qilingan *–shunos, -kor, -kash* kabi qo‘shimchalar bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *til-chi* va *til-shunos adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos; qasos-chi – qasos-kor, childirma-chi – childirma-kash* kabi.

2. *–li* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *–kor, -dor, ba-, -ser* kabi yasovchilar bilan sinonimlik holatida bo‘ladi: *itoat-li* va *itoat-kor,(-go‘y) bayroq-li* va *bayroq-dor, suv-li* va *ser-suv, tashvish-li* va *ser-tashvish, davlat-li* va *ba-davlat, tartib-li* va *ba-tartib* kabi.

3. *–siz* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *be-, no-* qo‘shimchalari bilan sinonimlik munosabatda bo‘ladi: *g‘ubor-siz* va *be-g‘ubor, xabar-siz* va *be-xabar, umid-siz* va *no-umid, o‘rin-siz* va *no-o‘rin* kabi.

Affiksal antonimiya. Qo‘shimchalarning qarama-qarshi ma’no bildirish hodisasi *affiksal antonimiya* deyiladi. Antonim affikslar o‘zbek tilida uncha ko‘p emas. Masalan: Sifat yasovchi *–li* va *-siz, -li* va *be-, -li* va *no-, -siz* va *-dor, -siz* va *ser-* kabi qo‘shimchalar qarama-qarshi ma’noli so‘zlar yasaydi: *kuch-li-kuch-siz, o‘rin-li-o‘rinsiz, odob-li-odob-siz; baraka-li-be-baraka; nuqson-li-be-nuqson; foyda-li-be-foyda; o‘rin-l-=no-o‘rin, jo‘ya-li-no-jo‘ya; insof-li-no-insof; pul-siz-pul-dor, xabar-siz-xabar-dor; go‘sht-siz-ser-go‘sht, farzand-siz-ser-farzand* kabi.

Affiksal pleonazm. Affiksatsiyaning asosiy xususiyatlaridan biri bir so‘zda bir xil affiksning birdan ortiq bo‘lmasligidir. Lekin bu holatning ham o‘z aniq sabablariga ko‘ra chekinishlari - affikslarning takrorlanishi uchrab turadi, ya’ni *affiksal pleonazm* hodisasi sodir bo‘ladi. *Pleonazm* – yunoncha «pleonasmos – ortiqchalik» ma’nosini ifodalaydi. Bir so‘zda ma’nolari bir xil yoki yaqin bo‘lgan affikslarning takrorlanishi (ikki, ba’zan uch) *affiksal pleonazm* deyiladi.

So‘zda takrorlanib keladigan bunday affikslar har xil ko‘rinishga ega bo‘ladi: bir affiksning aynan o‘zi takrorlanadi yoki tashqi shakli har xil bo‘lgan – sinonim affikslar takrorlanadi: *ayt-ingiz-lar, ish-da-ligim-da, bir-i-si, sing(i)l-i-si* kabi. Shuningdek, til birliklari (so‘zlar) ham semantik jihatdan takror holda qo‘llanadi: *bosh-oyoq sarpo* birikmasidagi «*sarpo*» so‘zi ham «*bosh-oyoq*» ma’nosini ifodalaydi. Yoki *pulsirot ko‘prigi* birikmasidagi *«pul»* so‘zi *«ko‘prik»* ma’nosini bildiradi.

So‘zning morfema tarkibidagi o‘zgarishlar

Tilning boshqa hodisalarida bo‘lgani kabi tarixiy taraqqiyot jarayonida so‘zlarning morfema tarkibi ham o‘zgarishi mumkin. Masalan, *ayt* fe’li hozirgi tilda morfemalarga ajralmaydi, lekin u aslida ikki morfemadan tashkil topgan bo‘lib, qadimda uning *ay* elementi asos bo‘lgan (ya’ni hozirgi *aytdi* fe’li qadimda *aydi* shaklida bo‘lgan). Demak, *t* elementi aslida shu asoska qo‘shilgan affiksal morfemadir: *ay-t (ay-it) – ayt.* Shuningdek, *art* fe’li ham *ari* o‘zagidan hosil bo‘lgan (*ari*: yo‘qolmoq, yo‘q bo‘lmoq - ketmoq). Masalan, *ko‘ylakning kiri aridi, kalla solgan joydan it arimas (*maqol*), ari-t.* Bu o‘rinda *t* elementi orqali o‘timsiz fe’ldan o‘timli fe’l yasalgan. Solishtiring: *kir aridi – kirni aritdi, chang aridi – changni aritdi* (tozaladi). Ko‘rinadiki, so‘z tarkibidagi bu o‘zgarishda fonetik hodisaning (*i* tushgan) roli bor.

Odatda, so‘zlarni morfemalarga ajratishda, asosan, uning adabiy tilda anglatgan ma’nolari va grammatik xususiyatlari hisobga olinadi, ya’ni so‘zlarning tub – yasamaligi ularning hozirgi kunda qanday o‘qilishiga qarab belgilanadi. Ba’zi so‘zlar qadimda yasalgan bo‘lsa ham, bora-bora turli sabablar natijasida ularning bu holati yo‘qolgan. Ya’ni ularning yasalganligi sezilmay qolib, ular ajralmas bir so‘zga aylangan. Masalan, yasama so‘z tub so‘zga aylangan: *ko‘rpacha (*aslida *ko‘rpa-cha); ko‘mir (*aslida *ko‘m-ir*

yoki *kuy-mir – kuyadigan, yonadigan) yaxshi (*aslida *yoqmoq* fe'lidan), *chaqirim* (aslida *chaqir-im*).

So'zning morfem tarkibidagi bu tarixiy o'zgarish, ya'ni bir necha qismli so'zning ajralmas bir bo'lakka aylanishi soddalanish deyiladi.

Soddalanish natijasida yasama so'z tub so'zga aylanadi, morfemalarning soni kamayadi. Soddalanish hodisasi qo'shimchalarda ham uchraydi. Masalan, fe'l yasovchi *-da* (tarixiy) (aslida *–la* qo'shimchasining varianti) va ot yasovchi (keng ma'noda) *–sh* qo'shimchalarining birikuvidan (*da-sh, dosh*) hosil bo'lgan. Bu qo'shma qo'shimcha keyinchalik tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum sabablar bilan bir sodda qo'shimchaga aylangan (*qo'l-dash – qo'ldosh; yo'l-dosh, saf-dosh, qurol-dosh*) kabi. Bunday soddalanish qo'shma so'zlarda ham bo'lishi mumkin. Masalan, *tog' olcha* (asli *tog'-olucha*); *sakson* (asli *sakkiz-o'n*) *to'qson* (asli *to'qqiz o'n*); *odamovi* (asli *odam-yovi*); *Shovot* (asli *Shoh Obod*); *Shobboz* (asli shoh Abbos); *bosvoldi - qovun turi (*asli *bosib oldi).*

Soddalanish hodisasining quyidagi sabablari mavjud:

1. **Fonetik sabab.** So'z strukturasida yuz bergan fonetik hodisa sababli asos morfema bilan affiksal morfema o'rtasidagi aloqa sezilarsiz holga keladi. Masalan, *qattiq* so'zi aslida *qot (qotmoq)* o'zagiga *–iq* qo'shimchasining qo'shilishidan yasalgan. Ammo *qot* va *qattiq* so'zlarida *o* va *a* tovushlari orasidagi farq, shuningdek, *qattiq* so'zida bir *t* tovushining orttirilishi bu so'zning *qot* so'zidagi aloqasini sezilarsiz holga keltirib qo'ygan. Natijada *qattiq* so'zi morfemalarga ajralmaydigan bo'lib qolgan. Shuningdek, hozirgi o'zbek tilidagi *sovchi* so'zi *-chi* qo'shimchasi orqali *sav* so'zidan (*sav* o'g'uzcha *«so'z»* demakdir) yasalgan bo'lib, tovush o'zgarishi (a-o) va ma'no taraqqiyoti natijasida tub so'z holiga kelib qolgan. Yana misollar: *bu kun – bugun, sez-seskanmoq, ters-teskari, past-ay-pasaymoq, sust-ay-susaymoq* va boshqalar.

2. **Grammatik sabab**. So'z tarkibida yuz bergan grammatik o'zgarish sababli yordamchi so'z qo'shimchaga aylanadi yoki birdan ortiq shakl yasovchi qo'shimchalar bir qo'shimcha holiga kelib qoladi. Masalan, *boryapti, ishlayapti* so'zlaridagi *–yap* qo'shimchasi aslida *yot* ko'makchi fe'lining ravishdosh shaklidan kelib chiqqan. Solishtiring: *o'qib yotibdi - o'qiyapti, -yotib//-yatip> -yap, ishlab yotibdi – ishlayapti;* shuningdek, *ukamniki, maktabniki* so'zlaridagi *–niki* qo'shimchasi tarixan mustaqil *–ni* va *–ki* qo'shimchalaridan iborat bo'lgan.

3. **Leksik – semantik sabab**. So'z tarkibidagi semantik aloqaning yo'qolganligi sababli asosning ma'nosi bilan undan yasalib chiqqan so'zning ma'nosi orasidagi bog'lanish yo'qoladi. Masalan, *qishloq (*aslida *qish-la-q* - qishlanadigan joy); *yurak* (*yur-ak*: «doim yurib turadigan»; *sholcha* (*shol* bilan *sholcha* ma'nolari bugungi kunda bog'lanmaydi); *pichoq* (*pich-bich* o'zagidan, «kesadigan» *bich* so'zi qadimda umuman kesish ma'nosida qo'llangan); *ovloq* (aslida *ov-la-q* - ov qiladigan joy) ma'nolarida qo'llangan: *bosh-boshoq, qop-qopchiq* so'zlari ham shunday.

Morfologik qayta bo'linish

So'zning morfemalarga bo'linishi, morfemalar orasidagi chegara – ajralish o'rni tarixiy taraqqiyot natijasida o'zgarishi ham mumkin. Masalan, *ular* olmoshi hozirgi o'zbek tilda *u-lar* shaklida ajraladi, lekin qo'shimchaning boshidagi *–l* tovushi aslida asosnikidir. *U* olmoshi aslida *ul* shaklida bo'lgan. Demak, bu so'z *ul-ar – ular* shakliga o'tgan bo'lib, asosning bir tovushi qo'shimchaga o'tgan, asos morfema qisqargan, affiksal morfema kengaygan (solishtiring: *ul-ning; ul-ni, ul-ga, ul-da, ul-dan* va boshqalar).

So'zning morfemalarga ajralishidagi bunday tarixiy o'zgarish – so'zdagi morfemalar tarkibidagi ajralish chegarasining o'zgarishi – morfologik qayta bo'linish deyiladi.

Morfologik qayta bo‘linish fonetik hodisa bilan ham bog‘liq. Ya’ni bir morfemaning qo‘shimcha qo‘shilishi bilan fonetik jihatdan boshqa tusga kirishi natijasida so‘zlar 2 xil variantda bo‘lib, birining boshqasidan tug‘ilishini ko‘rsatadi. Masalan, *sana – sanoq, etak-etagi, kurak-kuragi, qishloq-qishlog‘i, yo‘nalish-jo‘nalish* kabi.

Morfologiya bilan bog‘liq bo‘lgan tovush hodisalari, hozirgi davrda, tilshunoslikdagi maxsus ta’limot sifatida *morfonologi-yada* (fonomorfonologiya) o‘rganiladi. Morfologiya so‘zdagi ma’noli qismlarni, so‘zning leksik-grammatik tomonlarini tekshirsa, *morfonologiya* esa bularning (morfema va so‘zlarning) fonologik jihatdan shakllanishidagi qonuniyatlarni tekshiradi: ularning fonetik qiyofasi, morfemalarning qo‘shilishida, so‘z tarkibida uchraydigan fonetik variantlarning, har xilliklarning paydo bo‘lishdagi qonuniyatlar (*yo‘q-yog‘i, bor-yog‘i, buyur-uq-buyruq*) morfemalarning chegarasida va qo‘shilayotgan morfemalarning o‘z ichida, qo‘shilish natijasida bo‘ladigan fonetik hodisalarni tekshiradi: bunday hodisalar quyidagi ko‘rinishlarda bo‘ladi: *bag‘ir-bag‘ri, buyur-buyruq, tani-tanuv, yo‘q-yo‘g‘i, ko‘ngil-ko‘ngli, qishloq-qishlog‘i, ayir-ayrim.*

So‘zdagi fonetik o‘zgarishlar yana quyidagi holatlarda sodir bo‘ladi.

1. Tovush almashinishi natijasida: a) unlilarning almashinishi: *a–o (ishla–ishlov, qishla-qishlov, so‘ra-so‘roq).*

2. Unlining cho‘zilishi natijasida: *o-o (jon–jo:n, mador-mado: rim, yor–yo: -rim).*

3. Tovushlarning tushishi natijasida: 1) unlilarning tushishi: (*buyur-buyruq, ulug‘-ulkan, sariq-sarg‘ay, o‘yin-o‘yna, o‘rin-o‘rni*); 2) undoshlarning tushishi: (*qochqoq-qochoq, qayyerda?-qayerda?, pastay-pasay, tupuruk-tupuk*) kabi.

4. Tovushlarning ikkilanishi natijasida: (*isi-issiq, sasi-sassiq, maza-mazza, boshiga-boshshiga, achi-achchiq*).

5. Tovush orttirish: (*xato-xatoying, imzo-imzoying, parvo-parvoying, singli-singlisi*) kabi.

6. Tovushlarning o‘rin almashinishi: (*yog‘-mur-yomg‘ir, tuproq-turpoq, to‘rg‘a-to‘g‘ra, o‘shxaydi- o‘xshaydi (shevada), surpa- supra*).

Savol va topshiriqlar

1.Morfemika kursining maqsad va vazifalari.
2.Morfema turlari
3. Kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar.
4.Nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar**.**
5.Affikskarning shakl va mo‘nosiga ko‘ra turlari.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

2-MODUL
SO'Z YASALISHI
REJA:

1. So'z yasalishi haqida umumiy ma'lumot.
2. O'zbek tilidagi so'z yasash usullar haqida.
3. So'zlarning tuzilish jihatidan turlari.

Tayanch so'zlar: ***so'z yasalishi, affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik usul, yasama so'z, sodda so'z, qo'shma so'z, juft so'z, takroriy so'z, qisqartma so'z.***

So'z yasalishi haqida umumiy ma'lumot

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi ma'noli so'z yasalishi, so'z yasash usullari, so'z yasalishiga aloqador bo'lgan hodisalarni o'rganadi.

"So'z yasalishi" atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qo'llanadi: 1) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni tekshiruvchi bo'limini; 2) umuman so'z yasalishi, so'z hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda so'zlar **tub** yoki **yasama** shaklda qo'llanadi.

Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo'lmagan so'z **tub so'z** deyiladi: *inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, o'n, yigirma, biz, hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir* va h.k.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so'z **yasama so'z** deb yuritiladi. Masalan, *tinchlik, bog'bon, gulzor, jonlan, birlash, ko'kar, sezgir, zavqli* so'zlari o'zakka yasovchi affikslar *(-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li)* qo'shish usuli bilan yasalgan bo'lsa, *Dilorom, Oqtepa, bilaguzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar* so'zlari so'zlarni yoki so'z shakllarini qo'shish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tilda mavjud bo'lgan so'z (yoki so'zlar, so'z shakllar negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zlarni hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi.

O'zbek tilidagi so'z yasash usullar haqida

O'zbek tilida so'z yasalishining **affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya** kabi usullari bo'lib, shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. So'zga so'z yasovchi affiks qo'shish bilan yangi so'z hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvonch, do'stlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, o'yla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, ko'pincha, ertalab* va boshqalar.

So'z yasovchi affikslar o'zbek tilida asosan suffiks tarzida qo'llanib, so'z o'zagidan so'ng qo'shilib keladi. Ba'zan bunday affikslar o'zak oldiga prefiks tarzida qo'shilib, yangi ma'nodagi so'z yasashi mumkin. Masalan, *serhosil, serunum, badavlat, ba'mani, beminnat, beg'araz, noo'rin, nohaq, badfe'l, badbashara* va h.k.

O'zbek tilida so'z yasovchi affikslardan tashqari, o'z xususiyatlari bilan affikslarga juda yaqin turadigan *xona, noma, obod* kabi so'z-affikslar ham mavjud. Bunday so'z-affikslar tilshunoslikda affiksoidlar deb ham yuritiladi: *ishxona, mehmonxona, oshxona, qabulxona, tabriknoma, Xalqobod, Yangiobod.*

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli so'z yoki so'z shakllarining qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z yasash **kompozitsiya usuli** bilan so'z yasash deyiladi. Bu usul bilan qo'shma, ayrim juft so'zlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta, gultojixo'roz, asalari, tomorqa, xushfe'l, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havo rang, e'lon qilmoq, rad etmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, har gall, yonma-yon, zo'r-bazo'r, ketma-ket* va b.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga ko‘ra, bir butun holda qo‘llanadigan to‘g‘ri ma’noli turg‘un birikmalarning qismlari har xil yo‘l bilan qisqartirilib so‘z hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan bo‘lib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, *MDH* - Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi, *ATS* – Avtomatik telefon stantsiyasi, *ToshMI* – Toshkent meditsina instituti, *filfak* – filologiya fakulteti, *akademlitsey* – akademik litsey, *peduniversitet* – pedagogika universiteti va b.

Fonetik usul. Bu usulga ko‘ra, so‘zda fonetik o‘zgarish yuz berib, yangi so‘z hosil qilinadi. Chunonchi, so‘z urg‘usining o‘rnini almashtirish natijasida boshqa-boshqa so‘z turkumiga doir so‘zlar hosil bo‘lishi mumkin: *yózma* (fe’l) - *yozmá* (sifat, *súzma* (fe’l) - *suzmá* (ot), *fízik* (ot) *fizík* (sifat), *akadémik* (ot), *akademík* – (sifat) va b.

Semantik usul. Bu usulga binoan, so‘z ma’nosida o‘zgarish ro‘y berib, ma’nosi boshqa-boshqa, shaklan o‘xshash yangi so‘z hosil bo‘ladi: *kun* – sutkaning yorug‘ qismi, *kun* - quyosh, planeta; *ko‘k* – osmon, *ko‘k* - havorangga o‘xshash rang, *bir* – son, *birga, birdan, birda* – ravish.

Fonetik va semantik usul hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan nofaol tarixiy so‘z yasash usullari deb qaraladi.

So‘zning tuzilishiga ko‘ra turlari

So‘zlar tuzilishi jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi: *1) sodda so‘zlar; 2) qo‘shma so‘zlar; 3) juft so‘zlar; 4) takroriy so‘zlar; 5) qisqartma so‘zlar.*

1. Tarkibida bitta o‘zak morfemasi bo‘lgan so‘z **sodda so‘z** deyiladi. Masalan, *ish, ishla, ishchi, ishchan, kitob, kitoblar, kitobga, kitobni, kitobning* kabi.

Sodda so‘z tub va yasama bo‘ladi. Tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lmagan so‘z *tub so‘z* deyiladi. Masalan, *paxtaning, paxtadan, daraxt, daraxtlar, shahar, shaharlar, shaharning* kabi.

Tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha qatnashgan so‘zlar **yasama so‘z** deyiladi. Masalan, *paxtazor, olmazor, do‘stlik, ishla, oqla, kursdosh, chiroyli, bilimli* kabi.

2. Grammatik tobelik munosabatlari asosida birikkan yoki bu munosabat aniq anglashilmaydigan ikki yoki undan ortiq so‘z yoki so‘z shakllardan tashkil topib bir urg‘uga birlashadigan va bir tushunchani ifodalaydigan so‘z **qo‘shma so‘z** deyiladi: *belbog‘, mehmondo‘st, yeryong‘oq, Beshqayrag‘och, uchburchak, rahmdil, sohibjamol, o‘zbilarmon* kabi.

Qo‘shma so‘zlarning leksik va grammatik ma’nolari ayrim holda ham, butunlikka nisbatan ham izohlanishi mumkin bo‘lgan, ayrim mustaqil tushunchalarga osonlik bilan ajraluvchi bitta murakkab tushunchani ifodalaydigan va gapda bitta gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan *murakkab so‘z* deb nomlanuvchi turi ham mavjud. Masalan, *jigarrang, to‘q qizil, bir yuz to‘qson besh, qo‘lqop, o‘qib chiqmoq* kabi.

3. Ikki mustaqil so‘zni teng grammatik munosabatlar asosida yonma-yon keltirish orqali tuzilgan so‘zlar **juft so‘z** deyiladi. Masalan, *tog‘-tosh, ota-ona, uy-ro‘zg‘or, qovun-tarvuz, go‘sht-yog‘, oshna-og‘ayni, asta-sekin, uch-to‘rt, besh-olti, borish-kelish, aka-uka, tun-kun* va boshqalar.

Juft so‘zlarning qismlari o‘z xarakteriga ko‘ra har xil bo‘ladi: 1) har ikki element ham yakka holda ayrim ma'no bera oladigan mustaqil so‘z bo‘ladi: *soch-soqol, osh-suv, er-suv, qo‘l-oyoq, bosh-oyoq (sarpo)*; 2) bir element (odatda keyingisi) bugungi tilda ayrim qo‘llanmaydi, yakka holda ma'no ifodalamaydi: *kiyim-kechak, ko‘cha-ko‘y, bozor-o‘char*; 3) har ikki qism ham yakka holda qo‘llanmaydi, faqat juftlashib keladi: *g‘idi-bidi, chirtin-pirtin (chirt-pirt), ikir-chikir* kabi.

Juft so‘zlarni hosil qiluvchi qismlari semantik jihatdan bir necha xil bo‘ladi: a) bir turdagi, yaqin narsalarning nomlari: *mosh-guruch, arpa-bug‘doy, qosh-qovoq, qosh-ko‘z, oltin-kumush, qovun-tarvuz* kabi. b) sinonim so‘zlar: *kuch-quvvat, asta-sekin, keksa-qari*; v) butun va bo‘lak nomlari: *oy-kun, vaqt-soat, tog‘-tosh*; g) antonim so‘zlar: *kecha-kunduz, yaxshi-yomon, katta-*

kichik, kelish-ketish, yosh-qari, baland-past kabi.

Juft so‘zlarning asosiy semantik xususiyati umumlashtirish, jamlik ma’nolarini ifodalashdan iborat.

4. So‘zni takrorlash orqali hosil qilingan yangi shakldagi so‘z **takror so‘z** deyiladi. Takror ikki xil bo‘ladi: 1) to‘la takror – *katta-katta, baland-baland, qator-qator, kim-kim, shu-shu, qop-qop, tog‘-tog‘, mashina-mashina* kabi; 2) qisqa takror *–kap-katta, yam-yashil, ko‘m-ko‘k, bo‘m-bo‘sh, suv-puv, choy-poy, non-pon* va boshqalar. Takror so‘zlar asosan ta’kidlash, ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

5. Nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turg‘un so‘z birikmalarini turli xil usullar bilan qisqartirish natijasida hosil qilingan so‘z **qisqartma so‘z** deyiladi. Qisqartma so‘zlar so‘zlarning bosh tovushlaridan (*GES, BMT, AQSh, XXR, TDPU);* birinchi so‘zning bosh qismi, keyingi so‘zlarning esa birinchi tovushlaridan (*ToshMI, O‘zMU*); so‘zlarning bosh qismlaridan (*Toshunivermag, O‘zdavnashr*) hosil qilinadi.

Savol va topshiriqlar

1. So‘z yasalishi bo‘limining teksirish obyekti nimalardan iborat?
2. So‘z yasalish usullari qaysilar?
3. So‘zlar tuzilishi jihatidan qanday turlarga bo‘linadi?
4. Mavzuga oid yigirmata test tuzing.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti

2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.

3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.

4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

3-MODUL
GRAMMATIKA VA MORFOLOGIYAGA KIRISH
REJA:

1. Grammatika haqida umumiy ma’lumot.
2. So‘z shakl va grammatik ma’no.
3. Grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari.
4. So‘zning grammatik shakli.
5. Grammatik kategoriya.
6. So‘z turkumlariga ajratish tamoyillari.

Tayanch so‘zlar: ***grammatika, so‘z shakl, grammatik ma’no, so‘zning grammatik shakli, grammatik kategoriya, sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakl, paradigma***

Grammatika haqida umumiy ma’lumot

Grammatika – tilning grammatik qurilishini o‘rganuvchi tilshunoslikning bo‘limi. Grammatika so‘zlarning gapda o‘zgarishi va ularning o‘zaro birikib, so‘z birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar to‘plamidir.

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. **Morfologiya** qismida so‘z turkumlari va ularga xos bo‘lgan shakllar haqida baxs yuritilsa, **sintaksis** qismida so‘zlarning bir-biri bilan bog‘lanib, gap, so‘z birikmasi hosil qilishi tekshiriladi.

Ko‘rinadiki, grammatika ham leksikologiya singari so‘zni o‘rganadi. Ammo leksikologiya leksik so‘zni – leksemani o‘rgansa, grammatika grammatik so‘zni – so‘zning shaklini, so‘z shaklini tekshiradi.

So‘z shakl va grammatik ma’no

Leksik so‘z yoki **leksema** ma’no va ifoda birligidan iborat bo‘lganidek («*kitob*» leksemasining ma’nosi, yoki mazmun plani - «o‘qish quroli» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani ***k, i, t, o, b*** tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik so‘z, yoki so‘z shakl grammatik ma’no ham grammatik ifoda (shakl) birliogidan iboratdir. Jumladan, *kitob* so‘zi «o‘qish quroli» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham bildiradi. Bunda *kitob* so‘zining «o‘qish quroli» tushunchasini ifodalashi uning leksik ma’nosi sanaladi va shu so‘zning otga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik ma’nosidir.

So‘zning grammatik ma’nosi uning leksik ma’nosi bilan belgilanmaydi. Masalan, *suv, havo, shamol, bulut* kabi so‘zlarning leksik ma’nolari turlicha, lekin grammatik ma’nolari bir xil, ya’ni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik so‘z, leksema, ma’lum leksik ma’no anglatgani holda turli shakllarda qo‘llanib, har xil grammatik ma’noni ifodalashi mumkin. Masalan, *o‘qimoq* fe’lining tuslanishli shakllari turli grammatik ma’nolarni bildiradi: *o‘qiyapman* so‘z shakli hozirgi zamon davom fe’lining I shaxs birlik ma’nosini, *o‘qiyapsan* so‘z shakli hozirgi zamon davom fe’lining II shaxs birlik ma’nosini va h.k.

Demak, so‘zning ma’lum turkumga mansubligini ko‘rsatuvchi, so‘zning ma’lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma’no **grammatik ma’no** hisoblanadi. Ko‘rinadiki, grammatik ma’no o‘z xususiyatiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: 1) ma’lum bir so‘z turkumi

uchun umumiy bo‘lgan ma’no, ya’ni **kategorial grammatik ma’no;** 2) xususiy grammatik ma’no so‘zining kategorial grammatik ma’nosi ma’lum so‘z turkumlari uchun xos bo‘lgan umumiy grammatik ma’nolardir. Masalan, *non, suv, uy, dala* so‘zlarining har biriga xos bo‘lgan ma’no – **leksik ma’no**. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo‘lgan ma’no ya’ni predmet ma’nosi **grammatik ma’nodir**. Ayni shu umumiy grammatik ma’no ularni bir turkumga, ya’ni ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, *chiroyli, dono, fozil, kamtarin* so‘zlari uchun umumiy bo‘lgan belgi ma’nosi va *o‘qi, o‘rgan, mehnat qil, bor, kel* so‘zlari uchun umumiy bo‘lgan harakat ma’nosi **kategorial grammatik** ma’no sanaladi.

So‘zning xususiy grammatik ma’nosi ma’lum bir so‘z turkumi uchun mansub bo‘lib, bunday ma’noga otlarga xos bo‘lgan son, egalik, kelishik ma’nolari, fe’llarga xos bo‘lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo‘lishli – bo‘lishsizlik kabi ma’nolar kiradi.

Grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari

O‘zbek tilida grammatik ma’no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. Affiksatsiya. Bunda grammatik ma’no so‘zning negiziga turli shakl yasovchi affikslarni qo‘shish bilan ifodalanadi: *maktablar, maktabga, oddiyroq, ishlandi* va h.k.

2. Yordamchi so‘zlardan foydalanish. Mustaqil ma’noli so‘zlar yordamchi so‘zlar orqali grammatik ma’noga ega bo‘lishi mumkin: *Daraxt mevasi bilan ko‘rkam, odam - mehnati bilan. (maqol)*

3. Takrorlash. So‘zlarni takrorlash ham grammatik ma’noni ifodalashga xizmat qiladi: *dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta* kabi. Bunda *dasta, xirmon* so‘zlarini takrorlash bilan ko‘plik, mo‘llik ma’nosi ifodalangan.

4. Suppletivizm. Bu - o‘zaro bog‘langan, ma’lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma’nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so‘zdan foydalanish usuli. Masalan, o‘zbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi *men* va *sen* so‘zlari orqali, ko‘pligi *biz* va *siz* so‘zlaori orqali ifodalanadi.

5. Urg‘u so‘zining grammatik ma’nosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: *akadémik* (ot), - *akademík* (sifat), *yangí* (sifat) – *yángi* (ravish), *termá* (sifat) – *térma* fe’l ning bo‘lishsiz shakli.

6. So‘z tartibi. So‘zlarning gapda oldinma-keyin kelish ham ba’zan grammatik ma’no ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1. *Ajoyib odamlar. 2. Odamlar ajoyib.* Birinchi gapda *ajoyib* so‘zi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu so‘z otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. Ohang ham grammatik ma’no ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda grammatik ma’no so‘zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog‘liq. Masalan: *Hamma keldi.* (Darak gap) - *Hamma keldi?* (so‘roq gap) - *Hamma keldi!* (undov gap).

So‘zning grammatik shakli

So‘zning biror grammatik ma’no ifodalaydigan ko‘rinishi uning **grammatik shakli** deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma’noni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud bo‘lmaydi. Masalan, otlardagi ko‘plik ma’nosi *–lar* affiksli shakl orqali ifodalanadi: *gullar*; tushum kelishigi ma’nosini –ni affiksli shakl ko‘rsatadi va h.k.

O‘zbek tilida so‘zlar bir grammatik ko‘rsatkichli, ko‘p grammatik ko‘rsatkichli

yoki grammatik ko‘rsatkichsiz shaklda bo‘lishi mumkin. Masalan: *mamlakat* – grammatik ko‘rsatkichsiz so‘z shakli; *mamlakatlari* – bir grammatik ko‘rsatkichli so‘z shakli; *mamlakatlarida* – ko‘p grammatik ko‘rsatkichli so‘z shakl.

Hozirgi o‘zbek tilida so‘zlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi so‘zlar vositasida, so‘zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. SHunga ko‘ra so‘zlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi:

1. Sintetik shakl. Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo‘ladi: *kitobning, kitobni, kitobga, kitobda; o‘qimoqdaman, o‘qimoqdasan, o‘qimoqdamiz, o‘qimoqdasiz* kabi.

2. Analitik shakl. Mazkur shakl yordamchi so‘zlar orqali yuzaga keladi: *bolalar uchun, zavq bilan, o‘qib tur, o‘qib ko‘r* kabi.

3. Juft va takroriy shakl. Ikki so‘zni juftlash yoki bir so‘zni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladiki, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: *tog‘-tosh, katta-kichik* juft shakli umumlashtirish ma’nosini, *savat-savat* (non), *tog‘-tog‘* (paxta) takrorlash shakli ko‘plik, mo‘llik ma’nosini ifodalaydi, *katta-katta, tez-tez* takroriy shakl ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Demak, so‘zning u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida yuzaga keladi. Ammo o‘zbek tilida so‘zlarning maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega bo‘lmagan shakllari ham mavjud. Masalan:

institutlar – institut Ø (birlik son);
institutda – institut Ø (bosh kelishik);
ishlama – ishla Ø (bo‘lishli fe’l shakli) kabi.

So‘zning shakllari tizimida ko‘rsatkichga ega bo‘lmagan so‘zning maxsus ko‘rinishi nol ko‘rsatkichli (Ø ko‘rsatkichli) shakl deb yuritiladi. So‘zning bunday ko‘rinishi so‘z shakllari tizimida belgilanadi.

So‘zning grammatik shakllari tizimi **paradigma** (yunoncha *paradeima* – «namuna») deyiladi.

Paradigma o‘z xususiyatiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: 1) xususiy paradigma, 2) to‘liq paradigma.

Bir turkumga oid so‘zning muayyan shakllari tizimi **xususiy** paradigmani yuzaga keltiradi. Masalan, otlardagi son paradigmasi *(kitob-kitoblar)*, kelishik paradigmasi *(kitob – kitobning – kitobni – kitobga – kitobda - kitobdan)* va boshqalar xususiy paradigmalar hisoblanadi.

Bir turkumga xos xususiy paradigmalar yig‘indisi **to‘liq** paradigmani hosil qiladi. Masalan, otga xos to‘liq paradigma: *kitob-kitoblar-kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan-kitobim-kitobing-kitobi-kitobimiz-kitobingiz...* Bunda son, kelishik va egalik paradigmalari to‘liq paradigmani tashkil etgan.

Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma’no bilan shu ma’noni ifodalovchi grammatik shakllar tizimi **grammatik kategoriya** deyiladi.

Grammatik kategoriya so‘zlarni, so‘z shakllarni, so‘z o‘rinlarini, so‘z qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga ko‘ra grammatik kategoriyalarning to‘rt turi farqlanadi: 1) so‘zning grammatik kategoriyalari; 2) so‘z shakllarning grammatik kategoriyalari; 3) so‘z o‘rinlarining grammatik kategoriyalari; 4) so‘z qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

So‘z va so‘z shakllarning grammatik kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, so‘z o‘rinlari va so‘z qurilmalarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatik kategoriyalarni **morfologik kategoriyalarga** va **sintaktik kategoriyalarga** ajratish mumkin.

Morfologik grammatik kategoriyalarga, birinchidan, so‘z turkumlarining o‘zi, ya’ni **ot, sifat, son, fe’l** kabilar kirsa, ikkinchidan, ma’lum bir turkumga xos bo‘lgan kategoriyalar, ya’ni otlarga xos bo‘lgan **son, egalik, kelishik kategoriyalari,** fe’llarga xos bo‘lgan **bo‘lishli-bo‘lishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son** kategoriyalari kiradi.

Sintaktik grammatik kategoriyalar deyilganda, gap, gap bo‘laklari: **ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, hol** kabilar nazarda tutiladi.

So‘z turkumlari

Nutqimizda mavjud so‘zlar bir-biridan ma’no va grammatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. Shu jihatdan so‘zlar ayrim-ayrim leksik-grammatik guruhlarga, turkumlarga ajratiladi. So‘zlarning ma’no va grammatik belgilarining o‘xshashligiga qarab guruhlarga bo‘linishi so‘z turkumlari deyiladi. So‘zlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

1) leksik-semantik tamoyil;
2) morfologik tamoyil;
3) sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga ko‘ra so‘zlarni guruhlarga ajratishda, so‘zning leksik ma’nosiga e’tibor beriladi. Masalan: *tuz, non, tinchlik, daryo, tog‘, osmon* kabi so‘zlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday so‘zlar ot so‘z turkumi deb nomlangan); *katta ko‘cha, shirin olma, tiniq osmon, ko‘k ko‘ylak* kabi ajratilgan so‘zlar predmetning belgisini (bunday so‘zlar sifat deb nomlangan), *beshta daftar, yuzlab odam, o‘ntadan o‘quvchi, ikkinchi kurs* kabilarda ajratilgan so‘zlar predmetning miqdorini, tartibini (bunday so‘zlar son deb nomlangan); ayrim so‘zlar *bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamoq* kabi harakat va holat tushunchasini (bunday so‘zlar fe’l deb nomlangan); *asta o‘qidi, do‘stona gapirdi, piyoda yurdi* kabi ajratilgan so‘zlar esa ish-harakatning belgisini (bunday so‘zlar ravish deb nomlangan) bildiradi.

Chunonchi, ayrim so‘zlar predmet, belgi, miqdor ma’nosini nomlab ko‘rsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir kabi (bunday so‘zlar olmosh deb nomlangan).

Tilda shunday so‘zlar *(bilan, va, ammo, uchun, chunki, xuddi, faqat, albatta, yo‘q, eh, oh, dupur-dupur, yalt-yult* kabi) ham borki, ular mustaqil holda leksik ma’no ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi bo‘la olmaydi. Bunday so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, modal, undov, taqlid so‘zlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga ko‘ra so‘zlarni guruhlarga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. So‘zlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning ma’no xususiyati bilan bog‘liq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan so‘zlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini bildiradigan so‘zlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga; harakat yoki holat ma’nosini bildirgan so‘zlar (fe’l) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi so‘zlar (olmosh) ham morfologik jihatdan o‘zgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi.

Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi so‘zlar (son) morfologik jihatdan o‘zgarmaydi. Shuningdek, leksik ma’no anglatmaydigan so‘zlar (ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, modal so‘z, undov va taqlid so‘zlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga ko‘ra so‘zlarni guruhlarga ajratish esa uning sintaktik tomoni, ya’ni qanday so‘zlar bilan grammatik munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga ko‘ra belgilanadi. Masalan: predmet ma’nosini anglatuvchi so‘zlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqlovchi, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi shakllarida to‘ldiruvchi va hol vazifalarida keladi: *dars boshlandi, odamning ko‘rki, xatni yozdi, universitetda o‘qiydi* kabi.

Belgi bildiradigan so‘zlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi so‘zlar bilan grammatik munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi *(to‘g‘ri so‘z, o‘z, beshta bola, ko‘p kitob, yaxshi o‘qiydi, birinchi keldi* kabi).

Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular o‘rnida almashinib qo‘llanuvchi so‘zlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday so‘zlar bilan birikishiga ko‘ra gapda ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi *(men gapirdim, maqsadim – shu, bu bino, nimani o‘qiding, qayerda yashaydi* kabi).

Tildagi leksik ma’no ifoda etmaydigan so‘zlar esa (ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama) leksik ma’no ifodalovchi so‘zlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiradi, gap pyoki uning tarkibidagi ayrim so‘zlarga qo‘shimcha ma’no qo‘shadi. Bunday so‘zlar sintaktik vazifa bajarmaydi.

Shuningdek, leksik ma’no ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) bo‘lmasa ham, lekin gap bo‘lagi sifatida yoki mustaqil holda so‘z-gap sifatida qo‘llana oladigan so‘zlar (modal, undov, taqlid so‘zlar) ham mavjud *(kerak, zarur, bor, oh, eh, uf, ey, gup-gup, dupur-dupur* kabi).

Demak, so‘zlarning gapda qanday gap bo‘lagi bo‘lib kelishi, uning qanday so‘zlar bilan aloqaga kira olishi, ma’nosiga va grammatik shakliga bog‘liqdir.

O‘zbek tili lug‘at tarkibidagi so‘zlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1) mustaqil so‘zlar, 2) yordamchi so‘zlar, 3) alohida guruh so‘zlar.

Mustaqil holda leksik ma’no ifoda eta oladigan, biror morfologik shaklda kelib, gap bo‘lagi vazifasini bajaradigan so‘zlarga **mustaqil so‘zlar** deyiladi. Mustaqil so‘zlarga **ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish** kabi so‘z turkumlari kiradi.

Mustaqil holda leksik ma’no ifoda etmay, gap bo‘lagi vazifasini bajarmaydigan, faqat so‘zlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qo‘shimcha ma’no qo‘shishga xizmat qiladigan so‘zlar **yordamchi so‘zlar** deyiladi. Yordamchi so‘zlarga **ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama** kiradi.

Modal so‘zlar modal ma’no ifodalashi jihatidan yuklamalarga o‘xshasa-da, lekin undan farqli ravishda gapda gap bo‘lagi (kesim, sostavli kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi.

Undov va taqlid so‘zlar mustaqil so‘zlar kabi biror hodisaning nomi bo‘la olmaydi, lekin gap bo‘lagi vazifasida, so‘z-gap vazifasida kela oladi. Shuning uchun ham bunday so‘zlar **alohida guruhni** tashkil etadi

Savol va topshiriqlar

1.Grammatika nimadan bahs yuritadi?
2. So‘z shakl va grammatik ma’no terminlarining o‘zaro farqi.
3. Grammatik ma’noni ifodalash vositalarni sanang.
4. So‘zning grammatik shakli deganda nimani tushunasiz?

5. Grammatik kategoriya.
6. So'zlar qanday xususiyatlariga ko'ra turkumlariga ajratiladi?

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to'plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2005, "Talqin" nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 2006,"Universitet" nashriyoti.
3.R.Yunusov. O'zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «O'zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

4-MODUL
OTNING TA’RIFI VA LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI. ATOQLI OTLARNING TURLARI. TURDOSH OTLARNING TURLARI

Reja:

1. Otning ta’rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.
2. Atoqli otlarning turlari.
3. Turdosh otlarning turlari.

Tayanch so‘zlar: ***mustaqil so z, ot, leksik-grammatik xususiyat, atoqli ot, turdosh ot, aniq va mavhum ot***

Otning ta’rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning nomini (keng ma’noda) bildiruvchi mustaqil so‘z turkumiga **ot** deyiladi. Ot so‘z turkumiga oid so‘zlar *kim? nima? kimlar? nimalar? qayer?* savollaridan biriga javob beradi: *o‘qituvchi, xonanda, tilshunos* – kim?, *yer, suv, tuz, non* – nima?, *shahar, joy* – qayer? kabi.

Keng ma’noda predmet ma’nosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik ma’nosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi *(quyosh, oy, tog‘, tosh, daryo* kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi *(tuz, non, choynak, qatiq* kabi), o‘simliklarning nomi *(paxta, sholi, jo‘xori, beda* kabi), voqea-hodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi *(to‘y, anjuman, majlis, shodlik, ishonch, kurash* kabi), o‘rin va vaqt nomlari *(yoz, kuz, pastlik, tepalik* kabi), shuningdek atab qo‘yilgan shaxs va predmet nomlari *(Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «O‘qituvchi» nashriyoti* kabi) ifoda etadi.

Ot shu ma’no xususiyati jihatidan ikki turga bo‘linadi: turdosh otlar va atoqli otlar. *Kitob, daftar, tinchlik* – turdosh otlar; *Samarqand, Akmal, «Qora ko‘zlar» (roman), «Fan» (nashriyot)* - atoqli otlar.

Ot o‘ziga xos morfologik xususiyatlarga ega, ya’ni:

1) Ot son kategoriyasiga ega, ya’ni predmet anglatuvchi so‘zlar birlik va ko‘plik sonda qo‘llanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: *daraxt* – yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; *daraxtlar* - noaniq ko‘plik son shaklida kelgan;

2) ot egalik kategoriyasiga ega, ya’ni predmetning uch shaxsdan biriga (so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga shaxsga) taalluqliligini, qarashliligini, maksubligini bildiradi: *mening daftarim, sening ukang, uning quvonchi* kabi;

3) ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik ma’nosiga ega bo‘lib, bu kelishik shakllari otning boshqa so‘zlarga bo‘lgan sintaktik munosabatini ifodalaydi *(Barnoning kitobi, kitobni o‘qidi, kitobdan foydalandi* kabi);

Ot o‘ziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

1) ot ot bilan bog‘lanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar *ana shunday xususiyatga ega: paxta g‘ururimiz, farzandning baxti* kabi;

2) ot fe’l bilan bog‘lanadi, ya’ni tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe’l bilan birikadi: *xatni o‘qidi, xatga qaradi, xatda yozilgan, xatdan ko‘chirdi* kabi;

3) ot ba’zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so‘zlar bilan ham birika oladi: *osmon tiniq, uylar ko‘p, beshta bola, maqsadim shu, dupur-dupur ovoz, holiga voy* kabi;

4) bosh kelishik shaklidagi ot gapda asosan, ega va kesim, ba’zan sifatlovchi-aniqlovchi, izohlovchi kabi gap bo‘laklari vazifasida, shuningdek, undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: *O‘zbekiston – kelajagi buyuk* <u>*davlat*</u> *(I.Karimov).* <u>*Olim*</u> *kishi o‘zining ilmi va odobiga tayanadi. (Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur). Seni ulug‘layman, ey* <u>*ona*</u> *xalqim (A.O.)* <u>*Subhidam*</u>*. Quyosh yotog‘idan bosh ko‘tardi (P.Q.);*

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniqlovchi vazifasida keladi: *Sen Pushkinning sevgan malagi (A.O.);*

6) tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to‘ldiruvchi, hol, ba’zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi (S.A.). Bog‘chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi (O.). Oltin o‘tda bilinadi, odam mehnatda. (Maqol).*

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning qaysi kelishik shaklida kelishi bilan bog‘liqdir.

Shuningdek, ot so‘z turkumi so‘z yasalish xususiyatiga ega. Ot so‘z turkumi faol so‘z yasalish usullari morfologik, sintaktik va faqat ot so‘z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: *xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch (morfologik usul bilan); belbog‘, ko‘zoynak, baxt-saodat, ota-ona (sintaktik usul); DAN, ToshDPU (abbreviatsiya usuli bilan)* kabi.

Otlarda modal shakl yasalishi ham mavjud. Otlarda modal ma’no otning leksik ma’nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik, kesatiq, ta’kid, umumlashtirish kabi qo‘shimcha ma’nolarni qo‘shish bilan hosil qilinadi: qizcha, qo‘zichoq, bo‘taloq, bolagina, Karimjon, Ra’noxon, un-pun, non-pon kabi.

Otlarning ma’no turlari

Otlar ma’no jihatdan ikki turga bo‘linadi: **atoqli otlar va turdosh otlar.**

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko‘rsatadigan otlar **atoqli otlar** deyiladi. Atoqli otlar atab qo‘yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familiyalari: *Murod, O‘ktam, O‘tkir, Mahmudov, Ahmedov* kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: *Oybek, Uyg‘un, Muqimiy, Furqat* kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo‘yilgan nomlar: *Olapar, To‘rtko‘z, Mosh* kabi;

4) planeta, yulduzva sayyoralarning nomi: *Yer, Zuhra, Etti qaroqchi, Mirrix* kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog‘, daryo, ko‘l, cho‘l, qit’a nomlari): *Samarqand, Chotqol, Pomir, Ohangaron, CHirchiq, Osiy* kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O‘zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O‘zbekiston Oliy Kengashi* kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o‘quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: *Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki* kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: *O‘zbekiston Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi Raisi, Bosh Qo‘mondon* kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi: *Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani* kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo‘jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari: *«Sharq yulduzi» xo‘jaligi, «O‘rtoq» konditer fabrikasi, «Yosh kuch» sport jamiyati, «Turkiston» kontsert zali, «Yulduzli tunlar» romani, «Ma’rifat» gazetasi, «Guliston» jurnali* kabi.

Atoqli otlar, odatda, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko‘plik son shaklida qo‘llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi **turdosh** ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g‘oya, anjuman kabi. Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko‘p

miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o‘tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi *Batist* (atoqli ot) so‘zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo‘lsa, *muhabbat* turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko‘ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar **konkret** otlar deyiladi: *qalam, daftar, bola, tog‘* kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko‘rish mumkin: *o‘nta daftar, beshta bola* kabi. Birlik va ko‘plik shaklida kela oladi: *bola* (birlik) – *bolalar* (ko‘plik) kabi.

Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar mavhum ot deyiladi: *tinchlik, iroda, baxt, quvonch* kabi.

Abstrakt otlarni sanash va ko‘rish mumkin emas. Ko‘plik son shaklida qo‘llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlarning to‘dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko‘ra turdosh otlarning ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot **yakka** ot deyiladi: *daraxt, stol, kishi, daryo* kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlarning jamini, to‘dasini ifodalaydigan ot **jamlovchi** ot deyiladi: *xalq, lashkar, to‘da, olomon, ko‘pchilik, ozchilik* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Otning leksik-grammatik belgilarini sanang.
2. Atoqli otlarning mazmun guruhlar qaysilar?
3. Turdosh otlarning turlari.
4. Otlar qaysi xususiyatlariga ko‘ra aniq va mavhum deb nomlanadi?
5. Otning Grammatik kategoriyalarini sanang.
6. Mavzu doirasida 20ta test tuzizng.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev.   Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent,   2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.   2005, “Talqin” nashriyoti

2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.

3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.

4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

5-MODUL
OTLARDAGI ALOQA-MUNOSABAT KATEGORIYALARI
REJA:

1.Otlarda aloqa-munosabat kategoriyalari haqida umumiy ma'lumot.
2. Otlardagi egalik kategoriyasi.
3. Kelishik kategoriyasi haqida umumiy ma'lumot.
4. Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: ***aloqa-munosabat kategoriyalari, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, urlanish, morfologik-sintaktik xususiyat***

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba'zan predmetga) taalluqli ekanligini ko'rsatuvchi umumiy ma'nolar va bu ma'nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya'ni so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affikslar **egalik affikslari** deyiladi. Egalik affikslari shaxs ma'nosi bilan birga uning sonini (birlik yoki ko'plik ma'nosini) ham ifodalaydi. Egalik affikslari quyidagi jadvalda berilgan.

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	*-(i)m*	*-(i)miz*
II shaxs	*-(i)ng*	*-(i)ngiz*
III shaxs	*-i, -si*	*-i, -si*

Jadvaldan ko'rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko'plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko'p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog'lanib kelgan so'zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: *uning kitobi – birlik, ularning kitobi – ko'plikdir*.

Shuningdek, egalik affikslari ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga qarab ikki xil shaklda qo'llanadi.

Shaxs	Birlik		Ko'plik	
	unlidan so'ng	undoshdan so'ng	unlidan so'ng	undoshdan so'ng
I shaxs	*sovg'a+ -m*	*daftar+ -im*	*sovg'a+ -miz*	*daftar+ -imiz*
II shaxs	*sovg'a+ -ng*	*daftar+ -ing*	*sovg'a+ -ngiz*	*daftar+ -ingiz*
III shaxs	*sovg'a+ -si*	*daftar+ -i*	*sovg'a+ -si*	*daftar+ -i*

Egalik affikslari odatda, ko'plik affiksidan keyin qo'shiladi: *kitob+ -lar+ -im* kabi.

Egalik affiksi qo'shilgan ot, odatda, qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so'z bilan bog'lanadi: daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so'zi kabi. Bu bog'lanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan so'zga qaramli ekanligini ko'rsatadi.

Egalik affiksini olgan ot ba'zan chiqish kelishigidagi ot bilan ham bog'lanishi mumkin. Masalan: *talabalardan bir guruhi* kabi. Bunday bog'lanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik ma'nosini emas, balki aloqadorlik, mansublik

ma’nosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) ma’nosi mavjud.

Egalik affiksi I va II shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq ko‘rsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *mening burchim, sening burching, bizning burchimiz, sizning burchingiz* kabi. III shaxsda esa egalik affiksini olgan ot qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan so‘zlar bilan ham bog‘lana oladi: *uning burchi, farzandning baxti, ko‘plarning orzusi* kabi.

Ba’zan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat o‘zgacha bo‘lishi mumkin, ya’ni II shaxs birlik sondagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning ko‘pligi uchun qo‘llanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning II shaxs ko‘plik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qo‘llanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatiq kabi ma’nolar, ikkinchi holda esa hurmat ma’nosi ifodalanadi.

Ot ko‘plik son shaklida kelib, ko‘plik ma’nosini ifodalaganda, egalik affiksi *–lar* qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi: *opalarim* kabi. Lekin hurmat ma’nosi ifodalanganda, egalik affikslari *–lar* qo‘shimchasidan oldin qo‘shiladi: *opamlar, akamlar* kabi.

Egalik affikslari otning gapdagi sintaktik vazifasini ko‘rsatmaydi.

Ba’zi otlarga egalik affikslari qo‘shilganda, so‘z tarkibida turli fonetik o‘zgarishlar ro‘y beradi. Bular quyidagilar:

1. ***k, q*** undoshi bilan tugagan ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir bo‘g‘inli so‘zlarga egalik affikslari qo‘shilganda, k undoshi g undoshiga, q undoshi g‘ undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: *tilak – tilagi, yurak – yuragi, bek – begi, kubok – kubogi, qishloq - qishlog‘i* kabi. Lekin ko‘p bo‘g‘inli o‘zlashma so‘zlarga, bir bo‘g‘inli so‘zlarga (ko‘p hollarda) egalik affikslari qo‘shilganda k, q undoshi asliga mos holda aytiladi va yoziladi: *ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherking, erk – erki; huquq - huquqim, zavq - zavqi* kabi.

2. *O‘rin, qorin, burun, o‘g‘il, bo‘yin, ko‘ngil, singil* kabi otlarga egalik affikslari qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi i, u unlilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: *o‘rin - o‘rnim, qorin - qornim, burun – burning, o‘g‘il - o‘g‘lim, ko‘ngil – ko‘ngli, singil – singlim* kabi.

3. *Parvo, obro‘, mavqe, avzo, mavzu* so‘zlariga I va II shaxs egalik affikslari qo‘shilganda, so‘z tarkibida bir ***y*** tovushi qo‘shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying, obro‘yim, obro‘ying* kabi; III shaxsda esa *parvo, obro‘, mavqe, avzo* so‘zlari *parvoyi, obro‘yi, mavqeyi, avzoyi* kabi, *mavzu* so‘zi esa *mavzusi* tarzida aytiladi va yoziladi.

Kelishik kategoriyasi haqida umumiy ma’lumot

Ot (yoki otlashgan so‘z)ning boshqa so‘zlarga bo‘lgan sintaktik munosabatini ko‘rsatuvchi ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllar tizimiga **kelishik** kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatik ma’no va uni ifoda etuvchi shakllarni o‘z ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, jo‘nalish kelishik, o‘rin-payt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatik ma’nolar hamda bu ma’nolarni ifodalovchi *–ning, -ni, -ga (-ka,-qa), -da, -dan* kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o‘z nomi, ifoda shakliga ega, ma’lum bir so‘roqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	So‘roqlari
Bosh kelishik	*Saida, kitob, Toshkent*	*kim? nima? qayer?*
Qaratqich kelishigi	*Saidaning, kitobning,*	*kimning? nimaning?*

	Toshkentning	*qayerning?*
Tushum kelishigi	*Saidani, kitobni, Toshkentni*	*kimni? nimani? qayerni?*
Jo‘nalish kelishigi	*Saidaga, kitobga, Toshkentga*	*kimga? nimaga? qayerga*
O‘rin-payt kelishigi	*Saidada, kitobda, Toshkentda*	*kimda? nimada? qayerda*
Chiqish kelishik	*Saidadan, kitobdan, Toshkentdan*	*kimdan? nimadan? qayerdan?*

Otlarda kelishik affikslari **turlovchi affikslar** deb ham yuritiladi. Otlarning kelishiklar bilan o‘zgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

Kelishik affiksi yo‘q holat bosh kelishik bo‘lib, bunday shakldagi ot ko‘pincha boshqa so‘zni o‘ziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so‘zlarga grammatik jihatdan tobe bo‘ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov).* Bu gapda *aql* so‘zi bosh kelishikda bo‘lib, affiksi bo‘lmagan shaklda *qutqaradi* fe’liga nisbatan hokim holatda; insonni so‘zi –ni tushum kelishigi shakli vositasida, *ayb* (*-dan*), *kamchiliklardan* so‘zlari *–dan* chiqish kelishigi vositasida *qutqaradi* fe’liga tobe bo‘lib kelgan.

Kelishik shaklidagi otlar boshqa so‘zlar bilan o‘zaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari, odatda, ot bilan fe’lning sintaktik munosabatini ko‘rsatadi: *oilaning ko‘rki, onani ardoqlamoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi.*

Ba’zan kelishik shaklidagi otlar sifat, son, olmosh, ravish, undov bilan ham bog‘lanib, ularga tobe bo‘lib keladi: *ipakdan mayin, talabalardan beshtasi, Barnoning o‘zi, xonada ko‘p, holiga vo*y kabi.

Kelishik shaklida kelgan otning ma’nosi va vazifasi uning leksik, grammatik ma’nosi, qanday so‘zlar bilan (fe’l, ot) bog‘lanishiga qarab aniqlanadi. Masalan: jo‘nalish kelishigining asosiy ma’nosi harakatning yo‘nalish o‘rnini ko‘rsatishidir: *maktabga bordi.* Bu ma’nodan tashqari jo‘nalish kelishigida kelgan ot vosita, payt, atash, maqsad ma’nolarini ifoda qiladi: *rasmga qaradi, kuzga qoldirildi, singlisiga oldi, o‘qishga keldi* kabi. Lekin kelishik ma’nolaridan biri asosiy ma’no sanaladi, kelishik nomi shu asosiy ma’noga ko‘ra nomlanadi.

Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari

Bosh kelishikdagi ot shaxs, predmet, voqea-hodisalarning nomini ataydi. *Kim? nima? qayer?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi. Bu kelishikning ko‘rsatkichi yo‘q, ya’ni nol ko‘rsatkichli shaklda keladi. Bunday shakl tahlilda Ø belgisi bilan ifodalanadi.

Bosh kelishik shaklida kelgan otning asosiy sintaktik vazifasi ega vazifasida kelishdir. Masalan: *Himmatlilik o‘zining saxovati bilan odamlar qalbiga singib ketadi. (O‘.Mahkamov)*

Nutqda oz uchrasada, ega vazifasidagi so‘z qaer? so‘rog‘iga ham javob bo‘lib keladi, bunday holda o‘rin predmeti ma’nosi anglashiladi. Masalan: *Toshkent – tinchlik* shahri.

O‘zbek tilida bosh kelishikdagi ot yana bir necha sintaktik vazifani bajaradi.

1.Kesim vazifasida keladi: *Ilm – insoniyat gavhari (Bedil).*

2.Izohlovchi vazifasida keladi: *Navro‘zda ona tabiat uyg‘onadi.*

3.Sifatlovchi vazifasida keladi: *Po‘lat pichoq qinsiz qolmas (Maqol).* Bunda bosh kelishik shaklida kelgan ot boshqa ot oldida kelib, *qanday? qanaqa?* so‘roqlaridan biriga javob beradi.

4. Hol vazifasida keladi: *Yulduzlar chaman-chaman yonadi (O).*

5. Undalma vazifasida keladi: *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot!* Undalma vasifasida kelgan bosh kelishikdagi ot gap bo‘laklari bilan grammatik jihatdan bog‘lanmaydi.

6.Nominativ (atov) gap vazifasida keladi: Subhidam. *Quyosh yotog‘idan bosh ko‘tardi (T.Q.).*

Bundan tashqari bosh kelishikdagi otlar ko‘makchi shaklda kelib to‘ldiruvchi va hol vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Igna bilan quduq qazib bo‘lmas (Maqol). Yuksak quyosh kabi, yuksak oy kabi. Sep bilan bezalsin yurtning fazosi (Uyg‘un).*

Qaratqich kelishigi biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga yoki shaxsga qarashli ekanligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigida kelgan ot *kimning? nimaning? qaerning?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi. *–ning* affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Bilim va donishmandlik insonning bezagidir (A.Navoiy).*

Ba’zan she’riyatda qaratqich kelishigi egalik affiksidan so‘ng –n shaklida ham qo‘llanadi: *Har bolam ufurgan nafasin atrii. She’rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G‘.G‘ulom).*

Qaratqich kelishigidagi ot egalik affiksini olgan ot bilan grammatik jihatdan bog‘lanib, gapda aniqlovchining turi qaratuvchi vazifasida keladi. Qaratqich kelishigidagi so‘z qaratuvchi, unga bog‘lanib kelgan egalik affiksini olgan ot esa qaralmish sanaladi. Masalan: *Guruchning kurmagi bor, yomonning to‘g‘mog‘i bor (Maqol).*

Qaratqich kelishigi ikki xil – belgili yoki belgisiz shaklda qo‘llanadi.

Qaratqich kelishigi *–ning* (-n) affiksi bilan qo‘llansa, belgili sanaladi. Belgili qaratqich kelishigidagi ot aniq qarashlilik ma’nosini ifodalaydi: *daraxtning ildizi, onaning baxti* kabi.

Qaratqich kelishigi *–ning* affiksi bilan qo‘llanmasa, belgisiz sanaladi: *umid uchquni, bahor fasli* kabi. Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o‘zi bog‘lanib kelgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigidagi ot anglatgan predmetga aloqador hodisa ekanligini ifodalaydi.

Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o‘zi bog‘langan ot bilan ma’no va grammatik jihatdan juda zich bog‘langan bo‘lib, ular orasiga boshqa so‘z kiritish mumkin emas.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgili qo‘llanadi:

1.Qaratqich kelishigidagi ot shaxs otlari bo‘lganda: *Zulfiyaning xati, talabaning bahosi kabi.*

2.Butunning qismini anglatgan otlar: *uzukning ko‘zi, stolning oyog‘i.*

3.Qaratqich kelishigidagi so‘z o‘zi bog‘latgan otdan anglashilgan predmet bilan o‘zaro genetik aloqada bo‘lsa: *buvining nevarasi, sherning bolasi.*

4.Qaratqich kelishigidagi so‘z manba ma’nosini ifodalaganda: *olimning ma’ruzasi, talabaning fikri.*

5.Qaratqich kelishigidagi so‘z bilan qaralmish o‘rtasida boshqa so‘zlar kelganda: *shaharning baland imoratlari, yozning issiq shamoli* kabi.

6. Qaratqich kelishigida ot o‘zining maxsus aniqlovchisiga ega bo‘lganda: *alo‘chi o‘quvchining hulqi* kabi.

7. Qaratqich kelishigidagi so‘z tarkibida *–lar* ko‘plik affiksi qo‘llanganda: *qizlarning raqsi, gullarning hidi* kabi.

8. Qaralmish otlashgan so‘zlar bilan ifodalanganda: *olmaning shirini, so‘zning ozi, do‘stlarning uchtasi* kabi.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz qo‘llanadi:

1. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot abstrakt otlar bilan ifodalanganda: *muhabbat sehri, bilim manbai, ilm ahli, tafakkur gulshani* kabi.

2. Qaratqich va qaralmish munosabatidagi otlar payt ma’nosini anglatganda: *bahor fasli, oqshom payti, tong chog‘i, yakshanba kuni* kabi.

3. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot ifodalagan predmetning qaralmish ifodalagan predmetga umumiy xosligini bildirganda: *ipak qurti, er islohoti* kabi.

4. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot nomiga qo‘yilgan, atab qo‘yilgan otlar bilan ifodalanganda: *Navoiy teatri, Orol dengizi, Toshkent shahri* kabi.

5. Qaratqich kelishigi shaklidagi otlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng

so‘nggisidagi oldingilari belgisiz shaklda qo‘llanadi: *Toshkent Davlat pedagogika universiteti, boshlang‘ich ta’lim va defektologiya fakulteti boshlang‘ich ta’lim bo‘limining talabasi* kabi.

Tushum kelishigi ot ish-harakatni o‘z ustiga olgan predmetni anglatadi. Tushum kelishigidagi ot, odatda, ish-harakatni o‘z ustiga olgan predmetni, ya’ni ob’ekt ma’nosini ifodalaganda kimni? nimani? so‘rog‘iga javob beradi: *Hayot harakatni talab qiladi (Arastu).*

Tushum kelishigidagi otning negizi o‘rin ma’nosini anglatsa, qaerni? so‘rog‘iga javob beradi: *Hujrani yasatganmisan? (A.Qahhor). To‘rtta karnay, oltita surnayning shovqini ko‘kni tutdi (O.).*

Tushum kelishigi –ni affiksi bilan shakllanadi: *Ulug‘ kishilarni mehnat etiltiradi («Tafakkur gulshani»).*

Ba’zan she’riyatda egalik affiksidan so‘ng –n shaklida ham uchraydi: *Olmazorlar gulin to‘kadi, Meva bog‘lab shoxin bukadi (H.O.).*

Tushum kelishigida kelgan ot fe’l bilan bog‘lanadi va gapda asosan, vositasiz to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi.

Tushum kelishigi ham qaratqich kelishigi singari 2 xil shaklda qo‘llanadi: belgili tushum kelishigi va belgisiz tushum kelishigi.

Beligili tushum kelishigi shaklidagi ot –ni (-n) affiksini olgan holda keladi: *Xushro‘yning rahmsiz muhokamasidan oqqan bu haqiqatlar Zaynabni yig‘latdi (A.Qodiriy).*

Belgisiz tushum kelishigi shaklidagi otda esa –ni affiksi qo‘llanmaydi: *Gul tufayli tikan suv ichar (Maqol).*

Tushum kelishigining ham belgili va belgisiz shaklda qo‘llanishi ma’no talabi va grammatik holatga ko‘ra belgilanadi. Belgisiz tushum kelishigidagi otning tushum kelishigida ekanligi uning mazmunidan va fe’lga bog‘lanishidan bilinib turadi.

Belgisiz tushum kelishigidagi ot fe’l kesim bilan juda zich bog‘langan bo‘lib, ular orasiga boshqa so‘zni kiritib bo‘lmaydi: *Nazira singlisiga xat yozdi.*

Tushum kelishigi quyidagi hollarda faqat beligili qo‘llanadi:

1.Tushum kelishigi shaklidagi ot atoqli ot bilan ifodalangan holda: *Saidani o‘z qanoti ostiga oldi (A.Qahhor).*

2.Tushum kelishigidagi ot payt bildiruvchi otlar bilan ifodalansa: *Zulfiya ta’tilni yaxshi o‘tkazdi.*

3.Tushum kelishigidagi ot o‘z aniqlovchisiga ega bo‘lsa: *Bu kuchli irodani, bu jahoniy qudratni har kimki mensimasa, o‘ziga-o‘zi zolim (G‘.G‘ulom).*

4.Tushum kelishigidagi ot bilan uni boshqargan fe’l o‘rtasida boshqa so‘zlar kelsa: *Bog‘ni bir bog‘bon yaratadi, Ming odam bahramand bo‘ladi (Hikmatlar xazinasi).*

5.Tushum kelishigi shaklidagi ot, ya’ni kelishik affiksidan oldin egalik affiksi bo‘lsa, belgili qo‘llanadi: ... *Uzoq vaqt hayotda yo‘lini topolmay yuribdi (A.Qahhor).*

SHuningdek, boshqa so‘z turkumlari (olmosh, fe’lning harakat nomi shakli, otlashgan so‘zlar) faqat belgili tushum kelishigi shaklida keladi.

Jo‘nalish kelishigidagi ot ish-harakat yo‘nalgan predmetni, shuningdek, harakatning bajarilish payti, ish-harakatning bajaralishida vosita bo‘lgan predmetni anglatadi. Otlarda jo‘nalish kelishigining asosiy ma’nosi harakatning yo‘nalish nuqtasini ifodalashdir. Ob’ekt, payt, sabab, maqsad kabi ma’no xususiyatlarining ifodalanishi bu kelishik shaklini olgan va uni boshqargan so‘zning leksik ma’nosiga bog‘liq. SHu ma’nolariga ko‘ra jo‘nalish kishilik shaklidagi ot *kimga? nimaga? qayerga? qachon*? kabi so‘roqlarga javob beradi.

Jo‘nalish kelishigi –ga affiksi bilan shakllanadi: daftarga, osmonga kabi. Lekin so‘z negizi k tovushi bilan tugasa, -ka shaklida: q tovushi bilan tugasa, -qa shaklida qo‘shiladi: *terak-terakka, qishloq-qishloqqa* kabi.

Jo‘nalish kelishigidagi otlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1.Harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni anglatganda, kimga? yoki nimaga? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi: *Mahmadona, valdirovchi odam ochiq bir maktubga o‘xshaydi (Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur).*

2.Harakatning yo‘nalish o‘rnini anglatganda, qaerga? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va o‘rin holi vazifasida keladi: *Qishloqqa shahar tutash, ikkov birga hamnafas (G‘.G‘ulom). Inson agar jahl qilsa osmonni ham yerga olib tushadi (Bedil).*

3.Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va payt holi vazifasida keladi: *To‘y ko‘klamga belgilandi.*

Shuningdek, jo‘nalish kelishigi shakli fe’lning harakat nomi, otlashgan sifatdoshlarga qo‘shilib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, *nega? nima maqsadda?* so‘roqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Men Farg‘onadan ataylab siz bilan ko‘rishishga, rozi bo‘lsangiz, otpuska ichida to‘y qilishga kelgan edim (Oydin). Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman (A.M.).*

O‘rin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o‘rnini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik ma’noni anglatishiga qarab o‘rin, payt, ob’ekt ma’nolari haqida gapiriladi. SHu ma’nolariga ko‘ra o‘rin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qaerda? qachon? kabi so‘roqlarga javob beradi. O‘rin-payt kelishigi –da affiksi bilan shakllanadi: *Sada tagidagi hovuzning zilol suvida yaproqlar suzadi (S.Z.). Ayvonda bosma guli bo‘z ko‘rpa yopilgan pastakkina tanchada qizlar o‘tiradi (O.). SHavvozlarda shuncha hunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz (H.N.).*

O‘rin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1.Ish-harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni anglatib, kimda? nimada? so‘rog‘iga javob beradi va gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Bolaga otaning mehnati singgan bo‘lsa, so‘ng u bolaning hulq-atvorida bilinadi (YUsuf Xos Hojib).*

2.Ish-harakatning bajarilish o‘rnini anglatib, qaerda? so‘rog‘iga javob beradi va gapda o‘rin holi vazifasini bajaradi: *Vohidlarning qishlog‘ida boshqa erlarda juda kam uchraydigan halim va shirin olma bor. (O.Y.)*

3.Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? so‘rog‘iga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: *Bahorda shaftoli gullari ko‘m-ko‘k maysalar ustida to‘kilib qoladi (M.I.).*

4.Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? so‘rog‘iga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi (O.).*

Ba’zan predmet yoki hodisaning bo‘lish o‘rnini, yoshini, holatini ifodalab, *qayerda? nechada? kimda? nimada?* so‘roqlaridan biriga javob berib, gapda kesim vazifasini bajaradi: *Singlim uyda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlikda.*

Chiqish kelishigi shaklidagi ot ish-harakatning kelib chiqish o‘rni, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni anglatadi. SHu ma’nolariga ko‘ra chiqish kelishigi shaklidagi ot *kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishigi *–dan* affiksi bilan shakllanadi: *Insonga bilimdan durustroq biror narsa topilmaydi («Hikmatlar xazinasi»).*

Chiqish kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1.Harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chog‘ishtirish ma’nolarini anglatib, kimdan? nimadan? so‘rog‘iga javob beradi va gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi:

Ilmdan bir shu’la dilga tushgan on,
Shunda bilursankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).

2.Harakatning boshlanish o‘rni, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, *qayerdan? qachondan? qanday? nega?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi va gapda o‘rin, payt, holat, sabab holi bo‘lib keladi: *Ulug‘ musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning*

tarbiyalari bilan ulg‘aydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka to‘g‘nadi-da, o‘rnidan turdi (O.) Umaralining yurakdan yozgan iliq so‘zlari uning ko‘nglini shodlikka to‘ldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi ko‘zlarida yosh.

3.*Kimdan?* yoki *nimadan*? kabi so‘roqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: *Shaxnoza, zerikmaydigan bo‘ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva)*

Savol va topshiriqlar

1. Otlarda aloqa-munosabat kategoriyalari deyilganda nimani tushunasiz?
2. Otlardagi egalik kategoriyasining ifodalanishi haqida gapiring.
3. Egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarga misollar topinhg
4. Kelishik kategoriyasi haqida ma’lumot bering.
5. Kelishiklarning belgili va belgisiz qo‘llanishini izohlang.
6. Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari.
7. Mavzuga oid 20ta test tuzing.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

6-MODUL
OTLARDAGI SON KATEGORIYASI. OTLARNING NOKATEGORIAL SHAKLLARI

Reja:

1. Son kategoriyasining ta’rifi va xususiyatlari.
2. Mantiqiy son va grammatik son haqida.
3. Son kategoriyasining ikki shakli.
4. Turdosh otlarda son.
   1) shaxs otlarida son;
   2) narsa otlarida son;
5. *–lar* qo‘shimchasining boshqa ma’nolari.
6. Otdan boshqa turkumda boshqa turkumlarda son.
7. Otlarning nokategorial shakllari.

Tayanch so‘zlar*: son kategoriyasi, mantiqiy son va grammatik son, turdosh otlarda son, otlarning nokategorial shakllar i*

Otlarga xos morfologik xususiyatlardan biri son kategoriyasidir. Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilgan birlik son shakli va ko‘plik son shakli

tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo‘llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakkalikni ajratilmaydigan predmetni anglatadi: *qalam, daftar, tog‘, uy, talaba* kabi. Birlik son shaklida qo‘llangan ot maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo‘shimcha olmagan shakli (nol ko‘rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaraladi.

Ko‘plik son shaklida qo‘llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko‘plikni) anglatadi: *qalamlar, daftarlar, tog‘lar, uylar, talabalar* kabi.

Otlarda grammatik ko‘plik son shakli *–lar* affiksi bilan hosil qilinadi.

Ko‘rinadiki, otlardagi birlik ma’nosi va ko‘plik ma’nosi hamda bularni ifoda etuvchi shakllar yig‘indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko‘plik ma’nosida qo‘llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo‘lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko‘plik son shaklida ham qo‘llanadi: *xona – uchta xona – xonalar; bola – besh bola – bolalar* kabi.

O‘zbek tilida birlik va ko‘plik son shakliga ega bo‘lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo‘llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar *(sevgi, ishonch, ko‘ngil* kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar *(un, suv, yog‘, guruch* kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar *(til, bosh, yurak* kabi), juft predmetni anglatuvchi otlar *(ko‘z, qosh, qo‘l, etik, paypoq* kabi), atoqli otlar *(Zulfiya, Toshkent, Sirdaryo* kabi) kiradi. Ayrim hollarda bu otlarga *–lar* ko‘plik affiksi qo‘shila oladi. Bunday holda *–lar* ko‘plik ma’nosini emas, balki quyidagi ma’nolarni ifodalab keladi:

1. Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, juft predmetni anglatuvchi otlarda *–lar* affiksi qo‘shilganda ma’noni kuchaytiradi yoki ta’kidlaydi: *Kumushning qoshlari chimirildi (A.Qodiriy).*

2. Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga *–lar* affiksi qo‘shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo‘llik kabi ma’nolarni bildiradi: *Zilol suvlar, eram kabi bog‘u-bo‘stonlar (G‘ayratiy).*

3. Atoqli otlarga qo‘shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma’nolarni bildiradi: *Saidalar kelishdi* kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug‘lik munosabatini bildiruvchi *(ota, ona, buvi, aka, opa* kabi) otlarga egalik qo‘shimchasidan keyin *–lar* affiksi qo‘shilganda, bu otlar hurmat ma’nosini anglatadi: *otamlar, opamlar, buvimla*r kabi.

Otlarda ko‘plik ma’nosi turli xil usullar bilan ifodalanadi.

1. Otlarda ko‘plik ma’nosi , asosan, -*lar* affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi. Ko‘plik ma’nosining bunday maxsus grammatik ko‘rsatkich bilan ifodalanishi ko‘plikning **morfologik usul** bilan ifodalanishi sanaladi: *eshiklar, ko‘chalar* kabi. Bunday otlarga grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko‘plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko‘plik ma’nosi, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

2. Otlarda ko‘plik ma’nosi leksik ma’nosi ko‘p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo‘lsa ham, bir turdagi predmetlarning to‘dasini, jamini bildiradi: *to‘da, gala, aholi, xalq, olomon* kabi. Ko‘plik ma’nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi **leksik-semantik** usul deyiladi. Bunday ma’nodagi otlarga grammatik jihatdan birlik shaklda, lekin semantik jihatdan ko‘plikda deb qaraladi.

3. Otlarda ko‘plik ma’nosi ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar, sanoq sonlar, gumon olmoshlarini keltirish, so‘zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan

ko‘plik ma’nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: *ko‘p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to‘da-to‘da odam* kabi.

Mantiqiy son va grammatik son

MANTIQIY SON. *Ahmad* so‘zi mantiqan bir necha odamning ismi bo‘lishi mumkin. *Kitob* sozi mantiqan ko‘plab o‘quv qurollarining nomidir.
GRAMMATIK SON. *Ahmad* so‘zi grammatik jihatdan bitta shaxsni bildiradi. *Kitob* sozi shu shaklda yakka o‘quv qurolining nomidir.

Son kategoriyasining ikki shakli

Birlik shakli (nol ko‘rsatkichli shakl). Bu shakl bir jinsdagi tushunchalarning bittasini ifodalaydi: *Daftar, odam*
Ko‘plik shakli. Bir jinsdagi tushunchalarning noaniq miqdorini ifodalaydi: *Daftarlar, odamlar*

Narsa otlarida son

-lar affiksini olmaydi: 1.Mavhum otlar: *hukm o‘qildi,* 2. Son bilan ifodalangan sifatlovchisi bor otlar: *Ikki so‘z, beshta kitob 3.* Hisob so‘zlar bilan qo‘llangan otlar: *Bir piyola choy, ikki qop un.*
-lar affiksini oladi: Qaralmishi *bir, hamma* bo‘lgan otlar: *Yo‘llardan biri, uylarning hammasi 2. ichida, orasida* so‘zlari bilan qo‘llanga otlar: *Daraxtlar ichida, uylar orasida 3.* Sifatlovchisi *ba’zi, ayrim* bo‘lgan otlar: *Ba’zi vazifalar, ayrim ishlar.*

–lar qo‘shimchasining boshqa ma’nolari

1) narsalarning turini, navini xilini: *Do‘konga yoh**lar** (guruchlar, suvlar...) keltirildi;* 2) jamlikni: *Ma'muraxon**lar** kelishdi;* 3) hurmatni: *Dadam**lar** ishlaydi**lar**;* 4) kinoyani: *Janob**lar**i kelibdi**lar**-da;* 5) kuchaytirishni: *Bosh**lar**im og‘rib ketdi;* 6) taxminni: *Soat besh**lar**da keladi.*

Otdan boshqa turkumda son

Ot o‘rnida qo‘llanadigan so‘zlar: Birlikda: 1.Harakat nomi: *tushuntirish,*
Birlik va ko‘plikda 1.Olmosh: *kim, nimalar, hech kim, o‘zi.*
Otlashgan so‘zlar: Birlik va ko‘plikdaigi 1. Sifat: *kattalar, kichik* 2. Olmosh: *bular, shuni* 3. Son: *sakkizga, o‘nning…* 4. Ravish: *ko‘plar...* 5. Sifatdosh: *kelganlar, o‘qiganlar…*

Otlarning nokategorial shakllari

1.Hurmat shakli *dadamlar*
2.qarashlilik shakli *ukamniki*
3.Chegara shakli *Ko‘chagacha*
4. O‘xshatish shakli *Shamolday*
5.Juft va takroriy shakllar *Dasta-dasta, qovun-tarvuz.*

Savol va topshiriqlar

1.Son kategoriyasining xususiyatlari haqida gapiring..
2. Mantiqiy son va grammatik son haqida nimalarni bilasi?
3. Turdosh otlarga son qanday shaklda qo‘shiladi?
4. *–lar* qo‘shimchasining ma’nolarini izohlang.
5. Otdan boshqa turkumlarda son.
7. Otlarning nokategorial shakllari haqida gapiring.
8. Mavzuga doir 20ta test tuzing.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

7-MODUL
OTLARNING YASALISHI, TUZILISH JIHATDAN TURLARI, ULARDA MODAL SHAKLLAR YASALISHI

REJA:
1. Otlarning yasalishi.
2. Otlarning tuzilish jihatdan turlari.
3. Otlarda modal shakllar yasalishi.

Tayanch tushunchalar: ***ot yasalishi, morfologik, sintaktik usul, o‘rin-joy oti yasovchilar, abstrakt ot yasovchilar, modal shakl***

Hozirgi o‘zbek tilida ot so‘z turkumi lug‘at tarkibida mavjud bo‘lgan so‘zlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot so‘z turkumi boshqa so‘z turkumlariga nisbatan yangi so‘zlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdir.

O‘zbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko‘ra so‘z negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qo‘shish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish kabi mustaqil so‘z turkumlari, shuningdek, modal va taqlid so‘z

negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar ma’no jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

1.Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.

2.Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasovchi affikslar.

3.O‘rin-payt otlarini yasovchi affikslar.

4.Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo‘shilib, negizdan anglashilgan predmet bilan bog‘liq shaxs otlarini va ma’lum bir soha, kasb bilan shug‘ullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi

-dosh: fikrdosh, kursdosh, zamondosh, suhbatdosh, muallifdosh

-gar,-kor: zargar, kimyogar, g‘allakor, san’atkor

-bon:,-boz: bog‘bon, darvozabon, darboz, bedanaboz

-paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz

-kash: suratkash, aravakash, mehnatkash

-dor: chorvador, mulkdor

-shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos

-xon: kitobxon, gazetxon, g‘azalxon

-soz: mashinasoz, traktorsoz, soatsoz

-do‘z: do‘ppido‘z, etikdo‘z, mahsido‘z, gilamdo‘z

-xo‘r: choyxo‘r, oshxo‘r.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslardan –chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi.

Yuqorida qayd etilgan –kash, -xo‘r, -paz, -do‘z, -boz, -gar, -soz, -xon, -shunos so‘z yasovchi affikslari tojik tilida fe’l o‘zaklari bo‘lib, o‘zbek tilida so‘z yasovchi affiks vazifasini bajaradi.

Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe’l negiziga qo‘shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo‘lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo‘llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so‘z negizlari narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasashga asos bo‘la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq: elak, kurak, teshik, pirpirak, bo‘lak, bo‘yoq, so‘roq, chopiq, topshiriq, yutuq, o‘roq kabi.

-gich (-g‘ich, -kich, -qich): suzgich, o‘chirg‘ich, qirg‘ich, ko‘rsatkich, tutqich, qisqich.

-gi (-ki,-qi,-g‘i,-g‘u): supurgi, kulgi, tepki, chopqi, tutatqi, yoqilg‘i, cholg‘u.

-m (-im,-um): to‘plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum.

-ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar), isitma, jamg‘arma.

-don: qalamdon, guldon.

-indi: yuvindi, chirindi, qirindi.

-qin (-qun, -g‘in, -g‘un): to‘lqin, toshqin, uchqun, yong‘in, yulg‘un.

-in (-un, -on): yig‘in, tugun, to‘zon.

-ak (-oq): qarsak, varrak, qaltiroq.

-a: sharshara, jizza.

-os: gulduros, chuvvos.

-gak (-kak): ilgak, eshkak.

-doq: qovurdoq.

-moq (-mak): quymoq (ovqat turi), chertmak.

-cha: qizilcha, olacha.

-chiq: yopinchiq.

-ildoq: shaqildoq.

-machoq: bekinmachoq, tortishmachoq.

-noma: taklifnoma, tashakkurnoma, vasiyatnoma.

Yuqorida sanalgan affikslardan –a, -os, -gak, -doq, -moq, -cha, -chiq, -ildoq, -machoq affikslari ot yasashda kam unum so‘z yasovchi affikslar sanaladi.

O‘rin-joy oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo‘shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo‘lgan, ekiladigan, dam oladigan, yashaydigan o‘rin-joy otini yasaydi. Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-zor: olmazor, gulzor, bug‘doyzor

-loq: o‘tloq, toshloq, qumloq

-iston: O‘zbekiston, guliston, qabriston

-goh: oromgoh, sayilgoh

-xona (affiksoid): choyxona, oshxona, yotoqxona, sartaroshxona

-qoq: botqoq (fe’l negizidan yasalgan o‘rin-joy oti).

Abstrakt ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish, ba’zan modal so‘z negizlariga qo‘shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog‘liq abstrakt ma’nodagi ot yasaydi. Bular quyidagilar:

-lik (-liq): go‘zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko‘plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o‘zlik, manmanlik (olmosh negizidan); yo‘qlik, borliq (modal so‘z negizidan).

-ch (-inch): sevinch, quvonch, tayanch, qo‘rqinch (fe’l negizidan yasalgan)

-chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan), xursandchilik (sifat negizidan), yo‘qchilik (modal so‘z negizidan yasalgan).

-gilik, -kilik: ko‘rgilik, ichkilik (fe’l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko‘ra ikki va undan ortiq so‘z shakllari Biron qolipda birikib, bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko‘ra qo‘shma va juft otlar yasaladi.

Qo‘shma ot ikki va undan ortiq so‘zning birikishidan hosil bo‘lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo‘shma ot tarkibidagi so‘zlar dastlab ma’no va grammatik jihatdan tobelanish yo‘li bilan (qo‘shimcha aniqlovchi+aniqlanmish) tuzilgan so‘z birikmasi bo‘lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo‘qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: *ko‘zoynak, belbog‘, o‘rinbosar* kabi. Qo‘shma ot bir bosh urg‘u bilan aytiladi.

Qo‘shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo‘qolishi natijasida hosil bo‘ladi:

1.Aniqlovchi+aniqlanmish: *bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshko‘mir, bedapoya, so‘zboshi, Beshariq, Kattaqo‘rg‘on.*

2.Ega+kesim: *Soykeldi, qoryog‘di.*

3.To‘ldiruvchi+kesim: *dunyoqarash, kungaboqar, muzyorar, otboqar, ish tashlash.*

4.Hol+kesim: *besh otar, iskabtopar, bosvoldi.*

5.Kesim+undalma: *Yoriltosh, ochildasturxon.*

O‘zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o‘zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshanba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko‘ra qo‘shma ot bo‘lsa-da, o‘zbek tilida

qo‘shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi.

Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki so‘zning grammatik jihatdan teng bog‘lanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy ma’noni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqcha bilan ko‘rsatiladi. Bunday juft otning qismlari 2 xil bog‘lanadi: a) bog‘lovchilarsiz: ota-ona, gul-lola; b) bog‘lovchi vazifasidagi –u, -yu yuklamalari yordamida: *tog‘-u tosh, olma-yu o‘rik* kabi.

Juft ot qismlari bir so‘z turkumiga oid bo‘lib, qismlarining har biri o‘z urg‘usiga ega bo‘ladi. Juft otlarning ma’nosi qismlar ma’nosining yig‘indisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-ona.

Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi ma’no munosabatlarini ifodalaydi:

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bermaydi. Juft so‘zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so‘zning butunligicha qanday ma'no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo‘ladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum so‘zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to‘y-tomosha.*
2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq.*
3. Ravish: *kam-ko‘st.*
4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi.*
5. Fe'lning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*
6. Taqlidiy so‘zlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1.Juft otning har ikala qismi mustaqil ma’noli so‘zlardan tuziladi: o‘yin-kulgi, opa-singil

2.Juft otning bir qismigina mustaqil ma’noga ega bo‘ladi: kiyim-kechak, bozor-o‘char

3.Juft otning har ikki qismi mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan so‘z bo‘lishi mumkin: g‘ala-g‘ovur, dali-g‘uli.

Juft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday juft otlar modal ma’no ifodalaydi.

Abbreviatsiya usuliga ko‘ra turg‘un so‘z birikmalarini turli usullar bilan qisqartish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan so‘z yasash o‘zbek tiliga rus tilidan o‘zlashtirilgan bo‘lib, nutqda ixchamlikka erishish maqsadida qo‘llaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan o‘zlashtirilgan bir qator qisqartma otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning o‘zbek tilidagi shakli ishlatilmoqda. *GES, ZAGS – aynan o‘zlashtirilgan, VAK – Visshaya Attestatsionnaya Komissiya, OAK – Oliy Attestatsiya komissiyasi, GA – gosudarstvennaya attestatsiya – DA – davlat attestatsiyasi* kabilar o‘zbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, o‘zbek tilining o‘z ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lug‘at tarkibidan joy olmoqda: *DTM, DAN, O‘zFA* kabi.

Qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha bo‘ladi:

1.Qisqartirilayotgan so‘zlarning birinchi tovushlaridan tuziladi: *BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti), XXR (Xitoy Xalq Respublikasi), DTM (Davlat test markazi); DAN (davlat avtomobil nazorati).*

2.Qisqartirilayotgan so‘zning bosh qismi va keyingi so‘zlarning birinchi tovushlaridan: *ToshDIU (Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti), O‘zFA (O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi).*

3.Birinchi so‘zning bosh qismi va keyingi so‘z to‘liq olinadi: *pedkolledj (pedagogik kolledj), pedamaliyot (pedagogik amaliyot).*

4.So‘zlarning bosh qismlaridan: *Toshunivermag (Toshkent universal magazini), ...*

Otlarda modal shakl yasalishi

Otlarda so‘z o‘zgarish, so‘z yasalish xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik ma’nosiga qo‘shimcha modal ma’no qo‘shilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar o‘z leksik ma’nosiga qo‘shimcha kichraytish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik kabi modal ma’nolarni ifodalaydi.

Otlarda bu modal ma’nolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga ko‘ra otning leksik ma’no ifoda etuvchi qismiga modal shakl yasovchi affikslarni qo‘shish orqali modal ma’no yasaladi. Bu usulga ko‘ra otlarning kichraytish, erkalash, hurmat kabi modal shakllari hosil qilinadi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

-cha: qizcha, uycha

-chak, -choq: kelinchak, qo‘zichoq, toychoq

-loq, -aloq: joyloq, bo‘taloq, qizaloq

-gina: bolagina, qizgina

-xon, -jon, -oy, -boy: otaxon, onajon, Ra’noxon, Yulduzoy, Karimboy.

Otni maxsus takrorlash yo‘li bilan gumon, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal ma’nolar yasaladi. Bu usulga ko‘ra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik o‘zgarishlar yuz beradi:

1.Ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa p, m, s, ch, d, j, t tovush orttiriladi: *un-pun, ot-pot, o‘rik-mo‘rik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.

2.Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagi birinchi undosh p, m, s, ch, b tovushlaridan biri bilan almashtiriladi: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, poda-moda, patir-satir, meva-cheva, g‘idi-bidi* kabi.

3.Otning takrorlanuvchi qismida keng va cho‘ziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.

4.Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.

Ba’zan otning o‘zi aynan hech o‘zgarishsiz takrorlangan holda qo‘llanib, kuchaytirish ma’nosini hosil qiladi: *tog‘-tog‘, xirmon-xirmon* kabi.

Turkumdan turkumga ko‘chish vositasida ot yasalishi (semantik usul). 1) sifatdan otga ko‘chish: *o‘g‘il* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol* (odam); 2) fe'ldan otga ko‘chish: *kelajak* (O‘zbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft fe'llar otga ko‘chadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qo‘ydi-chiqdi.*

So‘zlarni takrorlash yordamida ot yasash. *Lik-lik* (ko‘kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog‘cha-bog‘cha* (o‘yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilishi jihatdan sodda ot, qo‘shma ot, juft ot, qisqartma otlarga bo‘linadi.

1. Sodda ot bir o‘zak morfemadan tashkil topadi: *daraxt, kitoblar, gulzor, uycha* kabi.

2. Qo‘shma ot ikki va undan ortiq o‘zak morfemaning birikishidan hosil bo‘ladi: *belbog‘, atirgul, oqsoqol* kabi.

3. Juft ot ikki o‘zak morfemaning o‘zaro teng bog‘lanishidan tuziladi: *aka-uka, o‘y-xayol, temir-tersak* kabi.

4. Qisqartma otlar birikma qismlarini qisqartish yo‘li bilan tuzilgan otlar: *AQSH, MDH, O‘zMU* kabi.

5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim, yor-yor* (qo ‘shiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo ‘yib yoziladi.

Agar juft otlar o ‘rtasida ikki otni bir-biri bilan bog ‘laydigan ***u, yu*** tovushlari bo ‘lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo ‘yilmaydi: *Onayu bola - gulu lola.* Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so ‘zlar* ***jon-jonidan*** *o ‘tib ketdi.* Tilimizda takrorlangan, so ‘ zning boshida kelgan undosh ***p*** yoki ***m*** **u**ndoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin ***p*** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi **takroriy** otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi	
1. So‘rog‘i. 2. Ma’no turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlarning turlari). 3. Birlik yoki ko‘pligi (soni) 4. Kelishigi. 5. Egalik qo‘shimchasi bo‘lsa,	uning shaxs-soni aniqlanadi. 6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash ma’nolari bo ‘lsa, aniqlanadi. 7. Tuzilish turi. 8. Tub yoki yasamaligi. 9. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Savol va topshiriqlar

1. Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.
2.Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasovchi affikslar.
3.O‘rin-payt otlarini yasovchilar.
4. Otlarda modal shakllarning ifodalanishi.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

8-MODUL
SIFAT SO ‘Z TURKUMI
REJA:

1. Sifatlarning ma’nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari.
2. Asliy va nisbiy sifatlar.
3. Belgini darajalab ko‘rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja.
4. Sifatlarning otlashishi.
5. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo‘shma va juft sifatlar.

Tayanch so‘zlar: ***sifat, sifatlarning ma’nosi, morfologik xususiyat, sintaktik vazifa, asliy sifat, nisbiy sifat, sifat darajalari, otlashish, modal shakl***

Predmetning sifatiy belgisini anglatadigan leksemalarga sifat leksemalar turkumi deyiladi. O‘zbek tilida sifat leksemaga shakl o‘zgarishi xos emas, shunga ko‘ra sifat leksema ot leksemaga shakl o‘zgartiruvchisiz to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanadi: *chiroyli uy-*, *keng ko‘cha-*, *issiq non-* kabi.

Sifat leksemalarda shakl yasalishi bor, lekin sifat leksemalarning barcha leksik-semantik guruhlariga birdek xos emas.

Predmetning doimiy, o‘zgarmas belgisini ifodalaydigan so‘zlar sifat deyiladi.

Sifat mustaqil so‘z turkumi sifatida uch xil belgiga ega:

1. Leksik-semantik belgi. Sifat belgi ma’nosini bildiradi.

2. Morfologik belgisi: Sifat qanday?, qanaqa?, qaysi? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi keng bo‘lib, ma’nosiga ko‘ra bir necha guruhga ajratiladi:

a) rang-tus ma’nosini bildiradigan sifatlar: oq, qizil, sariq, havo rang, kul rang, yashil, zangori;

b) hajmi ma’nosini bildiradi: keng, tor, baland, past, uzun, chuqur, yirik, mayda;

v) shakl va ko‘rinish ma’nosini bildiradi: dumaloq, yassi, egri, qiyshiq, do‘ng;

g) maza-ta’m ma’nosini bildiradi: shirin, achchiq, nordon, sho‘r, taxir, chuchmal, bemaza;

d) xarakter-xususiyat ma’nosini bildiradi: muloyim, odobli, shirinso‘z, chaqqon, sho‘x, yalqov, dangasa, chechan, qo‘rs, qaysar. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar ijobiy yoki salbiy xususiyatlarni ifodalaydi;

e) hid ma’nosini bildiradi: sassiq, qo‘lansa, badbo‘y, xushbo‘y, muattar;

j) holat ma’nosini bildiradi. Holat bildiruvchi sifatlar ikki xil bo‘ladi:

1) psixik holatni ifodalaydi: xursand, xafa, shod, kasal, injiq;

2) tabiiy holatni ifodalaydi: yosh, qari, keksa.

Sifat belgini bevosita yoki bavosita ifodalaydi. Predmetning doimiy belgisini bildiradigan belgini bevosita ifodalaydigan sifatlar asliy sifat deyiladi. Sifatning yuqoridagi ma’no turlari sifatni bevosita ifodalaydi.

Asliy sifatlar belgini darajalab ko‘rsata oladi: katta, kattaroq, eng katta kabi.

Juft sifatlar asosan asliy sifatlardan tarkib topadi: yosh-qari, yaxshi-yomon kabi.

Belgini bavosita, ya’ni biror narsa va hodisaga nisbat berish, o‘xshatish orqali ifodalaydigan sifatlar nisbiy sifat deyiladi.

Nisbiy sifatlar boshqa so‘z turkumlaridan yasaladi va xoslik, o‘xshashlik, o‘rin yoki paytga munosabat, mo‘ljal ma’nolarini bildiradi:

a) xoslik ma’nosini ifodalaydigan sifat ot turkumidagi so‘zga –iy, -viy qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi: zamonaviy, oilaviy, ma’naviy, siyosiy;

b) o‘xshashlik ma’nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so‘zga –simon, -sifat affikslarini qo‘shish bilan yasaladi: odamsimon, hayvonsifat, devsifat;

v) o‘rin va payt ma’nolarini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so‘zlarga –gi, -qi, -ki, -dagi affikslarini qo‘shish bilan yasaladi: qishki, yozgi, bahorgi, bulturgi, tushki, kechki;

g) mo‘ljallanganlik, xoslik, o‘lchov ma’nolarini ifodalovchi sifatlar ot turkumidagi so‘zlarga –lik affiksini qo‘shish bilan yasaladi: ko‘rpalik, ko‘rpachalik, toshkentlik, ko‘ylaklik.

Sifat ba’zan ravish o‘rnida qo‘llanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin: ma’noli gapirmoq, chiroyli yozmoq, yaxshi o‘qimoq kabi.

Sifatning belgisini darajalab ko‘rsatishi (qizil, qizilroq, eng qizil, qip-qizil), yasalish sistemasiga egaligi otlashishi uning morfologik belgilaridan hisoblanadi.

3. Sifatning sintaktik belgisi. Sifat gapda otga, ba’zan fe’lga bitishuv usuli orqali bog‘lanadi va o‘zi bog‘lanib kelayotgan so‘zga tobelanadi.

Sifat otga bog‘lanib kelganda, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Misol: Biz do‘stlarning eng yaxshi do‘sti, dushmanlarning eng kuchli dushmani ekanligimizni ham oqil odamlar tushunsin. (Y.Shukurov).

Sifat fe’lga bog‘lanib kelganda vaziyat holi vazifasini bajaradi. Misol: Yulduzlar odatdagidan ko‘ra toza, kattaroq, yorqinroq ko‘rinardi. (P.Qodirov).

Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgini miqdorga ko‘ra nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajasi deyiladi. Sifatlarda uch xil daraja bor: 1) oddiy daraja; 2) qiyosiy daraja; 3) orttirma daraja.

Predmetning belgisi boshqa predmetdagi xudi shunday belgiga qiyos qilinmasa, oddiy darajadagi sifat deyiladi. Oddiy darajadagi sifat belgining me’yorida ekanini ko‘rsatadi va u maxsus ko‘rsatkichga ega bo‘lmaydi: go‘zal tabiat, shirin qovun, keng hovli.

2) qiyosiy daraja. Predmet belgisining boshqa predmetdagi xudi shunday belgidan ortiq yoki kam ekanligining ifodalaydigan sifatlar qiyosiy darajadagi sifat deyiladi. Qiyosiy daraja leksik-morfologik usul bilan hosil qilinadi.

Oddiy darajadagi sifatga –roq affiksini qo‘shish yordamida yasaladi. Bunda gap mazmunidan chog‘ishtirish, qiyoslash ma’nosi anglashilib turadi. Misol: SHu lahzada unga Farhod har vaqtdagidan donoroq va hatto savlatliroq ko‘rinib ketdi. Donoroq, savlatliroq sifatlaridan oldin kelgan chiqish kelishigidagi so‘z (har vaqtdagidan) qiyoslash mazmun munosabatini ifodalayapti. O‘shandan buyon halol dehqonchilik qiladi; o‘rtadan ko‘ra pastroq... xo‘jaligi bor. (A.Qahhor). Bu misolda pastroq belgini kamligi bildiryapti, qiyoslash ma’nosini o‘rtadan ko‘ra so‘zlari ifodalayapti.

Qiyosiy darajadagi sifat oldidan sal, picha, och, bir oz, xiyol, aytarli so‘zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: sal baland, bir oz baland, picha kattaroq, xiyol achchiqroq.

Fonetik usul. Unlilar cho‘zib, undoshlar esa ikkilantirilib aytiladi: baaland, chuquur, tekkis kabi.

Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar.

Sifat belgini ozaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

a) ozaytirma sifat;

b) kuchaytirma sifat.

Ozaytirma sifat o‘zakdan anglashilgan belgining me’yoridan ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlarga –ish, -imtir, -mtir affikslarini qo‘shib ozaytirma sifat hosil qilinadi: ko‘kish, qizg‘ish, oqimtir, qoramtir. –ish qo‘shimchasi qo‘shilgan ba’zi sifatlar o‘zagida tovush o‘zgarishlari sodir bo‘ladi: sariq+ish-sarg‘ish. Bu so‘zda o‘zakdagi i unlisi tushib qolgan, q undoshi g‘ undoshiga almashgan. Qizil sifatiga -ish qo‘shilishi bilan o‘zakdagi –il tovushlari tushib, g‘ tovushi orttirilgan.

Sifatlarga –gina, -kina, -qina affikslari qo‘shilib, belgilarni kuchsizlantirish ozaytirishi mumkin. Bunda –k bilan tugagan sifatlarga –kina, -q bilan tugagan sifatlarga -qina, qolgan sifat shakllariga –gina affiksi qo‘shiladi. Misol: tuzukkina, oriqqina, sariqqina, kattagina.

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim so‘zlarini keltirish bilan belgi kamaytiriladi: och pushti, nimqizil.

Kuchaytirma sifatlar o‘zakdan anglashilgan belgining ortiqligini bildiradi. Kuchaytirma sifatlar leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi.

A) Morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush o‘zgarishlari orqali takrorlash yo‘li bilan:

- Sifatning birinchi bo‘g‘ini ikkinchi bo‘g‘inidagi undosh bilan takrorlanadi: dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun

- Sifatning birinchi bo‘g‘iniga –p undoshi qo‘shib takrorlanadi: sap-sariq, qip-qizil.

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo‘shiladi va undan keyin so‘zning o‘zi takrorlanadi: yap-yangi, ko‘m-ko‘k.

- Sifatning birinchi bo‘g‘inidan keyin ppa shakli qo‘shiladi: soppasog‘, to‘ppato‘g‘ri.

b) Leksik usul. Sifat tovush o‘zgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: katta-katta

Qiyosiy darajadagi sifat oldida ma’noni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham so‘zlari kelishi mumkin: yanada yaxshiroq, yana ham balandroq, yana jonliroq.

3) Orttirma daraja. Predmetdagi belgining boshqa predmetdagi shunday belgiga nisbatan eng ko‘p, oliy darajada ekanligini ifodalash orttirma daraja deyiladi. Sifatning orttirma daraja shakli leksik usul bilan ifoda qilinadi.

Oddiy darajadagi sifat oldidan eng, juda, nihoyatda, behad, g‘oyat, g‘oyatda,

hammadan kabi so‘zlarni keltirish bilan: juda chiroyli, nihoyatda shirin, g‘oyatda mehribon kabi.

Leksik usulda ba’zan belgi bildiruvchi sifatlar o‘rnida boshqa so‘zlar ishlatilishi mumkin: zahar (garmdori), olov (sho‘x).

Leksik usul.

Sifat tovush o‘zgarishlarisiz takrorlash orqali ham orttirma daraja hosil qilinadi: katta-katta, shirin-shirin.

- sifat oldidan to‘q, jiqqa, tim, g‘irt kabi so‘zlarni keltirish bilan: jiqqa ho‘l, tim qora.

- sifat oldidan so‘z birikmalari va iboralarni qo‘llash orqali: haddan ziyod (chiroyli), quling o‘rgilsin (jonon).

Morfologik usulda sifatni tovush o‘zgarishlari orqali takrorlash yo‘li bilan. Bunda:

- sifatning birinchi bo‘g‘ini ikkinchi bo‘g‘inidagi undosh bilan takrorlanadi: dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun kabi.

- sifatni birinchi bo‘g‘inidagi p undoshi qo‘shib takrorlanadi: sap-sariq, qip-qizil.

- sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib, unga p,m tovushlaridan biri qo‘shiladi va undan keyin so‘zning o‘zi takrorlanadi: yap-yangi, ko‘m-ko‘k.

- sifatning birinchi bo‘g‘inidan keyin –ppa shakli qo‘shiladi: soppa-sog‘, to‘ppa-to‘g‘ri.

Sifatlarning otlashishi

Sifat turkumidagi so‘zlar ba’zan ot turkumidagi so‘zlarning ma’nosini ifodalab, uning vazifasini bajarib kelishi mumkin. Bunda sifat o‘zining leksik va grammatik ma’nosini yo‘qotib, predmetlik ma’nosini ifodalaydi. Gapda sifat bog‘lanib kelayotgan otning tushib qolishi natijasida sifat uning predmetlik ma’nosini ham, morfologik belgisini ham, sintaktik vazifasini ham o‘z ustiga oladi. Misol: YAxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi gapida yaxshi (odam), yomon (odam) sifatlari tushib qolgan kim? so‘rog‘iga javob bo‘lgan, bosh kelishikdagi, ega vazivasidagi ot vazifasini bajargan. Odam oti gapda tushib qolgani tufayli yaxshi, yomon sifatlari otlashishgan. Bu hodisa gap tarkibida yuz bergan. Bunga nutqning ixchamlikka intilishi sabab bo‘ladi. Sifatlarga oid so‘zlarning hammasi ham otlashavermaydi. Asosan belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlar, kishilarning laqabini bildiruvchi (tajang, maymoq, cho‘tir, darroz) sifatlar, hayvonlarning tusini bildiruvchi (saman, to‘riq, bo‘z, qashqa) sifatlari otlashadi.

Otlashgan sifatlar aniqlovchilik vazifasidan chiqib, otga xos ega, kesim, to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, undalma vazifasini bajaradi. Misol: Aqlsizlar gap bermaydi otasiga. (A.Po‘lat) Mard bo‘lgandan keyin yomonni ham yaxshilik bilan engar ekan. (P.Kodirov) Yaxshining so‘zi qaymoq, yomonning so‘zi to‘qmoq. (Maqol) Yaxshilar, uni eslang!

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.

2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

9-MODUL

SIFATLARNING YASALISHI

Reja:

1. Sifatlarning yasalishi.
2. Sifatlarda modal shakl yasalishi.
3. Sifatlarning tuzilish turlari.

Sifatlarning yasalishi

Sifatlar quyidagicha yasaladi: 1. Affiksatsiya. 2. Kompozitsiya. 3. So ʻ zlarni takrorlash bilan.4. Semantik usul.

1. Sifat yasovchi qo ʻshimchalar quyidagilardir:

1. Otdan sifat yasovchi qo ʻshimchalar:

-li:	*rasm**li** kitob, kuch**li** shamol*
-dor:	*ayb**dor**, vafo**dor***
ba-:	***ba**davlat, **ba**quvvat*
ser-:	***ser**hosil olma.*
-mand:	*kasal**mand**, davlat**mand***

Yuqoridagi qo ʻshimchalar asosdan anglashilgan belgiga egalikni bildiradi.

-siz:	*tuz**siz** ovqat.*
be-:	***be**g ʻubor, **be**xabar*

Bu qo ʻ shimchalar esa (*no- qo ʻshimchasi bilan birgalikda: **no**aniq, **no**tinch.)* asosdan anglashilgan belgiga ega emaslikni ifodalaydi.

-lik:	*toshkent**lik** (bola)*
-iy,-viy:	*tarbiya**viy** soat, devor**iy** soat.*
-gi,-ki,-qi:	*bahor**gi** ishlar, qish**ki** kiyim* (paytga xos belgini bildiradi).
-aki, -oqi:	*jizz**aki**, jirtt**aki**, **pistoqi***
-yi:	*havo**yi**.*
-chan:	*ish**chan** bola.*
-simon:	*odam**simon** maymun* (o ʻxshashlik ma'nosini bildiradi).
-kor,-gar:	*isyon**kor**, zulm**kor**, javob**gar**, ig ʻvo**gar**.*
-i:	*qishloq**i**, qozoq**i**, jannat**i***
-cha:	*farg ʻona**cha**, erkak**cha**, arab**cha** (o ʻyin)*
-namo:	*avliyo**namo**, darvesh**namo***
-parvar:	*xalq**parvar**, adolat**parvar***
-on:	*charog ʻ**on**, za'far**on***
-aki:	*dahan**aki**, og ʻz**aki***
bad-:	***bad**baxt, **bad**nafs*
-shumul	*olam**shumul**, jahon**shumul***
-don:	*gap**don**, bilim**don***
-kash:	*dil**kash**, hazil**kash***
-bop:	*palov**bop**, qish**bop***
xush-:	***xush**fe'l, **xush**havo*
-in:	*erk**in**, otash**in***
-vor:	*devona**vor**, afsona**vor***
-parast:	*mansab**parast**, maishat**parast***
bar-:	***bar**hayot, **bar**vaqt*
-chil:	*xalq**chil**, iz**chil**.*

-lik(-liq): *koʻylak**lik** (chit), bola**lik** (chogʻlar)*
-i: *jannat**i** (kampir)*
-loq: *baqa**loq**, qoʻsha**loq** (gʻoʻza)*
-kor: *dev**kor**(ish), fusun**kor**(husn)*
-kash: *zahmat**kash** (odam), nos**kash** (kampir)*
-chi: *gap**chi**(odam), vahima**chi** (ayol)*
-von: *zoʻra**von**(odam)*
-qa: *loy**qa**(suv)*
-omuz: *hazil**omuz**(gap), zahar**omuz** (hazil)*
-xoʻr: *gʻam**xoʻr**(odam), goʻsht**xoʻr** (hayvon)*
-soz: *soat**soz**(usta)*
-dek(-day): *muz**dek**(suv), joʻjabir**day** (jon)*

2. Fe'ldan sifat yasovchi qoʻshimchalar:

-choq,-chak,-chiq: *maqtan**choq**, kuyun**chak,** qizgʻan**chiq***
-gir,-gʻir,-kir,-qir,-qur: *sez**gir**, topq**ir**, oʻ**tkir**, ol**gʻir,** uch**qur***
-ma: *qaynat**ma** shoʻrva, bur**ma** koʻylak*
-k (-uk, -ik,-ak) *chiri**k**, tesh**ik**, tuz**uk**, gʻalvir**ak***
-q(-uq,-iq,-a/oq): *ili**q**, sin**iq,** buzuq, qol**oq**.*
-oq: *qoch**oq**, qoʻrq**oq**, baqir**oq***
-qi: *sayro**qi** qush,*
-qoq, -gʻoq: *tirish**qoq**, uyush**qoq,** toy**gʻoq***
-agʻon: *bil**agʻon**, chop**agʻon***
-mon: *bilar**mon**, qirar**mon***
-kun, -qin, -gʻin, *tush**kun**, oz**gʻin**, joʻsh**qin**,*
-gʻun, -qun: *tur**gʻun**, tut**qun***
-(a)rli: *et**arli**, zerik**arli***
-ch: *tin**ch**, jirkan**ch***
*-gʻich**:*** *yul**gʻich (odam)***
-ongʻich: *tep**ongʻich**, suz**ongʻich***
-ovuch: *hurk**ovuch**, isk**ovuch***
-mas: *oʻt**mas**(pichoq), inda**mas**(odam)*
-(i)ndi: *asra**ndi** (bola)*
-a: *koʻtar**a** (savdo)*
-msiq: *qari**msiq**, achi**msiq***

3. **Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qoʻshimchalar** :

Ravishdan: *-gi:* *kecha**gi**, dastlab**ki***
Sifatdan: *no-:* ***no**ma'lum, **no**toʻgʻri.*
-lom: *sogʻ**lom***
Taqlid soʻzdan: *-ildoq:* *bij**ildoq**, lik**ildoq***

2. Soʻzlarni qoʻshish, bogʻlash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

1) **qoʻshma** sifatlar quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qoʻshib yoziladi: ***bodomqovoq, sheryurak;***

b) sifat va otdan. Bular qoʻshib yoziladi: ***qimmatbaho;***

v) ot yoki ravishga *-ar* qo ʻshimchali fe’lni qo ʻshish bilan yasaladi. Bular qo ʻshib yoziladi: ***tezoqar*** *daryo,* ***ertapishar*** *(o ʻrik)*

g) otga *aro, umum, yarim, g ʻayri, nim, rang* so ʻzlarini qo ʻshish bilan. Bular qo ʻ shib yoziladi: ***xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g ʻayridin, nimpushti.***

Qo ʻshma sifatlar a) ikki tub so ʻzdan tashkil topadi: *sovuqqon, xom semiz, kamgap;* b) biri tub, ikkinchisi yasama so ʻzdan iborat bo ʻladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o ʻzbilarmon.*

2) birikmali sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so ʻzdan iborat bo ʻladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo ʻladi, bunday sifatlar *aralash, yo ʻq, ko ʻp, oliy, och, to ʻq, to ʻla, chala, yarim, bir, ikki* kabi so ʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yo ʻq, ko ʻp tarmoqli, oliy ma’lumotli, och qizil, qorni to ʻq, to ʻq qizil, to ʻla huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug ʻ* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

3) juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma’noli so ʻzlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi;* 2) sinonim ko ʻrinishdagi so ʻzlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog ʻ-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo ʻmin-qobil, xor-zor;* 3) yaqin ma’noli so ʻzlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o ʻydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi.*

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, *-u, -yu* yuklamalari bilan bog ʻlansa, chiziqcha qo ʻyilmaydi: ***yakkayu yagona*** *farzand.*

3. So ʻzlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi: Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yo ʻl-yo ʻl* (ko ʻylak), *manman* (odam), *shiqshiq* (tugma), *liplip* (chiroq), *chaqchaq* (odam),

Sifatlarda modal shakllar yasalishi

Sifat belgini ozaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

a) ozaytirma sifat;

b) kuchaytirma sifat.

Ozaytirma sifat o‘zakdan anglashilgan belgining me’yoridan ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlarga –ish, -imtir, -mtir affikslarini qo‘shib ozaytirma sifat hosil qilinadi: *ko‘kish, qizg‘ish, oqimtir, qoramtir.* –ish qo‘shimchasi qo‘shilgan ba’zi sifatlar o‘zagida tovush o‘zgarishlari sodir bo‘ladi: *sariq+ish-sarg‘ish.* Bu so‘zda o‘zakdagi i unlisi tushib qolgan, q undoshi g‘ undoshiga almashgan. *Qizil* sifatiga -ish qo‘shilishi bilan o‘zakdagi –il tovushlari tushib, g‘ tovushi orttirilgan.

Sifatlarga *–gina, -kina, -qina* affikslari qo‘shilib, belgilarni kuchsizlantirish ozaytirishi mumkin. Bunda –k bilan tugagan sifatlarga *–kina, -q* bilan tugagan sifatlarga -qina, qolgan sifat shakllariga –gina affiksi qo‘shiladi. Misol: *tuzukkina, oriqqina, sariqqina, kattagina.*

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim so‘zlarini keltirish bilan belgi kamaytiriladi: *och pushti, nimqizil.*

Kuchaytirma sifatlar o‘zakdan anglashilgan belgining ortiqligini bildiradi.

Kuchaytirma sifatlar leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi.

a) morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush o‘zgarishlari orqali takrorlash yo‘li bilan:

- Sifatning birinchi bo‘g‘ini ikkinchi bo‘g‘inidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun*

- Sifatning birinchi bo‘g‘iniga –p undoshi qo‘shib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil.*

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo‘shiladi va undan keyin so‘zning o‘zi takrorlanadi: *yap-yangi, ko‘m-ko‘k.*

- Sifatning birinchi bo‘g‘inidan keyin ppa shakli qo‘shiladi: soppasog‘, to‘ppato‘g‘ri.

b) leksik usul. Sifat tovush o‘zgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta*

Qiyosiy darajadagi sifat oldida ma’noni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham so‘zlari kelishi mumkin: *yanada yaxshiroq, yana ham balandroq, yana jonliroq.*

Sifatlarning tuzilish turlari

1. Sodda sifatlar bir o ‘zakdan iborat bo ‘ladi: *aqlli, yaxshi.*

2. Qo ‘shma sifatlar - *rahmdil, ertapishar, havo rang*. Bunday sifatlar: 1) ikki tub so ‘zdan tashkil topib, ot+ot *(**kulcha yuz** bola)*, ot+sifat, sifat+ot *(sovuqqon)*, ravish+ot ko ‘rinishlarida bo ‘ladi: *ommabop, xom semiz (yigit), kamgap;* 2) biri tub, ikkinchisi yasama so ‘zdan iborat bo ‘ladi: *sovuqqon, ishyoqmas, erksevar, tilbilmas.*

3. Birikmali sifatlar: *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug ‘* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

4. Juft sifatlar - *o ‘ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq.*

5. Takroriy sifatlar - *baland-baland, uzun-uzun, yo‘l-yo‘l* (ko‘ylak).

Sifat tahlili namunasi	
1. So‘rog‘i. 2. Darajasi. 3. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	5. Modal shakllari. 6. Tuzilish turi.Tub yoki yasamaligi. 7. Gapdagi sintaktik vazifasi

Savol va topshiriqlar

1. Sifatning ta’rifi va so‘roqlarini ayting. 2. Sifatning ma’no jihatdan turlarini misollar bilan ko‘rsating. 3. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring. 4. Sifat darajalari deb... (davom ettiring). 5. Orttirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring. 6. Orttirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring. 7. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi? 8. Ozaytirma daraja qanday yasaladi? 9. Otdan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring. 10. Fe’ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring. 11. Boshqa so‘z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring. 12. Qo‘shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi? 13. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi? 14. So‘zlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring. 15. Otlashgan sifatlar qanday qo‘shimchalarni olishi mumkin? 16. Qaysi turkumdagi so‘zlar sifat o‘rnida qo‘llanadi? Misollar keltiring. 17. Qo‘shma sifatlar qanday so‘zlardan iborat bo‘ladi? 18. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring. 20. Boshqa so‘zlarning sifat o‘rnida qo‘llanishiga misollar keltiring.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

10-MODUL
SON SO‘Z TURKUMI

Reja:

1. Son haqida ma’lumot.
2. Son so‘z turkumining leksik-grammatik xususiyatlari.
3. Sonning ma’no turlari.

Tayanch so‘zlar: ***son, sanoq sonlar va tartib sonlar, kasr son, kasrli son, numerativlar***

Predmetning miqdorini, sanog‘ini, joylashish tartibini, ba’zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil so‘z turkumi son deyiladi. Son necha? nechanchi? nechta? qancha? kabi so‘roqlardan biriga javob beradi.

Son otga bog‘lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba’zan fe’lga bog‘lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: to‘rtta daftar, ikki oy o‘qidi, birinchi keldi kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, fe’lga bog‘lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma’noga ega bo‘ladi: ikki qo‘shuv uch besh. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo‘shilishi bilan besh hosil bo‘lishi aniq emas.

Sonlar ko‘pincha raqamlar bilan yoziladi:

1) arab raqamlari bilan *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.*

2) rim raqamlari bilan: ***birliklar:*** *I (1), II (2), III(3), IV(4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9);* ***o‘nliklar***: *X (10), XX(20), XXX(30), XL(40), L (50) LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC(90);* ***yuzliklar***: *C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900);* ***mingliklar***: *M (1000), MM (2000), MMM (3000) ...*

Badiiy asarlarda sonlar so‘z bilan yoziladi: ***To‘rt*** *yil kutdi.*

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan **23** ta sodda son boʻlib, boshqa sonlar shularning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *nol, bir, ikki, uch, toʻrt, besh, olti, etti, sakkiz, toʻqqiz, oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, toʻqson, yuz, ming, million, milliard.*

Eski yozuv tilida tuman (oʻn ming), lak (yuz ming) kabi sonlar boʻlgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi.

Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalanagan. Ravish soʻz turkumiga doir koʻp, oz, kam, moʻl kabi soʻzlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu soʻzlar raqam bilan ifodalanmaydi. SHuning uchun ham bu soʻzlar son soʻz turkumiga oid emas.

Son soʻz turkumi oʻziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

1. Sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi ma’nosini ifodalashidir, ya’ni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga koʻra (ba’zan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisi) belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi boʻladi.

2. Son ma’no jihatdan predmetning sanogʻini, donasini, taxminiy miqdorini, umumiy miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi; shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal ma’nolarni ifodalaydi. SHu ma’no xususiyatlariga koʻra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga boʻlinadi. Sonning ma’no turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affikslar mavjud: uch<u>ta</u>, besh<u>ovlon</u>, ikala, yuz<u>lab</u>, toʻrt<u>tadan</u>, uch-toʻrt, oʻn<u>inchi</u> kabi. Bu affikslar faqat sonlargagina qoʻshiladi.

3. Son morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, ya’ni egalik, kelishik, koʻrlik affikslarni olmaydi, chunki son asosan otga bogʻlanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uy egasi Otabekning yoniga <u>ikkita</u> yostiq olib qoʻydi va bittani oʻz yonboshiga ham oldi. (A.Qodiriy.)*

Son hech qachon belgi ifodalovchi soʻzni oʻziga tobe qilib kelmaydi - aniqlovchi olmaydi.

Son ba’zan fe’lga bogʻlanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hol vazifasini bajaradi: *Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Margʻilonga <u>etti-sakkiz marta</u> kelibdi (A.Qodiriy.)*

4. Son bogʻlanib kelgan ot qoʻllanmaganda, otga qoʻshilib kelgan soʻz oʻzgartiruvchi affikslar, ya’ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi koʻplik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan oʻzgargan son otlashgan son sanalib, gapda ot bajargan ega, toʻldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim kabi sintaktik vazifalarni bajaradi: *Birov tosh, birov gul, oʻz joyida <u>ikkovi</u> ham yaxshi (SHukrullo). Bilagi zoʻr <u>birni</u> yiqar, bilimi zoʻr mingni. (Amir Temur oʻgitlari). <u>Oʻnning</u> yarmi <u>besh</u>.*

Otlashgan son fikrni stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi. (Maqol, matal, aforizmlarda koʻp uchraydi) Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan oʻzgarmaydi (chama son –tacha, -lab, -lar kasr songa qoʻshilmaydi).

5. Sonlarning hisob soʻzlari (numerativlar) bilan birga qoʻllanishi uni boshqa soʻz

turkumlaridan ajralib turuvchi o‘ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so‘zlari ot so‘z turkumiga doir bo‘lib, u son bilan bog‘lanib kelgan ot va fe’l orasida ishlatiladi: ikki tup daraxt, besh kilogramm olma, o‘n kilometr yurdi, to‘rt sahifa o‘qidi kabi.

Sonlar hisob so‘zlari bilan ham, hisob so‘zlarisiz ham qo‘llanadi (Bu so‘zlar haqida quyida to‘xtalamiz).

6. Son so‘z yasalish tizimiga ega emas. Boshqa so‘z turkumlaridan son yasalmaydi. Lekin sondan boshqa so‘z turkumlari yasalishi mumkin: birlik, beshlik (ot), ikkilan (fe’l), bittalab (ravish) kabi.

Bir sonining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari.

Sonlar ichida ***bir*** soni o‘ziga xos grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-grammatik xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga o‘ziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega:

1. Ilgari tilga olinmagan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon noaniqlik ma’nosini ifodalaydi: Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergan edi. (Z.Saidnosirova.)

Miqdor anglatadigan so‘zlari so‘roq olmoshlari yoki narsa so‘zidan oldin bir so‘zini kiritish bilan gumon, noaniqlik ma’nosidagi ravishlar yasaladi: bir necha, bir qancha, bir nima, bir narsa, bir zum, bir payt kabi.

Bir so‘ziga –ov, -on, -or affiksi qo‘shilishi bilan ham gumon ma’nosini bildiruvchi gumon olmoshlari yasaladi: *birov, biron, biror* kabi.

2. Bir soni fe’l, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (juda, g‘oyat) va kuchaytiruv yuklamasi (hatto) kabi ma’noni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroyli, bir yoqimli shamol turdi (Said Ahmad).*

3. Bir soni sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham ma’noni kuchaytiradi: *Gulnor uchun ulug‘ bir baxt shu uchrashuv bo‘ldi (A.Q.) Juvon asabiy bir harakat bilan ro‘molini olib o‘radi (A.Q.).*

4. Ayiruv chegaralov yuklamalari (-gina, faqat) vazifasini bajarib, ayirish, chegaralash kabi ma’nolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat («Tafakkur gulshani»). Mening ishonchim bir sensan.* Bunda bir so‘zi –gina, faqat vazifasini bajargan.

5. Bog‘lovchi vazifasida kelib, uyushiq gap bo‘laklarini yoki qo‘shma gap qismlarini bog‘lashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning (Maqol).*

6. Bir soni o‘zi bog‘lanib kelgan so‘z bilan «hech kim», «hech qanday» olmoshlar ma’nosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi.*

7. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, o‘xshashlik, umumiylik ma’nosini ifodalaydi: *Kemaga tushganning joni bir (Maqol). Odamning tili bilan dili bir bo‘lsin.*

Bir sonidan olmosh, ravish, ot va fe’l yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, bir vaqt, birlik* kabi.

Sonning ma’no turlari

Son ma’no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: sanoq sonlar va tartib sonlar.

Sanoq son predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdorini, belgisini bildiradi: uch

bola, ikkita kitob, besh tonna paxta, olti kilogramm sotib oldi kabi.

Sanoq sonlar hisob so‘zlarisiz va hisob so‘zlari bilan qo‘llanish xususiyatiga ega: ikkita qalam, besh talaba, o‘ntacha o‘quvchi - hisob so‘zlarisiz; olti tup daraxt, uch litr sut, o‘n oy o‘tdi, ikki marta chaqirdi - hisob so‘zlari bilan kelgan.

Hisob so‘zlari ko‘p hollarda predmetning, ba’zan ish-harakatning hisobini ko‘rsatuvchi o‘lchov birligi bo‘lib, u orqali predmetning ish harakatning miqdori belgilanadi. Hisob so‘zlar sanoq son bilan sanaladigan predmet, ish-harakat anglatuvchi so‘z orasida kelib, ularni og‘irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o‘xshash xususiyatlarga ko‘ra o‘lchovini bildiradi: ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qultum suv, ikki gektar er kabi.

O‘zbek tilida hisob so‘zlari ot so‘z turkumiga oid bo‘lib, ular qo‘llanilishiga ko‘ra quyidagi ma’nodagi otlarni o‘z ichiga oladi:

1. Predmetni yakkalab, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so‘zlari: dona, nusxa, bosh, tun, nafar kabi.

2. Butunning bo‘lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so‘zlari: burda, parcha, varaq, og‘iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, xarch, qop, arava, mashina, chaqmoq kabi.

3. Juft predmetlar hisobini ko‘rsatuvchi hisob so‘zlari: juft, par, jo‘ra kabi.

4. Og‘irlikni o‘lchash uchun ishlatiladigan hisob so‘zlari: gramm, kilogramm, tsentner, tonna kabi.

Eski o‘zbek tilida misqol, qadoq, botmon kabi otlar og‘irlik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming botmongacha er sug‘orilar edi. (A.Qodiriy)

5. Uzunlik o‘lchovi uchun ishlatiladigan hisob so‘zlari: millimetr, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloch kabi.

Bu hisob so‘zlarining gaz, tanob, tosh, chaqirim kabi sinonimlari mavjud bo‘lib, hozir bu so‘zlar arxaiklashgan hisob so‘zlari sanaladi.

6. Suyuqlik hajmini ifodalovchi hisob so‘zlari: litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, xo‘plam, hovuch, chelak kabi.

7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so‘zlari: *tiyin, so‘m, dollar* kabi.

Tanga, chaqa, tilla so‘zlari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlatilgan bo‘lib, hozirgi kunda arxaik so‘zlar qatoridan o‘rin olgan: Solix mahdum ... bir tangalik go‘sht, sakkiz pullik piyoz olib hovliga kirdi (A.Qodiriy).

8. Vaqt o‘lchovi uchun ishlatiladigan hisob so‘zlari: asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so‘zlari hamda sutkaning bo‘laklarini ifodalovchi soat, daqiqa, minut, sekund kabi so‘zlar kiradi.

Asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so‘zlari turli kelishik affikslarini olib kelishi, shuningdek, ko‘makchilar bilan birga ham qo‘llanishi mumkin: Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to‘g‘risida materiallar yig‘a boshlagan edi (Z.Saidnosirova).

9. Yosh hisobi uchun qo‘llanadigan hisob so‘zlari: yosh, yashar, kunlik, oylik kabi.

10. Harakat miqdorini koʻrsatish uchun ishlatiladigan hisob soʻzlari: marta, karra, bor, hissa, qatla, daf’a, sidra kabi.

Sanoq son ma’no xususiyatlariga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son.

Miqdor son bir turdagi predmetlarning umumiy miqdorini, ba’zan ish-harakatning umumiy miqdoriy belgisini anglatadi: uch kishi, ikki qop guruch, besh yil oʻqimoq kabi.

Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yoʻqdir (P.Qodirov). Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarflamaydi, oʻn soʻmga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz soʻm sarf etmaydi («Odob boʻstoni va axloq gulistoni»).

Miqdor sonlar hisob soʻzlarisiz va hisob soʻzlari bilan qoʻllanadi.

Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affikslar mavjud emas.

Dona son bir xil predmetlarning yakkalab, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi.

Dona son miqdor son negiziga –ta affiksini qoʻshish bilan yasaladi: oʻnta oʻquvchi, beshta daftar kabi. SHuningdek, dona son miqdor sondan soʻng donalikni ifodalaydigan dona, tup, nusxa, nafar, tuyoq, bosh kabi hisob soʻzlarini keltirish bilan hosil qilinadi: yuz nusxa kitob, ikki bosh qoʻy, besh dona qalam, uch tup daraxt kabi.

Gʻavvoslarning rahmi kelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»). Vaqti kelsa, oʻnta quruq gapdan bitta dalil, oʻnta qonun-qoidadan bitta amaliy mashgʻulot a’lo (A.Soliev). Gulshan kirganida uch nafar kaniz sanoliya tikmoqda edi (AQodiriy). Javonda Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma jildlik «Kitob ush shifo»si turardi. (O.YOqubov).

Jamlovchi son bir turdagi predmetlarning miqdorini jamlab, toʻdalab koʻrsatadi.

Jamlovchi son miqdor songa quyidagi affikslarni qoʻshish bilan hosil qilinadi:

1. Miqdor songa –ov affiksini (ikkidan ettigacha boʻlgan sonlarga) qoʻshish bilan: ikkov, uchov, toʻrtov, beshov, oltov, ettov kabi. Ba’zan oʻn sonidan ham yasaladi oʻnovi kabi. Bu affiks bilan yasalgan son otlashgan holda kelib, doimo egalik affikslari bilan birga (I shaxs birlik egalik affiksidan tashqari) qoʻllanadi. YA’ni ular koʻpchiligi predmetning miqdoriga koʻra belgisini koʻrsatmaydi, miqdor ma’nosi bilan birga predmetlik ma’nosini anglatadi: Ular ikkovi birining ogʻzidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar (A.Qodiriy). Maqsud akaning qaytganini eshitganimiz hamon Oybek men Mirtemir uchchovimiz suyunib yugurdik (Z.Saidnosirova).

2. Miqdor songa –ala affiksini qoʻshish bilan yasaladi: ikala, uchala, toʻrtala, beshala kabi. Olti va etti sonlariga ham qoʻshiladi. (Ikki va olti sonlariga qoʻshilganda negiz oxiridagi i unlisi tushib qoladi). Toʻshaboy ikala otni jilovidan ushlab tolning naryogʻiga olib oʻtib ketdi (S.Ahmad).

3. Miqdor songa –ovlon affiksini qoʻshish bilan yasaladi: ikkovlon, uchovlon. Bu affiks ham ikkidan ettigacha boʻlgan sonlarga qoʻshiladi: Oltovlon ola boʻlsa ogʻzidagin oldirar, toʻrtovlon tugal boʻlsa tepadagin endirar (Maqol).

Otga bogʻlanib kelgan jamlovchi son sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: Haqiqat uchun, Vatan uchun jonini ayamagan ikala pahlavon sal oʻtmay jangda mardona halok boʻldi. (SHukrullo)

Lekin jamlovchi son gapda ko‘pincha ega, to‘ldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: Ikkovlari kech salqinda adir tagida bitta-bitta yurib ketishyapti (S.Ahmad.). Uchalasining maqsadi bir. Talabalarning beshoviga ham mukofot topshirildi.

Taqsim son predmetlarning miqdor jihatdan teng taqsimlanishini, guruhlanish miqdorini anglatadi.

Taqsim son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga –tadan affiksini qo‘shish bilan: Azim har elkasiga to‘rttadan odam sig‘adigan yigit bo‘libdi (A.Qahhor).

2. Donalik anglatadigan sonni takrorlash yo‘li bilan: bitta-bitta, uchta-uchta kabi. Ba’zan so‘nggi qismga –dan chiqish kelishigi affiksi qo‘shilishi ham mumkin: bitta-bittadan, uchta-uchtadan kabi.

3. Miqdor sonlarning takrorlanishi bilan yasaladi: ikki-ikki, uch-uch kabi.

Chama son predmetning, ish-harakatning noaniq, taxminiy miqdorini anglatadi.

CHama son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga –tacha affiksini qo‘shish bilan: beshtacha, o‘ntacha, yuztacha kabi. Ikki tomonga uch qavatdan oltmishtacha joy qilingan. (A.Q.)

Hisob so‘zlari bilan birga qo‘llanadigan sonlarda –cha affiksi hisob so‘ziga qo‘shilib keladi: Ikala to‘rg‘ay taxminan bir-birlaridan ellik metrcha narida uchib sayrashyapti (S.Ahmad).

2. Miqdor son negiziga –larcha affiksini qo‘shish bilan (miqdor jihatdan yirik sonlarga qo‘shiladi): o‘nlarcha, yuzlarcha, minglarcha kabi: Menga bir bechora, notavonning sevinch ko‘z yoshi minglarcha qimmatbaho toshlardan afzaldir («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

3. Miqdor son negiziga –lab affiksini qo‘shish bilan (bu affiks ham miqdor jihatdan yirik sonlarga qo‘shiladi): o‘nlab, yuzlab, minglab kabi: O‘zbekistonda butun jahondan yig‘ilgan yuzlab millatlar va elatlar yashaydi («O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh»).

4. Ketma-ket kelgan ikki sonni juft holda keltirish orqali: bir-ikki, uch-to‘rt kabi: Hanifa xolaning sandig‘ida bo‘lajak kelinga atab yig‘ilgan besh-o‘n kiyimlik atlas va boshqa yaxshi matolar bor edi (B.Qodirov).

Ba’zan –ta affiksi bu juft sonlarning har bir qismiga yoki ikkinchi qismiga qo‘shilib keladi: bitta-ikkita, uch-to‘rtta kabi: Daraxtlar orasidan sarg‘ayib bir-ikkita yulduz ko‘rindi (O‘.Umarbekov).

5. Hisob so‘zlari bilan qo‘llangan miqdor sonlarga –lar ko‘plik affiksi hamda kelishik affiksini qo‘shish bilan yasaladi. Bunda ko‘pincha vaqt bildiruvchi hisob so‘zi oldin keladi: *Saida uyga kech soat o‘n birlarda qaytdi (A.Qahhor).* bunda ish-harakatning bajarilishidagi payt, vaqtga nisbatan taxmin ma’nosi ifodalanadi.

Ba’zan bu affikslar hisob so‘ziga ham qo‘shiladi: Ro‘zimat qorong‘ida ko‘ziga yigirma besh yoshlarda ko‘ringan edi. (A.Qahhor)

5. CHama sonlar taxmin ma’nosini ifodalovchi *chamasi, chog‘li, taxminan, qariyb, shuningdek yaqin, ortiq, kamida* kabi so‘zlarning ishtiroki bilan ham hosil qilinadi: *Maktabda o‘n chog‘li bola yig‘ilgan (O). Ko‘chalarning ikki yuziga sakson besh*

mingdan ortiqroq ko‘chat o‘tkazildi (A.Qahhor).

Son tahlili namunasi	
1. So‘rog‘i. 2. Butun yoki kasrligi. 3. Ma’no turi. 4. Hisob so‘zi bor-yo‘qligi.	5. Otlashgan yoki otlashmaganligi. 6. Tuzilish turi. 7. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday so‘zlarga son deyiladi? 2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qo‘shimchalarni olishi mumkin? 3. Narsa-buyumlarning son-sanojini bildiradigan sonlarni so‘zlarga bojlab 5 ta misol keltiring. 4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi? 5. Nutqimizda tez-tez qo‘llanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang. 6. Eskirgan sonlarga misol keltiring. 7. Butun va kasr sonlarning o‘zaro farqini tushuntiring. 8. Kasr sonning turlari haqida gapiring. 9. Aralash sonlar haqida gapiring. 10. Miqdor sonlar haqida gapiring. 11. Hisob so‘zlarining ma’no guruhlari haqida gapiring. 12.“Bir” so‘zining qanday ma’nolari bor? 13. Dona va tartib sonlar haqida gapiring. 14. CHama sonlar qanday hosil qilinadi? 15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi? 16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi? 17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring. 18. Otlashgan sonlar qanday qo‘shimchalarni oladi? 19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring. 20. “Beshtacha kitob” birikmasidagi sonni yoddan to‘liq tahlil qilib bering. 21. Omonimlik xususiyatiga ega bo‘lgan sonlar haqida gapiring. 22. Sinonimlik xususiyatiga ega bo‘lgan sonlar haqida gapiring

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

11-MODUL
O L M O SH
Olmoshning ta’rifi va leksik-grammatik xususiyatlari
Reja:

1. Olmoshning leksik-grammatik xususiyatlari.
2. Olmoshlarning ma'no turlari.
3. Boshqa turkumga oid so ʻzlarning olmoshlarga ko ʻchishi.
4. Olmoshlarning tuzilish turlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so ʻz birikmasi va gap o ʻrnida qo ʻllana oladigan, aniq lug ʻaviy ma'noga ega bo ʻlmagan so ʻz turkumi **olmosh** deb ataladi: 1) ot o ʻrnida: ***Karim*** *juda quvondi, chunki* ***u*** *o ʻz orzusiga erishgan edi.* 2) sifat o ʻrnida: ***Kechagi*** *kitobingni berib tur, men* ***shu*** *kitobdan misollar olmoqchiman.* 3) son o ʻrnida: *Menda* ***ikkita*** *qalam bor, senda* ***nechta*** *bor?* 4) ravish o ʻrnida: *Men* ***bugun*** *ketaman, sen* ***qachon*** *ketasan?* 5) so ʻz birikmasi o ʻrnida: ***YOmon so ʻz*** *bosh qozig ʻidir,* ***shunday*** *so ʻzni gapirmagan ma'qul.* 6) gap o ʻrnida: ***Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan***, ***bu*** *esa insondagi eng yomon xislatdir*. Olmoshlar turlanadi, gapda ko ʻpincha ega, to ʻldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo ʻlib keladi: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. SHu kitobni bering. Hoy* ***sen***, *beri kel!*

Olmoshlar gapda so ʻzlarni o ʻrinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) so ʻz yasalish xususiyati yo ʻq (lekin olmoshlar asosida ot, fe'l, ravish, sifat yasalishi mumkin: *o ʻzlik, sensirama, o ʻzicha, menbop);* 2) juftlanib, boshqa so ʻz turkumi vazifasida keladi: *o ʻsha-o ʻsha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so ʻz o ʻzgartiruvchi qo ʻshimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi;* 4) olmosh hech vaqt o ʻzidan oldin aniqlovchi olmaydi. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko ʻra quyidagi turlarga bo ʻlsa bo ʻladi: **1) ot toifasidagi olmoshlar.** Bular otlarning so ʻroqlariga javob bo ʻladi, otlarga o ʻxshab so ʻz o ʻzgartuvchi qo ʻshimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi. **2) sifat toifasidagi olmoshlar.** Bular sifatlarga o ʻxshab sifatlovchi-aniqlovchi, kesim va hol vazi-falarini bajaradi, otlashish xususiyatiga ega. **3) son toifasidagi olmoshlar.** Bular miqdorni ifodalash uchun qo ʻllanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi, kesim, ba'zan hol vazifalarini bajaradi.

Olmoshlarning ma'no turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. ***U*** kishilik olmoshiga jo ʻnalish, o ʻrin-payt, chiqish kelishigi qo ʻshimchalari qo ʻshilganda, bir ***n*** orttiriladi: *unga, unda, undan.* Qaratqich, tushum kelishigi va qarashlilik shakli qo ʻshimchasi *–niki* qo ʻshilganida esa, ***-n*** tushiriladi: *men+ning=mening, sen+ni=seni, sen+niki=seniki.* Ayrim vaqtlarda *biz, siz, ular* olmoshlari birlik ma'nosida ham ishlatiladi, bunda *biz* olmoshi kamtarlik, bajirilgan ishda o ʻzining rolini oshirmaslik kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Siz, ular* esa hurmat ma'nosini bildiradi, bunda *siz* olmoshiga ko ʻplikni ifodalash uchun *–lar* qo ʻshimchasi qo ʻshiladi. Bu olmoshlarga egalik qo ʻshimchalari deyarli qo ʻshilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega *(Men keldim)*, to ʻldiruvchi *(Senga aytaman)*, qaratqich aniqlovchi *(Uning ukasi kelibdi)*, ot-kesim *(Mening do ʻstim sensan)* vazifalarini bajaradi.

2. O ʻzlik olmoshi narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko ʻrsatish uchun ishlatiladigan ***o ʻz*** so ʻzidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishliligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o ʻz uyi, o ʻz ukasi.* O ʻzlik olmoshi egalik qo ʻshimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo ʻladi: *o ʻzim - men, o ʻzing - sen, o ʻzi - u.* Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan qo ʻllanganda, ularga ta'kid ma'nosini yuklaydi: *men o ʻzim, sen o ʻzing.*

O ʻzlik olmoshi turlanganda kelishik qo ʻshimchalaridan oldin egalik qo ʻshimchalari bo ʻlishi shart: *o ʻziga, o ʻzingdan* va b. ***O ʻz*** olmoshi belgisiz kelishik ko ʻrinishida qo ʻllanishi mumkin: *O ʻz uying – o ʻzingning uying.*

3. Ko ʻrsatish olmoshlari narsa-buyumni, kimsani ko ʻrsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, o ʻsha, ana, mana, ana u* yoki *anovi, mana bu* yoki *manavi, ushbu* (ko ʻtarinki, tantanali ma'no ifodalaydi). Ko ʻrsatish olmoshlari oldingi gap, gap ichidagi ma'lum bir so ʻz yoki so ʻz birikmasi o ʻrnida qo ʻllanadi va ularga ishora qiladi yoxud biror-bir so ʻzni aniqlab keladi. So ʻz ma'nosini aniqlab keluvchi bunday olmoshlar aniqlanayotgan so ʻzdan oldin keladi: *o ʻsha odam.*

Kishilik olmoshi ***u*** bilan ko ʻrsatish olmoshi ***u*** ni gapdagi ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda ***u*** kishilik olmoshi *kim?* so ʻrog ʻiga *(U keldi),* ko ʻrsatish olmoshi ***u*** esa *qaysi?* so ʻrog ʻiga javob bo ʻladi *(U kishi keldi). U, bu, shu, o ʻsha* olmoshlari jo ʻnalish, o ʻrin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -dek, -aqa, -cha* qo ʻshimchalari qo ʻshilganda, qo ʻshimcha oldidan bir ***n*** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o ʻshanday, uncha, shunaqa, o ʻshandek.*

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma'nolarini ifodalaydi. Ko ʻrsatish olmoshlari gapda asosan aniqlovchi *(Bu kitob ukamniki)* va kesim *(Men aytgan odam shu)* vazifalarini bajaradi. Otlashsa, ega *(SHu mening maqsadimdir),* to ʻldiruvchi *(Buni tushundim),* qaratqich aniqlovchi *(SHuning egasi sensan),* hol *(Bunda bulbul kitob o ʻqiydi)* bo ʻlib ham kela oladi.

4. So ʻroq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so ʻroqni bildirgan olmoshlardir. So ʻroq olmoshlarining nimaga nisbatan so ʻroq bildirishini quyidagi jadvaldan bilsa bo ʻladi:

№	**So ʻroq turi**	**Olmoshlar**
1.	Shaxsga so ʻroq	*Kim?*
2.	Narsaga so ʻroq	*Nima?*
3.	Belgi-xususiyatga so ʻroq	*Qanday? Qanaqa? Qaysi?*
4.	Miqdorga so ʻroq	*Qancha? Necha? Nechta?*
5.	Tartibga so ʻroq	*Nechanchi?*
6.	Sabab-maqsadga so ʻroq	*Nega? Nimaga ?*

7.	O ‘rin-joyga so ‘roq	*Qaerda? Qayda? Qayoqqa?*
8.	Paytga so ‘roq	*Qachon?*
9.	Mavjudlikka so ‘roq	*Qani?*

Kim birlik va ko ‘plikda qo ‘llanadi, egalik va kelishik qo ‘shimchalarini oladi: *Kim so ‘zladi? Nimalarni ko ‘rding? Nimang bor? Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob. Qaerda, qayda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o ‘rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qaerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig ‘indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko ‘rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo ‘lish mumkin:
1) **jamlovchi** belgilash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so ‘zlari kiradi. 2) **ayiruvchi belgilash** olmoshlariga *har* so ‘zining o ‘zi (*Har qovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so ‘zlar kiradi va bu olmoshlar to ‘pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradi. *Har* so ‘zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko ‘plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko ‘plik qo ‘shimchalari bilan qo ‘llanadi: ***Hammalari** jim. **Har kimga** aytaverma.*

6. Bo ‘lishsizlik olmoshlari inkor ma’nosini bildirgan olmoshlardir. Bular ***hech*** so ‘zining o ‘zi va shu so ‘zning ba’zi so ‘roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi, ***hech*** so ‘zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo ‘shimchalari bilan qo ‘llanadi: *U hech kim**ni** ko ‘rmadi. Hech kim**im** yo ‘q.*

Hech so ‘zi yakka holda qo ‘llanganda, ko ‘pincha fe’llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi (lekin butunlay ravish turkumiga o ‘tmaydi): *U **hech** qiynalmadi.*

Bo ‘lishsizlik olmoshlari ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida bo ‘ladi: ***Hech qachon** unutmaydi.*

Kimsa so ‘zi ham bo ‘lishsizlik olmoshlari o ‘rnida qo ‘llanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

7. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qo ‘shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allanarsa (narsadir* emas*), allaqaysi, allaqaer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qaerdadir, qaergadir, negadir*. Gumon olmoshlari so ‘roq olmoshlariga *bir*, *ham* so ‘zlarini qo ‘shish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni **kim ham** chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga **bir nima** deganday bo ‘ldi.* (Ba’zan *bir nima* birikmasi bo ‘lishsiz olmosh o ‘rnida kelishi mumkin: *Buni ko ‘rib **bir nima** demadi.*) Bu olmoshlar birlik va ko ‘

plikda (*allakimlar)* keladi, kelishiklarda turlanadi: *(kimnidir),* egalik qo ʻshimchasini oladi *(allakimim). Birov* so ʻzi ham *kimdir, allakim* so ʻzlariga sinonim bo ʻlgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi. ***Birov*** so ʻzi, shuningdek, *har kim, hech kim, bitta* degan so ʻzlarga ham sinonim bo ʻlishi mumkin.

D i q q a t ! Ayrim darsliklarda **ot-olmoshlari** ham ajratiladi Bunga *kamina, faqir, banda* so ʻzlari kiritiladi.

Boshqa turkumga oid so ʻzlarning olmoshlarga ko ʻchishi

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so ʻzlar olmoshga ko ʻchadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish;* 2) sifat: *ba’zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi;* 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* so ʻzlari bilan keladigan ko ʻpgina so ʻzlar olmoshga ko ʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har erda.*

Eski o ʻzbek tilida ***men*** olmoshi o ʻrnida ***kamina*** (hozir ham ishlatiladi), ***faqir, kaminai kamtarin, qulingiz, bandai ojizingiz*** kabi so ʻzlar qo ʻllangan (25; 28).

Olmoshlarning tuzilish turlari

1. Sodda olmoshlar barcha olmoshlar guruhida mavjud: *men, shu, o ʻz, kim, hamma, hech, birov.*

2. Qo ʻshma olmoshlar faqat ko ʻrsatish, belgilash, bo ʻlishsizlik olmoshlari guruhida mavjud: *ana shu, har kim, hech nima.*

3. Juft olmoshlar faqat kishilik, ko ʻrsatish olmoshlari guruhida bor: *sizu biz, u-bu.*

4. Takroriy olmoshlar ko ʻrsatish, o ʻzlik, so ʻroq, belgilash olmoshlariga tegishlidir: *shu-shu, o ʻz-o ʻzini, kim-kim, barcha-barchasi.*

Olmosh tahlili namunasi	
1. So‘rog‘i. 2. Qaysi turkum o ʻrnida kelganligi. 3. Ma’no guruhi.	4. Tuzilish turi. 5. Gapdagi sintaktik vazifasi

Savol va topshiriqlar

1. Olmosh deb qanday so‘zlarga aytiladi? 2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab ko‘rsating. 3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 4. O‘zlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring. 5. Ko‘rsatish olmoshlari va ularning ususiyatlari haqida gapiring. 6. So‘roq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 8. Bo‘lishsizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 9. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring. 10. Olmoshlar bilan bojliq tovush o‘zgarishlari haqida gapiring. 11. Qaysi turkumga oid so‘zlar olmoshlarga ko‘chadi? 12. Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring. 13. Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring. 14. Turlanmaydigan olmoshlarga misollar keltiring. 15. Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring. 16. O‘zaro sinonim bo‘la oladigan olmoshlar haqida gapiring. 17. **–lar** qo‘shimchasi qo‘shilganda kuchaytirish ma’nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 18. **–lar** qo‘shimchasi qo‘shilganda kinoya

ma’nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 19. **–lar** qo‘shimchasi qo‘shilganda hurmat ma’nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring. 20. Qaysi olmoshlar daraja ko‘rsatkichlarini olishi mumkin?

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil

12-MODUL.
FE’L HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Reja:

1. Fel, uning leksik-semantik xususiyati.
2. Felning leksik-grammatik (morfologik va sintaktik) xususiyati.
3. O‘timli va o‘timsiz fellar haiida malumot.
4. Fellardagi o‘timli va o‘timsizlik ma’nosining ifodalanish usullari.
5. Fel nisbatlari haiida malumot.
6. Fel nisbatlarining ko‘rinishlari va ularning yasalishi
7. Fellardagi bo‘lishli va bo‘lishsizlik tushunchasi haqida.

Tayanch so‘zlar:

1.Faol ish-harakat.
2.Fe’l yasashi.
3. O‘timli fel.
4.O‘timsiz fel.
5. Fel nisbatlari.
6. Bo‘lishli,bo‘lishsizlik.

Shaxs va predmetning ish-harakati va holatini ifodalaydigan mustaqil so‘zlar fe’l deyiladi. Masalan: Men olimlarga, ilohiyotchilarga, tarixshunoslarga hurmat-ehtirom ko‘rsatdim va e’zozladim. (A.Temur). Mehnat insonda ijodiy kuch uyg‘otadi (Tafakkur jurnali).

Grammatikada harakat va holat tushunchasi juda keng. Ya’ni fe’l holat, belgining

yuzaga kelishi, oʻzgarishi kabi jarayonlarni ham harakat tarzida anglatadi: oʻrik gulladi, yaproqlar sargʻaydi, bola uxlayapti kabi.

Fe'llarning barchasi bir umumiy soʻroqqa nima kilmoq? soʻrogʻiga javob beradi.

Fe'l oʻziga xos boʻlgan morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) ish-harakatning predmetga (toʻldiruvchiga) munosabati fe'ldagi oʻtimli va oʻtimsizlik ma'nosini hosil qiladi: oʻqimoq, yozmoq - oʻtimli fe'l; oʻtirmoq, chiniqmoq - oʻtimsiz fe'l;

2) ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni anglashilishiga koʻra fe'llar boʻlishli va boʻlishsizlik ma'nosini bildiradi: ayt – boʻlishli, aytma – boʻlishsiz; bilgan – boʻlishli, bilgani yoʻq – boʻlishsiz fe'l;

3) ish-harakat bilan uning bajaruvchisi, ob'ekt va sub'ektlar orasidagi munosabat nisbat ma'nosini hosil qiladi: kiydi - aniq nisbat, kiyindi - oʻzlik nisbat, kiyildi - majhullik nisbat, kiydirdi – orttirma nisbat;

4) ish-harakatning voqelikka munosabati mayl ma'nosida aks etadi: bordi, bormoqda, bormoqchi - aniqlik mayli; boray, borgin, borsin - buyruq-istak mayli; borsa – shart mayli;

5) ish-harakatning nutq soʻzlanib turgan payt bilan munosabati fe'ldagi zamon ma'nosini hosil qiladi: oʻrgandim - oʻtgan zamon, oʻrganayapman - hozirgi zamon, oʻrganmoqchiman – kelasi zamon;

6) ish-harakatning biror grammatik shaxs (birlik yoki koʻplikda) tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligi fe'ldagi shaxs-son ma'nosida aks etadi. Fe'l shaxs-son qoʻshimchalari bilan tuslanadi: qiziqdim, qiziqding, qiziqdi; qiziqdik, qiziqdingiz, qiziqdilar.

Demak, fe'l oʻtimli-oʻtimsizlik, boʻlishli-boʻlishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalash kabi oʻziga xos morfologik belgilarga ega.

SHu bilan birga fe'lning sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi kabi oʻziga xos vazifadagi shakllari ham mavjud (ishongan odam – sifatdosh; ishonib, ishongach – ravishdosh; ishonish, ishonmoq kerak - harakat nomi). Fe'lning bu vazifadagi shakllari gapda ma'lum bir gap boʻlagi vazifasini bajarishga moslashgan boʻladi.

Fe'l oʻziga xos maxsus soʻz yasalish tizimiga ham ega: bahola, ulgʻay, tinchi, suvsira – affiksatsiya usul bilan yasalgan fe'llar; xursand boʻlmoq, javob bermoq, sotib olmoq - kompozitsiya usul bilan yasalgan yasama fe'llar.

Fe'llarda modal shakl yasalishi ham mavjud, u oʻz ichida turli xil qoʻshimcha ma'nolarni aks ettiradi: *kulimsira* – kuchsizlik, *turtkila* – davomiylik, *yozib boʻldi* – tugallanganlik kabi.

Fe'l oʻziga xos sintaktik vazifalarga ham ega, ya'ni:

1) sof fe'l gapda, asosan, kesim vazifasini bajarib keladi. Masalan: *Insonni mehnat, odobni yaxshi fazilat bezaydi (Hikmatlar xazinasi);*

2) fe'lning vazifadosh shakllari sifatdosh, sifatlovchi-aniqlovchi, ravishdosh, hol, harakat nomi, ega, qaratuvchi-aniqlovchi, toʻldiruvchi kabi gap boʻlaklari vazifasini ham bajarib keladi. Masalan: *Oʻzingga yoqqan narsani boshqalarga ham ravo koʻr (Hadis namunalari). Dunyoda eng yomoni faqat oʻzini bilib oʻzgani unutib yashashdir*

(I.Karimov). Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harkatlaridandir (Pedagogika tarixi).

O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli va o'timsiz fe'llar fe'l anglatgan harakatning predmetga munosabati orqali belgilanadi.

Fe'ldagi anglashilgan harakatning tushum kelishigi formasidagi ot bilan (yoki otlashgan so'z bilan) ifodlangan predmetga o'tganligini bildiradigan fe'llar o'timli fe'l deyiladi.

Masalan: *Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non-tuzini eganmiz (I.Karimov).*

Bu gap ichganmiz, eganmiz fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigi shaklidagi suvini, non-tuzini so'zlari bilan ifodalangan predmetga o'tadi. Demak, o'timli fe'llar tushum kelishigi shaklidagi ot bilan bog'lanadi.

Ba'zan fe'l anglatgan harakat yoki holat predmetning bir qismiga o'tishi yoki harakat o'tgan predmet shu harakatning bajarilishida vosita bo'lishi mumkin. Bunday holda o'timli fe'llar jo'nalish va chiqish kelishigi shaklida qo'llangan otlar bilan ham birikadi. Qiyoslang: nonni oling – nondan oling, otni mining – otga mining.

Biron predmetga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'l deyiladi. Masalan: *Ko'ngil quvonchi uning kuchsizligidan dalolat beradi (Tafakkur gulshani). Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov).*

Bu gaplardagi dalolat beradi, qutqaradi fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigida kelgan otni boshqarmagan, boshqa predmetga o'tmagan, balki harakat bajaruvchining o'zida qolgan.

Fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosi ikki xil usul bilan ifodalanadi:

1. Leksik-semantik usul.

2. Morfologik usul.

1. Fe'llar o'z leksik ma'nosiga ko'ra biror affiks olmagan, hech qanday shakl o'zgarishisiz (o'zak-negiz holida) holida o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: ol, och, ko'r, yoz, ich, qo'y, so'ra, ber kabilar o'timli; bor, kel, o'tir, uxla, yot, yur kabilar o'timsiz fe'llardir.

Bunday usul bilan, ya'ni fe'lning leksik ma'nosiga ko'ra o'timli-o'timsizlik ma'nosining ifodalanishiga leksik-semantik usul deyiladi.

2. Fe'l o'zak-negiziga qo'shiladigan fe'l nisbatini yasaydigan qo'shimchalar (o'zlik, majhullik, orttirma nisbat qo'shimchalari) o'timli va o'timsiz fe'llarni belgilab beradi. O'timli-o'timsizlikning fe'l nisbatini yasaydigan affikslar bilan ifodalanishi morfologik usul sanaladi. Fe'l o'zak-negiziga nisbat qo'shimchalari qo'shilganda, fe'lning o'timli-o'timsizligi quyidagicha yuz beradi:

1) o'zlik va majhullik nisbat qo'shimchalari o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: so'radi - o'timli fe'l, so'raldi - o'timsiz fe'l; ko'rdi - o'timli fe'l, ko'rindi - o'timsiz fe'l. So'radi o'timli fe'liga qo'shilgan –l majhullik nisbat qo'shimchasi, ko'rdi o'timli fe'lga qo'shilgan –in o'zlik nisbat qo'shimchasi so'radi, ko'rdi fe'llarini o'timsiz fe'llarga aylantirdi;

2) orttirma nisbat qo‘shimchalari, aksincha, o‘timsiz fe’lni o‘timli fe’lga aylantiradi: kuldi - o‘timsiz fe’l, kuldirdi - o‘timli fe’l; yurdi - o‘timsiz fe’l, yurgizdi - o‘timli fe’l; uxladi - o‘timsiz fe’l, uxlatdi - o‘timli fe’l. Ushbu kuldi fe’liga qo‘shilgan –dir qo‘shimchasi, yurdi fe’liga qo‘shilgan –giz qo‘shimchasi, uxladi fe’liga qo‘shilgan –t orttirma nisbat qo‘shimchalari o‘timsiz fe’llarni o‘timli fe’liga aylantirdi.

3) orttirma nisbat qo‘shimchalari orqali o‘timli fe’ldan yana o‘timli fe’l hosil qilinadi: esladi - o‘timli fe’l, eslatdi - o‘timli fe’l; ichdi - o‘timli fe’l, ichirdi - o‘timli fe’llari tarkibidagi –t, -ir orttirma nisbat qo‘shimchalari o‘timli fe’lni yana o‘timli fe’lga aylantirdi.

Qo‘shma fe’llarda o‘timli va o‘timsizlik ma’nosi etakchi qismga qarab belgilanadi. Masalan: aytib berdi, ko‘ra boshladi, yozib chiqdi qo‘shma fe’llarda aytib, ko‘ra, yozib etaksi qismning o‘timli ekanligi shu fe’llarning o‘timli ekanligini ko‘rsatadi. Aksincha, qo‘shma fe’llarning etakchi qismi o‘timsiz fe’ldan bo‘lsa, butun qo‘shma fe’l o‘timsiz bo‘ladi: o‘sa boshladi, quvonib ketdi, kulib qo‘ydi kabi.

Bo‘lishli va bo‘lishsiz fe’llar

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkor tushunchasi fe’ldagi bo‘lishli va bo‘lishsizlik ma’nosini anglatadi.

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiqni anglatuvchi fe’llar bo‘lishli fe’l deyiladi. Fe’ldagi bo‘lishlilik ma’nosini ifodalovchi maxsus grammatik ko‘rsatkich yo‘q: o‘qi, eslat, qolgan, borsa, aytib bergan, o‘qib chiqdi, hurmat qil kabi. Masalan: Ona so‘zining o‘zi har yurakka jarangli sado beradi (Hikmatlar guldastasi). O‘z burchini bajarishdan mamnun odamligina erkin yashaydi (Tafakkur gulshani).

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi inkorni anglatuvchi fe’llar bo‘lishsiz fe’l deyiladi. Bo‘lishli fe’l bo‘lishsiz fe’lni hosil qilish uchun asos bo‘ladi. Fe’lning bo‘lishsiz shakli quyidagicha yasaladi:

1. fe’l negiziga –ma (bu affiks urg‘u olmaydi), -may, -mas, -masdan, -maslik affikslarini qo‘shish bilan fe’ldagi bo‘lishsizlik ma’nosi hosil qilinadi: ko‘rsatma, kelmagach, bajarmadi, yoqmas, avaylamasdan, o‘smaslik kabi.

Ko‘rinadiki *–ma* elementi *–may, -mas, -masdan, maslik* affikslarining tarkibida uchraydi. Bu affikslar sof fe’lga va fe’l shakllariga (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) qo‘shilib inkor ma’nosini ifodalashda asosiy morfologik ko‘rsatkich sanaladi. Masalan: *G‘ulomjon darpardasi yonidan qalin qorni g‘irchillatib o‘tgan dupurni ham eshitmadi. (M.Ismoiliy). Tog‘ arqon bilan eshilmaydi (M.Qoshg‘ariy). Mehnat qilmagan rohat ko‘rmas (O‘zbek xalq maqoli). Uydagilarga aytmasdan do‘sti bilan Qudratnikiga ketibdi. Kasal tabib kasalni davolay olmas (Abu Ali ibn Sino). Bu voqeani ko‘rmaslik uchun bolalar ko‘zlarini chirt yumdilar.*

-ma, -may affikslari qo‘shma fe’llarga quyidagicha qo‘shiladi:

a) asosiy qismga etakchi fe’lga qo‘shiladi: eshitmay qoldi, uxlamay chiqdi, ko‘rmay qoldi kabi;

b) ko‘makchi fe’lga qo‘shiladi: sotib olmadi, javob bermadi, o‘qib chiqmadi kabi;

v) qo‘shma fe’lning har ikala qismiga qo‘shiladi: aytmay qo‘ymaydi, bormay qolmaydi. Bunday holda bo‘lishsiz shakl orqali bo‘lishlilik ma’nosi anglashiladi, ya’ni

aytadi, boradi kabi.

Masalan: *Buvijonimning aytishicha, astoydil yaxshi niyat qilgan odam murodi maqsadiga etmasdan qolmas ekan (X.To'xtaboev).*

Eslatma: ravishdoshning –gani (-kani, -qani) affikslari bilan yasalgan shakliga bo'lishsizlik ifodalovchi affikslar qo'shilmaydi.

2. Fe'lning ayrim sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllaridan so'ng emas, yo'q so'zlarini kiritish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: hayratlangan emas, boradigan emas, egib emas, tinchigani yo'q, ishonish emas kabi. Masalan: *Lekin ularning nima o'qiganini ko'rgan ham, qanday o'qiganini eshitgan ham emas (P.Tursun).*

3. Na inkor yuklamasini uyushiq bo'lak sifatida qo'llangan bo'lishi fe'ldan oldin keltirish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: na o'qiydi, na yozadi. Masalan: *Keksa cholning kesatiq gapidan u dong qotib qoldi: na o'tirdi, na ketdi (A.Qodiriy).*

4. Ba'zan intonatsiya yoki intonatsiya va fe'lga yuklamani *(-mi, -a, -ya)* qo'shish hamda fe'lni takrorlash orqali bo'lishsizlik ma'nosi ifodalanadi: oladi-ya oladi (olmaydi); aytasan-a, aytasan (aytmaysan) kabi.

Masalan: *Bolasi tushmagur-ey, chumchuqning uyasini buzib rohat toparmidi? (G'ayratiy). «Katta bo'lsam, akamga o'xshab, albatta komandir bo'laman», - dedi Sobir. Bo'lasan-a, bo'lasan. Komandir bo'lishga yurak kerak... (H.Nazir).*

Fe'l nisbatlari

Fe'l ifodalagan harakat bilan uning bajaruvchisi (sub'ekti) va predmeti (ob'ekti) yoki bir necha bajaruvchi (sub'ektlar) orasidagi munosabatning ifodalanishi fe'l nisbati deyiladi. Harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat turlicha bo'ladi. Ma'lum bir shaklda harakat ega bilan ifodalangan shax syoki predmet tomonidan bajariladi. Masalan: *Bobur ota yurtidan batamom ajralganini endi astoydil his qildi (P.Qodirov).*

Boshqa bir shaklda harakatning sub'ekti (ega) ham, ob'ekti ham bir shaxsning (predmetning) o'zi bo'ladi. Masalan: *Feruzaga hovliga tushib, shabnamda qiyg'os ochilgan atirgullar ustiga egildi. (H.G'ulom).*

YAna bir ko'rinishda harakatning bajaruvchisi sub'ekt emas, ob'ekt sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Masalan: *Tashqarida so'riga gilam to'shaldi, ko'rpacha solindi. Dasturxon yoyildi, choy damlandi (Tog'ay Murod).*

SHuningdek, harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajarilishi mumkin. Masalan: *Ichkaridan birin-ketin bolalar chiqib kelishdi (Tog'ay Murod).*

YAna bir nisbat shaklida esa harakat grammatik sub'ekt (ega)ning boshqa bir sub'ekt va ob'ekt ta'siri bilan bajariladi. Masalan: *Mo'minning ovozidan qat'iyat, buyruq Laylini bo'shashtirdi (S.Z.).*

SHunga ko'ra fe'llarda besh xil nisbat ko'rinishi mavjud: 1. Aniq nisbat. 2. O'zlik nisbat. 3. Majhullik nisbati. 4. Birgalik nisbati. 5. Orttirma nisbat.

Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi qo'shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo'shimchalar fe'lning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, balki unga qo'shimcha ma'no qo'shadi. YA'ni bu qo'shimchalar harakatning bajaruvchisi (sub'ekti) va predmeti (ob'ekti) ni ko'rsatib, gap qurilishining qanday bo'lishini bildirib turadi. Masalan: yozdi

– sub’ekt (ega)ning o‘zi bajaradigan harakat, yozildi – predmet (ob’ekt) tomonidan bajarilib, sub’ekti noma’lum harakat, yozishdi – bir necha sub’ektlar bajaradigan harakat, yozdirdi – sub’ektning ob’ektga ta’siri bilan bajariladigan harakat.

Aniq nisbat

Bu shakldagi fe’lda harakatning bajaruvchisi grammatik jihatdan ega vazifasini bajargan shaxs yoki predmet bo‘ladi. To‘ldiruvchi esa harakatning ob’ekti bo‘ladi. Gapning bunday qurilishi tilshunoslikda aktiv konstruktsiya (faol qurilma) deb yuritiladi. Masalan: *Navoiy shiringina yasog‘liq uyda tanho ishlar edi (O.).* Ushbu gapda ishlar edi harakatning bajaruvchisi (sub’ekti) Navoiy bo‘lib, u ega orqali ifodalangan. Harakatning ob’ekti esa uyda vositali to‘ldiruvchi orqali ifodalangan.

Bunday shaklida maxsus nisbat ko‘rsatkichi yo‘q. Bu nisbat ma’nosi fe’l negizi orqali ifodalanadi, shuning uchun ham u boshqa nisbat shakllarini hosil qilishi uchun asos bo‘la oladi (qiyoslang: o‘qidi, o‘qildi, o‘qishdi, o‘qitdi kabi).

O‘zlik nisbat

Bu nisbatdagi fe’lda harakatning sub’ekti bilan ob’ekti bir shaxsning o‘zi bo‘ladi. Masalan: *Men har tong Toshkentning go‘zilligi, fayzi bilan zavqlanaman (U.Mahkamov)* gapida zavqlanaman fe’li tarkibida kelgan –lan qo‘shimchasi harakatning sub’ekti bilan ob’ekti men shaxsi ekanligini ko‘rsatib turibdi.

O‘zlik nisbati quyidagi affikslar bilan yasaladi:

a) fe’l negiziga unlidan so‘ng –n, undoshdan so‘ng –in qo‘shish bilan: maqta-n, o‘ra-n, yuv-in, kiy-in kabi;

b) fe’l negiziga unlidan so‘ng –l, undoshdan so‘ng –il qo‘shish bilan: surka-l, shosh-il kabi;

v) –lan (-la+-n dan tuzilgan qo‘shma affiks) affiksini qo‘shish bilan: zavq-lan, tinch-lan, shod-lan kabi;

g) –ish qo‘shimchasini qo‘shish bilan: ker-ish kabi.

Barcha fe’l negizlaridan (o‘timli, ba’zi bir o‘timsiz) o‘zlik nisbati yasalmaydi: so‘ra, bor, yugur kabi. Ba’zi fe’l negizlarining, aksincha, aniq nisbati yo‘q: quvon, seskan kabi.

Majhullik nisbati

Bu shakldagi fe’lda harakat bajaruvchisi sub’ekt (ega) emas, ob’ekt (to‘ldiruvchi) sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma’lum bo‘ladi.

Masalan: *Ot-aravalar birin-ketin saroyga olib kirildi (H.G‘.)* gapida olib kirildi harakatining bajaruvchi sub’ekti noma’lum, ot-aravalar so‘zi ega vazifasida kelsa-da, ob’ekt vazifasini bajargan.

Kesimi majhullik nisbatidagi fe’l bilan ifodalangan gap qurilishi tilshunoslikda passiv konstruktsiya deb yuritiladi.

Majhullik nisbati quyidagi qo‘shimchalar bilan yasaladi:

a) fe’l negiziga unlidan so‘ng *–l,* undoshdan so‘ng *–il* affiksini qo‘shish bilan: *yasa-l(-di), ata-l(-di), yut-il(-di), sot-il(-di)* kabi;

b) fe’l negiziga unlidan so‘ng *–n,* undoshdan so‘ng *–in* affiksini qo‘shish bilan: *bastala-n(-di), ol-in(-di)* kabi.

Majhullik nisbatdagi fe’lni hosil qilishda *–l (-il)* affiksi ko‘proq qo‘llaniladi. Ba’zan ayni bir fe’l negizidan *–l (-il), -n (-in)* affikslari bilan ham o‘zlik, ham majhullik nisbati yasalishi mumkin. Bunday bir xil shaklda kelgan bir xil fe’l negizining o‘zlik yoki majhullik nisbatda ekanligi matndan aniqlaniladi. Masalan: Zulfiya darsga tayyorlandi. Operatsiyaga meditsina uskunalari tayyorlandi.

Birgalik nisbat

Bu nisbatdagi fe’lda ish-harakat bir necha sub’ekt tomonidan birgalikda bajariladi. Masalan: Ayollar chaqaloqqa ko‘z tegmasligi uchun qilinadigan irim-sirimlarini bitirishgach, bolani beshikka belashdi (O‘.Hoshimov) gapida bitirishgach, belashdi fe’llari anglatgan harakatning bir necha sub’ekt, ya’ni ayollar tomonidan birgalikda bajarilganini anglatadi.

Birgalik nisbatdagi fe’l quyidagicha yasaladi:

a) fe’l negiziga unlidan so‘ng –sh, undoshdan so‘ng –ish affiksini qo‘shish bilan: sana-sh(di), yugur-ish(di) kabi;

b) so‘z o‘zagiga –lash (-la+-sh qo‘shma affiksi) affiksini qo‘shish bilan: yordam-lash(di), bahs-lash(di) kabi.

Orttirma nisbat

Bu nisbat shaklida harakat grammatik sub’ekt (ega)ning boshqa bir sub’ekt yoki ob’ektga ta’siri, tazyiqi bilan bajariladi.

Masalan: *Biz Hamid Olimjon bilan bunday oydin, musaffo kechalarni ko‘p o‘tkazganmiz (G‘.G‘.)* gapida ikkita sub’ekt mavjud bo‘lib, asosiy sub’ekt vositali to‘ldiruvchi (Hamid Olimjon bilan), ikkinchi darajali sub’ekt esa ega (Biz) vazifasida qo‘llangan bo‘lib, o‘tkazganmiz harakati sub’ektning sub’ektga ta’siri natijasida bajarilgan.

SHuningdek, orttirma nisbatdagi fe’lda faqat bir sub’ekt mavjud bo‘ladi. Bunday holda harakat ob’ektga (to‘ldiruvchiga) o‘tadi. Masalan: *U kitob keltirdi* kabi.

Orttirma nisbat fe’l negiziga quyidagi affikslarni qo‘shish bilan yasaladi:

a) fe’l negiziga –t affiksini qo‘shish bilan: qisqart, boyit kabi;

b) fe’l negiziga –tir (-dir) affikslarini qo‘shish bilan: keltir, chaqirtir, kuldir, buzdir kabi;

v) sh, ch, t, undoshlari bilan tugagan fe’l negizlariga –ir affiksini qo‘shish bilan: shoshir, ichir, botir kabi;

g) oxiri undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli fe’l negizlariga –ar affiksini qo‘shish bilan: chiqar, qaytar kabi;

d) oxiri undosh bilan tugagan fe’l negizlariga -g‘iz, -giz, -qaz, -g‘az, -kaz, -qiz, -kiz affikslarini qo‘shish bilan: turg‘iz, egiz, o‘tkaz, qutqaz, yutqiz, etkiz kabi;

e) oxiri m, q undoshlari bilan tugagan fe’l negizlariga –iz affiksini qo‘shish bilan: tomiz, oqiz, boqiz kabi;

yo) fe’l negiziga –sat (-sa+-t qo‘shma affiksi) affiksini qo‘shish bilan: ko‘rsat (faqat ko‘r fe’l negiziga qo‘shiladi) kabi.

Savol va topshiriqlari:

1. Fel nima? Fel turkumiga kiruvchi so‘zlarga qanday so‘roqlar beriladi?
2. Fel qanday leksik-semantik xususiyatlarga ega?
3. Fel qanday leksik-grammatik xususiyatlarga ega?
4. Fel ish-harakatni qanday holatda ifodalaydi?
5.Felning morfologik xususiyatlarini ayting.
6.Felda qanday vazifadosh shakllar mavjud?
7.O‘timli fel nima?
8.O‘timsiz fel nima?
9.Fellardagi o‘timli va o‘timsizlik ma’nosi qanday usullar bilan ifodalanadi?
10.O‘timli fel qaysi kelishik formasidagi otlar bilan bog‘lanadi?
11.Feldagi o‘timli-o‘timsizlik necha usul bilan ifodalanadi? Sanang.
12. Felning leksik-semantik usuldagi o‘timli – o‘timsizligini izohlang.
13. Felning morfologik usuldagi o‘timli-o‘timsizligini tushuntiring.
14. Felga ikkitadan ortiq nisbat qo‘shimchasi qo‘shilganda o‘timli-o‘timsizlik qanday belgilanadi.
15. Fel nisbatlari qanday hosil qilinadi?
16. Fellardagi bo‘lishli va bo‘lishsizlik nima?
17. Fellarda bo‘lishsizlik ma’nosi qanday ifoda iilinadi?
18.Murakkab fellarga –ma affeksi qaysi ko‘rinishda qo‘yiladi.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil

13-MODUL.
FE’LNING VAZIFADOSH SHAKLLARI

Reja:

1. Felning sintaktik vazifa bajarish bilan bog’liq xususiyatlari.
2. Felning vazifadosh shakllari;
- sof fel;
- ravishdosh;

- sifatdosh;
- harakatning nomi.

1. ***Tayanch so'zlar: vazifadosh shakl, sof fel, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi, mayl, shaxs-son, tuslanish, zamon, tub fel, yasama fel, to'liqsiz fel, ko'makchi fel.***

Fe'lning gapda ma'lum bir gap bo`lagi vazifasini bajarishga mos bo`lgan shakli uning funktsional[2] formasi deyiladi. Fe'lning funktsional formalari gapda kesim, hol, aniqlovchi, ega va to`ldiruvchi vazifalarida keladi.

O`zbek tilida fe'lning funktsional formalariga 1) sof fe'l, 2) ravishdosh, 3) sifatdosh, 4) harakat nomi kiradi.

Sof fe'l. Fe'lning tuslangan formada qo`llanib, kesim vazifasini bajarishga mos fe'l shakliga sof fe'l deyiladi. Sof fe'l har uch zamon shaklida qo`llangan aniqlik, buyruq-istak, shart mayli formasidagi fe'llarni o`z ichiga oladi. Masalan: To`g`ri so`z odam butun hayoti davomida mehr, sadoqat nurlarini tarqatadi (U.Mahkamov). Kimki oz bilsa, ozga o`rgatadi. (Tafakkur gulshani). Aqlni beaqldan o`rgan (Maqol).

Ravishdosh. Harakatning belgisini (harakat tarzidagi belgi) anglatadigan, gapda ko`pincha hol yoki ergash gapning kesimi vazifasini bajarishga mos bo`lgan fe'l shakli ravishdosh shakli deyiladi. Masalan: Ilmu hunarni Xitoydan bo`lsa ham borib o`rganinglar (Pedagogika tarixi). CHoyga fotiha o`qilgach, hamma o`rnidan turdi (S.Ahmad). Bu misollarning birinchisida borib ravishdoshi hol vazifasini, ikkinchi misoldagi o`qilgach ravishdoshi ergash gapning kesimi vazifasini bajargan.

Ravishdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o`zak-negiziga unlidan so`ng –b, undoshdan so`ng –ib affiksini qo`shish bilan: o`qib, borib;

2) fe'l o`zak-negiziga unlidan so`ng –y, undashdan so`ng –a affiksini qo`shish bilan: o`qiy-o`qiy, bora-bora.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda, asosan, takroriy holda qo`llanadi;

-b (-ib), -a, -y affikslari bilan yasalgan ravishdosh qo`shma fe'l (sof fe'l) tarkibida etakchi qism vazifasida ham keladi: yoza boshladi, o`qib chiqdi kabi.

3) –gani (-kani, -qani) affikslari bilan: o`qigani, aytgani kabi;

4) –gach (-kach, -qach) affikslari bilan: o`qigach, borgach kabi;

5) –guncha (-kuncha, -quncha) affikslari bilan: o`qiguncha, borguncha kabi.

Fe'l o`zak-negizi k yoki g undoshi bilan tugasa, -kani, -kach, -kuncha tarzida, q yoki g` undoshi bilan tugasa, -qani, -qach, -quncha tarzida qo`shiladi: ekkani, ekkach, ekkani, ekkuncha; chiqqani, chiqqach, chiqquncha kabi.

Fe'lning ravishdosh shakli fe'l singari harakat tushunchasini anglatib, fe'lga xos quyidagi morfologik belgilarga ega, ya'ni:

a) o`timli-o`timsizlik ma'nosini ifodalaydi: eslab - o`timli, kulib - o`timsiz ravishdosh;

b) bo`lishli-bo`lishsizlik ma'nosiga ega: ko`rib – bo`lishli, ko`rmay, ko`rmasdan –

---

[2] Funktsiya – lat. function – «faoliyat», «vazifa».

bo`lishsiz ravishdosh; kelguncha – bo`lishli, kelmaguncha – bo`lishsiz ravishdosh; o`tgach – bo`lishli, o`tmagach – bo`lishsiz ravishdosh.

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdoshning bo`lishsizlik shakli yo`q (-ma bo`lishsizlik qo`shimchasini olmaydi).

v) nisbat ma’nosini anglatadi: yasab - aniq nisbat, yasanib - o`zlik nisbat, yasalib - majhullik nisbati, yasashib – birgalik nisbat, yasatib – orttirma nisbat;

g) ravishdoshlar tuslovchi qo`shimchalarni olish-olmaslik xususiyatiga ko`ra ikki guruhga bo`linadi: tuslanadigan ravishdoshlar va tuslanmaydigan ravishdoshlar.

Tuslanadigan ravishdoshlarga fe’l negiziga –b (-ib), -a, -y affikslarni qo`shish bilan shakllangan ravishdoshlar kiradi.

Bu guruhdagi ravishdoshlar tuslangan holda sof fe’lga aylanadi. Masalan: Kechaning tili qorasida yulduzlar yorqin yonadi (O). Oyoq ostimizda munchoq-munchoq oq, sariq gullar sochilib yotibdi (B.Jahongirov).

Tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda ham qo`llana oladi. Masalan: *Vohid ho`l sochlarini taray-taray boqqa sho`ng`idi (O.YOqubov). Mashina silkinib oldinga intildi (S.Ahmad).*

Ravishdoshlarning –gach (-kach, -qach), -gani (-kani, -qani), guncha (-kuncha, -quncha) affikslari yordamida hosil qilingan shakllari tuslanmaydigan ravishdoshlar sanaladi: etgach, ekkach, chiqqach; etgani, ekkani, chiqqani; etguncha, ekkuncha, chiqquncha kabi. Masalan: *Sultonali tong otguncha ikki go`dakning qo`ynini puch yong`oqqa to`ldirib chiqqan (A.Qodiriy). Uzun, qorong`i yo`lakka chiqqach, Unsin to`xtadi (O). Siz bilan maslahatlashgani keldim (B.Rahmonov).*

d) zamon ma’nosini ifodalaydi. Ravishdoshning zamon ma’nosini ifodalashi nisbiy zamon sanaladi. CHunki ravishdoshning zamoni shu gapdagi tuslangan fe’lning zamoniga nisbatan belgilanadi.

Ravishdoshlar zamon ma’nosiga ko`ra uchga bo`linadi: o`tgan zamon ravishdoshi, hozirgi zamon ravishdoshi, kelasi zamon ravishdoshi.

O`tgan zamon ravishdoshlari fe’l o`zak-negiziga –b (-ib), -gach (-kach, -qach) affikslarini qo`shish bilan hosil qilinadi: qolib, o`qib, qolgach, o`qigach kabi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe’l ifodalagan asosiy harakatdan ilgari bo`lgan harakatni yoki asosiy harakatdan oldin boshlangandek ko`rinsa ham ammo u bilan bir vaqtda yuz bergan harakatni anglatadi. Masalan: Zulfiya javob so`rab keldi gapida javob so`rab ravishdoshi asosiy harakatdan (keldi harakatidan) oldin ro`y bergan harakatni bildirsa, u kulib gapirmoqda gapida esa kulib ravishdoshi asosiy harakat (gapirmoqda harakati) bilan bir vaqtda yuz beradigan harakatni anglatadi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslanganda, o`tgan zamon hikoya fe’lini hosil qiladi.

Fe’l negiziga –gach (-kach, -qach) affiksini qo`shish bilan yasalgan ravishdosh tuslanmaydigan ravishdosh bo`lib, u tuslangan fe’l ifodalagan harakatdan ilgari uning bajarilishi (yoki bajarilmaslik) sababi yoki paytini ko`rsatadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Uch-to`rt kun mehmondorchilikda yurishgach, maktabdan qaytdilar (P.Tursun). Zorlanishdan, ichni eyishdan boshqa hech nima qo`lidan kelmagach, nima*

qilsin (M. Ismoiliy).

Hozirgi zamon ravishdoshi fe’l o`zak-negiziga –a, -y affikslarini qo`shish bilan hosil qilinadi: bora-bora, ishlay-ishlay kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe’l ifodalagan asosiy harakat bilan bir vaqtda ro`y beradigan harakatni anglatib, uning bajarilish holati, paytini ko`rsatadi. Masalan: *Toma-toma ko`l bo`lur, hech tommasa cho`l bo`lur (Maqol). Tog` oralig`idagi qalin qor eriy-eriy odam bemalol kira oladigan g`or bo`lib qolibdi (S.Anorboev).*

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda odatda, takroriy so`z shaklida qo`llanadi. YAkka holda ishlatilganda, ravishdosh anglatgan harakatdan tuslangan fe’l anglatgan harakatga tezlik bilan o`tilganlik ma’nosi hosil bo`ladi. Masalan: *Sultonmurod kela o`qishga kirishdi.*

Hozirgi zamon ravishdoshi tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe’lini hosil qiladi. Masalan: *Sada tagidagi hovuzning suvida yaproqlar suzadi (S.Z.).*

Kelasi zamon ravishdoshlari fe’l negiziga –gani (-kani, -qani), -guncha (-kuncha, -quncha) affikslarini qo`shish bilan yasaladi: o`qigani, tinchiguncha kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar tuslanmaydi. Fe’l negiziga –gani (-kani, -qani) qo`shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe’l ifodalagan harakatdan so`ng bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatadi. Masalan: *Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim (U.).*

Fe’l negiziga –guncha (-kuncha, -quncha) affiksini qo`shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe’l ifodalagan harakatning davom qilish vaqtining o`lchovi sifatidagi harakatni ifodalaydi. Masalan: *Yo`lchi so`zlaguncha, Tantiboyvachcha qorong`ida yo`qoldi (O.).*

Shu bilan birga ravishdosh o`ziga xos sintaktik belgilarga ham ega, ya’ni:

a) gap tarkibida boshqa so`zlarni boshqarib kela oladi;

b) tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda hol va –b (-ib) affiksi bilan yasalgan ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Gulnorning egnida kaltagina qora (lapis) kamzul yuvila-yuvila yupqalashgan (O.). Ibn Iroq uning gapidan zavqlanib kuldi (M.Osim). Kursi ustiga dasturxon yozilib, meva-cheva to`la patnis qo`yildi (O.).*

SHuningdek, tuslanadigan ravishdoshlar o`zlariga tobe bo`lgan so`zlar bilan sostavli hol sifatida, ravishdosh o`ram tarzida ajratilgan hol vazifasini ham bajaradi: *Bozor darvozasi yoniga kelishganida bir to`da odamni ko`rib to`xtab qolishdi (O`.Hoshimov). Aprel oqshomlaridan birida Farida ikkovlari shahar aylanib yurib stadionga kirib qolishdi (O`.Hoshimov). Keng, baland, serhasham chodirda oltin shamdonlarni qo`yib, Navoiy yaqin beklari bilan suhbatlashib o`tirardi (O.).*

v) tuslanmaydigan ravishdoshlar gapda hol, ajratilgan ikkinchi darajali bo`lak va ergash gapning kesimi vazifasini bajarib keladi: Oradan uch oy o`tib hash-pash deguncha issiq kunlar etib keldi (S.A.). U oltinsoyliklarni kanal va buloq qazigani boshlab ketdi (SH.R.). SHartning nozik va qaltisligi ko`z oldiga kelgach, yuragi orqasiga tortib ketdi (H.N.). Asalxon karvon o`tib ketguncha, yo`l yoqasida qo`l siltab turdi (H.G`.).

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdosh gapda faqat hol vazifasini

bajaradi.

Sifatdosh. Predmetning harakat va holat belgisini bildiradigan, gapda sifatlovchi vazifasini bajarishga mos bo`lgan fe'l shakli sifatdosh deyiladi: *So`zlayotgan kishining o`ziga emas, so`ziga e'tibor qil («Tafakkur gulshani»). Ko`chaning ikki chetidagi turli mollar bilan savdo qiluvchi do`konlar joylashgan (M.Qoriev)* gaplaridagi *so`zlayotgan, savdo qiluvchi* sifatdoshlari *kishi, do`konlar* otlariga bog`lanib, uning harakat belgisini bildirib, sifatlovchi (aniqlovchining bir turi) vazifasini bajargan.

Sifatdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o`zak-negiziga –gan (-kan, -qan) affikslarni qo`shish bilan: yuklagan, kechikkan, qiziqqan (fe'l negizi k yoki g bilan tugasa, -kan; q yoki g` bilan tugasa, -qan tarzida).

Bu affiks sifatdosh yasashda eng mahsuldor, unumli affiks sanaladi.

Eski o`zbek adabiy tilida –gan affiksining ekvivalenti –mish, -dik affikslari bilan ham yasalgan (bu affikslar hozir ham uchraydi).

2) fe'lning –a, -y affiksi bilan tugagan ravishdosh negiziga –digan, -yotgan affikslarini qo`shish bilan: kelayotgan, o`qiyotgan, boradigan, ishlaydigan kabi;

3) fe'l o`zak-negiziga –r (-ar) qo`shilishi bilan (unlidan so`ng –r, undoshdan so`ng –ar): sanar, ko`kar kabi;

4) fe'l o`zak-negiziga –vchi (-uvchi) qo`shilishi bilan (unlidan so`ng –vchi, undoshdan so`ng –uvchi): boshlovchi, kutuvchi kabi;

Eski adabiy tilda sifatdoshning bu turi –guchi, -g`uchi shaklida ham ishlatilgan aytguchi, kelguchi. Bu shakl hozir ham poeziyada uchraydi: *Kulimsirab turg`uchi toleing porloq (G`.G`.).*

Bu affiks bilan yasalgan sifatdoshning ot so`z turkumiga ko`chish holati ham uchraydi: o`quvchi, to`quvchi, yozuvchi kabi.

5) fe'l negiziga –ajak qo`shilishi bilan: kelajak, bo`lajak kabi;

6) fe'l negiziga –gusi, -g`usi qo`shilishi bilan: kelgusi, bo`lg`usi kabi.

Sifatdosh leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. SHunga ko`ra sifatdosh fe'l sanaladi va fe'lga xos bo`lgan grammatik xususiyatlarga egadir, ya'ni:

1) o`timli-o`timsizlik ma'nosini ifodalaydi: o`qigan, yozdirgan - o`timli; qolgan, qiziqtirgan - o`timsiz sifatdosh;

2) bo`lishli-bo`lishsizlik ma'nosini ifodalaydi: o`qigan – bo`lishli, o`qimagan – bo`lishsiz; aytar – bo`lishli, aytmas – bo`lishsiz sifatdosh;

3) nisbat ma'nosini anglatadi: yuvgan - aniq nisbat, yuvingan - o`zlik nisbat, yuvilgan - majhullik nisbat, yuvishgan – birgalik nisbat, yuvdirgan – orttirma nisbat;

4) sifatdoshlar tuslanganda aniqlik maylining biror zamoniga xos bo`lgan fe'lni hosil qiladi (sof fe'lga aylanadi) va kesim vazifasini bajaradi: *Bu hofiz butun olamga tanilgan (O.).*

Sifatdoshning deyarli barcha shakllari tuslanish xususiyatiga (-yotgan shaklidan tashqari) ega. –r (-ar) bilan yasalgan sifatdosh shakli esa hozirgi tilda ko`proq tuslangan shaklda ishlatiladi: o`qirman, o`qirsan, o`qir; o`qirmiz, o`qirsiz, o`qir(lar) kabi;

5) sifatdosh zamon ma'nosini ifodalaydi. Atributiv (sifatlovchi) holatida kelgan

sifatdoshning zamon ma’nosi nisbiy sanaladi, chunki sifatdoshning zamoni nutq momentiga nisbatan emas, balki fe’l-kesimning zamoniga nisbatan belgilanadi: *Ko`nglini kichik tutgan, kamtarlik yo`lidan yurgan kishi ulug`likka etadi (YUsuf Xos Xojib)* gapida tuslangan fe’l etadi hozirgi-kelasi zamonni ifodalasa, ko`nglini kichik tutgan, kamtarlik yo`lidan yurgan sifatdoshlari o`tgan zamonni ifodalaydi.

Sifatdoshlar zamon ma’nosiga ko`ra uch guruhga bo`linadi: o`tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi. Sifatdoshlarni hosil qiluvchi maxsus grammatik ko`rsatkichlar sifatdoshning nisbiy zamon ko`rsatkichi ham sanaladi.

O`tgan zamon sifatdoshi predmetning nutq so`zlanib turgan vaqtdan ilgari bo`lgan harakat belgisini anglatadi. –gan (-kan, -qan) grammatik ko`rsatkichlari bilan yasalgan sifatdosh o`tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi: *Murabbiysi bo`lmagan odamni hayot o`zi tarbiyalab qo`yadi («Otalar so`zi»).*

Hozirgi zamon sifatdoshi predmetning nutq so`zlashib turgan vaqtida davom etayotgan harakat belgisini anglatadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi –yotgan, -vchi (-uvchi) affikslarini qo`shish bilan hosil bo`ladi: *Adolat biz qurayotgan jamiyatning mezoni bo`lmog`i darkor (I.A.Karimov). Elmurod bu erga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi (P.Tursun).*

Kelasi zamon sifatdoshi predmetning nutq so`zlanib turgan vaqtdan keyin bajariladigan harakat tarzidagi belgisini anglatadi. Kelasi zamon sifatdoshi –r (-ar), -digan, -ajak affikslari bilan yasaladi: *Aytar so`zni ayt, aytmas so`zdan qayt (Maqol). Dehqon kelasi kuzda oladigan hosilining g`amini shu kuzdan ko`radi (M.Ismoiliy).*

Sifatdosh fe’l shaklining «sifatdosh» deb atalishi, uning sifat singari predmetning belgisini bildirishiga ko`radir. Sifatlar predmetning rangi, hajmi, mazasi, xususiyati kabilarni bildirsa, sifatdosh predmetning harakat va holat belgisini anglatadi.

Demak, sifatdosh sifatga xos bo`lgan grammatik xususiyatlarga ham egadir, ya’ni:

1) sifatdosh morfologik jihatdan o`zgarmaydi (egalik, kelishik, ko`plik affikslarini olmaydi);

2) sifatdosh otga bog`lanib kelib, predmetning harakat belgisini bildiradi va gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi: Ko`klam quyoshidan ko`kargan qirlar, ko`m-ko`k (H.Olimjon). Xadichabegim yurt uchun qayg`uradigan bir malika ekanini ko`rsatishni sevardi (Oybek).

3) sifatdosh otlashish xususiyatiga ega, bunday holda sifatdosh bog`lanib kelgan ot qo`llanmaydi va sifatdosh ot kabi so`z o`zgartiruvchi (egalik, kelishik, ko`plik affikslarini) affikslarni oladi, ot singari sintaktik vazifalarni (ega, to`ldiruvchi, qaratuvchi) bajaradi: Yo`lni bilgan qoqilmaydi (Maqol). Qishloq xo`jaligida bevosita ishlab chiqaruvchining o`zi xo`jayin bo`lishi shart (I.Karimov). Ko`p yurgandan so`rama, ko`p ko`rgandan so`ra (Maqol). Dushmanga nafrati bo`lmaganning Vatanga muhabbati bo`lmas (Maqol).

Harakat nomi. Ish-harakatning atamasi bo`lib, gapda otga xos vazifalarni bajarishga mos bo`lgan fe’l shakli harakat nomi deyiladi: Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma’naviy harakatlaridandir. CHavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishini ham,

aytmaslikni ham bilmay turgandi (O.YOqubov). Mustaqilligimiz tufayli xalq va Vatan tarixi, boy ilmiy va adabiy merosga xolisona yondashishning guvohi va shohidi bo`lmoqdamiz (Rahim Vohidov) gaplaridagi intilish, aytishni, aytmaslikni, yondashishning fe'l shakllari harakatning atamasi (nomi) bo`lib, gapda otga xos ega, to`ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarini bajargan.

Harakat nomi quyidagi shakl yasovchi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga –sh (-ish) qo`shish bilan (unlidan so`ng –sh, undoshdan so`ng –ish): o`qish, yozish, ishlash, chiqish kabi;

Harakat nomining –sh (-ish) affiksi bilan yasalgan shakli otga yaqin turadi, shuning uchun ham bu shaklda harakat nomi otga ko`chishga moyil bo`ladi.

2) fe'l negiziga –v (-uv) qo`shish bilan (unlidan so`ng –v, undoshdan so`ng –uv): ishlov, bag`ishlov, boruv, keluv kabi;

Bu affiks bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o`zbek tilida kam ishlatiladi;

3) fe'l negiziga -moq qo`shish bilan: o`smoq, ulg`aymoq, o`rganmoq kabi.

Harakat nomining -moq affiksi bilan yasalgan shakli fe'lga juda yaqin turadi, chunki har qanday fe'lning bosh shakli yo buyruq-istak mayli shaklida esla, shosh kabi; yoki eslamoq, shoshmoq kabi harakat nomi shaklida olinadi.

Harakat nomi leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan harakat nomi fe'lga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) o`timli-o`timsizlik ma'nosini ifodalaydi: o`rganish, ko`rmoq - o`timli harakat nomi; yugurish, ishonmoq - o`timsiz harakat nomi;

2) nisbat ma'nosiga ega: yutmoq - aniq nisbat, yasanmoq - o`zlik nisbat, baholanmoq - majhullik nisbati, qiziqtirmoq - orttirma nisbat;

3) harakat nomining bo`lishsiz shakli faqat –maslik affiksi bilan yasaladi: aytish – bo`lishli harakat nomi, aytmaslik – bo`lishsiz harakat nomi.

4) harakat nomi zamon ma'nosiga ega emas. Lekin ma'lum bir qulay sharoitda unda hozirgi-kelasi zamon ma'nosi aks etadi: Oilada farzand tarbiyasiga har tomonlama e'tibor bermoq lozim (O.Karimova).

5) boshqa fe'l shakllari singari harakat nomi boshqarish xususiyatiga ega.

SHuningdek, ish-harakatning nomini bildirish jihatdan harakat nomi otga xos bo`lgan grammatik xususiyatlarga ham ega, ya'ni:

1) harakat nomi son, egalik va kelishik affikslarini oladi;

2) harakat nomi ot singari ega, qaratqich aniqlovchi, to`ldiruvchi ko`makchili shaklda hol va kesim vazifalarini bajaradi: *Zumradning tikishi – go`zal, ipakni turlashi ham mohirona (O.). Bilim va tushunishga intil kunu tun (YUsuf Xos Xojib). Rais Jo`raboev bilan jiddiy tortishuvdan so`ng juda qattiq asabiylashdi (SH.R.). O`zini olim, fozilman deb maqtanish, shu bilan g`ururlanish jaholatning bir ko`rinishidir («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»).*

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva. Ona

tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil

14-MODUL
FE’LLARNING SHAXS-SON QO`SHIMCHALARI BILAN TUSLANISHI. FE’L ZAMONLARI

Reja:

1. Felda shaxs-son kategoriyasi.
2. Birinchi guruh tuslovchilar.

3. Ikkinchi guruh tuslovchilar.
4. Uchinchi guruh tuslovchilar.
5. Fe'l zamonlari

Tayanch so'zlar:

Ish-harakat ma'lum bir grammatik shaxs tomonidan bajariladi (yoki bajarilmaydi). Grammatik shaxs so`zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o`zga (III shax syoki predmet) bo`lishi mumkin.

Grammatik shaxs grammatik son (birlik yoki ko`plik) bilan birgalikda ifodalanadi. Fe'llardagi bunday grammatik shaxs va son ma'nosi ma'lum bir grammatik ko`rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan: o`qidim, o`qisam, o`qisang, o`qiyapman, o`qibman, o`qiy fe'llari tarkibidagi –m, -man, -y qo`shimchalari ish-harakatning I shaxs so`zlovchi, ya'ni yakka shaxs tomonidan bajarilganini ko`rsatsa; o`qidik, o`qisak, o`qiyapmiz, o`qibmiz, o`qiylik fe'llari tarkibidagi –k, -miz, -ylik affikslari ish-harakatning I shaxs, lekin ko`p so`zlovchilar (shaxslar) tomonidan bajarilganini ifodalaydi.

Demak, ish-harakatning bajaruvchisi uch shaxs va 2 son tushunchalarini aks ettiruvchi affikslarni o`z ichiga oladi. SHuning uchun ham bunday affikslar shaxs-son affikslar deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o`zgarishi esa tuslanish deyiladi. SHaxs-son affikslari tilshunoslikda tuslovchi affikslar deb ham yuritiladi.

O`zbek tilida tuslovchi affikslar fe'l shakllariga turlicha ko`rinishda qo`shiladi. SHu jihatdan tuslovchi affikslar uch guruhga bo`linadi.

1. **Birinchi guruh tuslovchilar** aniqlik va shart-istak maylidagi –di, -sa qo`shimchalarini olgan sof fe'l negizidan so`ng va edi to`liqsiz fe'liga qo`shiladi: keldi-m, keldi-ng, keldi; kelsa-k, kelsa-ng, kelsa(lar) kabi.

Fe'llarning birinchi guruh tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

SHaxs	Son: Birlik	Son: Ko`plik
I	*yozdim, yozsam, yozgan edim*	*zdik, yozsak, yozgan edik*
II	*yozding, yozsang, yozgan eding*	*yozdingiz, yozsangiz, yozgan edingiz*
III	*yozdi, yozsa, yozgan edi*	*yozdi(-lar), yozsa(-lar), yozgan edi(-lar)*

Ikkinchi guruh tuslovchi affikslar *–b(-ib), -a(-y)* qo`shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlardan, sifatdoshlardan *(-yotgan* qo`shimchasidan tashqari), shuningdek, *-yap, -moqda, -yotib, -moqchi* bilan shakllangan fe'l negizidan so`ng qo`shiladi. Mazkur guruhdagi tuslovchilar III shaxsdagina ikki xil ko`rinishda bo`ladi, ya'ni birinchi xil ko`rinishda *–b(-ib), -a(-y)* qo`shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlar hamda –yap, -yotib bilan shakllangan fe'llar III shaxs birlikda –di (-ti), ko`plikda –di(lar), -ti(lar) shaxs-son affikslari bilan shakllanadi.

Ikkinchi xil ko`rinishda esa fe'lning sifatdosh shakllariga *(-gan, -r(-ar), -digan, -*

vchi(-uvchi bilan hosil qilingan shakllariga), -moqda, -moqchi, -yotir bilan shakllangan fe’l negizlari, shuningdek, fe’llar ekan, emish to`liqsiz fe’llari bilan birga qo`llansa, III shaxsda shaxs ko`rsatkichi shakllanmaydi (nol ko`rsatkichli shaklda keladi).

Fe’llarning ikkinchi guruh (A.B ko`rinishi) tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

«A» ko`rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	*yozib-man, yozayotib-man, yoza-man yozyap-man*	*yozib-miz, yozayotib-miz, yoza-miz, yozyap –miz*
II	*yozib-san, yozayotib-san, yoza-san, yozyap -san*	*yozib-siz, yozayotib-siz, yoza-siz, yozyap –siz*
III	*yozib-di, yozayotib-di, yoza-di, yozyap -ti*	*yozibdilar, zayotibdilar, yozadilar, yozyaptilar*

«B» ko`rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	*yozgan-man, yozar-man, yozadigan-man, yozmoqda-man, yozmoqchi-man*	*yozgan-miz, yozar-miz, yozadigan-miz, yozmoqda-miz, yozmoqchi-miz*
II	*yozgan-san, yozar-san, yozadigan-san, yozmoqda-san, yozmoqchi-san*	*yozgan-siz, yozar-siz, yozadigan-siz, yozmoqda-siz, yozmoqchi-siz*
III	*yozgan, yozar, yozadigan, yozmoqda, yozmoqchi*	*yozgan-lar, yozar-lar, yozadigan-lar, yozmoqda-lar, yozmoqchi-lar*

Uchinchi guruh tuslovchilar buyruq maylidagi sof fe’l negizidan so`ng qo`shiladi.

Fe’llarning uchinchi guruh tuslovchi bilan tuslanishi quyidagicha:

SHaxs	Son	
	Birlik	Ko`plik
I	*yozay, yozayin, o`qiy, o`qiyin*	*yozaylik, o`qiylik*
II	*yoz, yozgin, o`qi, o`qigin*	*yozingiz, o`qingiz,*
III	*yozsin, o`qisin*	*yozsinlar, o`qisinlar,*

Fe’l zamonlari

Ish-harakatning voqe bo`lishi (yoki bo`lmasligi) mantiqan zamon bilan bog`liq bo`ladi. Fe’llardagi zamon nutq so`zlanib turgan paytga nisbatan qiyoslangan holda aniqlanadi, ya’ni ish-harakat nutq so`zlanib turgan paytdan oldin, nutq so`zlanib turgan paytda, nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilishi yoki bajarilmasligi mumkin. SHunga ko`ra, fe’l uch zamon ko`rinishiga ega: 1. O`tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon. Fe’llarda zamon ma’nosi fe’l tarkibida qo`llangan grammatik ko`rsatkichlar orqali belgilanadi. Masalan: *1. Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o`tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi. (R.SHog`ulomov). 2. Ko`nglini kichik tutgan, kamtarlik yo`lidan yurgan kishi ulug`likka etadi (YUsuf Xos Xojib). 3. Ilm ko`pga etkazar, hunar esa ko`kka (Maqol).* Keltirilgan misollarning birinchisida bunyod etdi, nom qoldirdi fe’llari tarkibidagi –di o`tgan zamonni, ikkinchisida etadi fe’li tarkibidagi –a ko`rsatkichi

hozirgi zamonni, uchinchisida etkazar fe’lidagi –ar ko`rsatkichi esa kelasi zamon ma’nosini ifodalagan.

Har bir zamon o`z navbatida yana bir necha turga bo`linadi. CHunki har bir zamon vaqtning katta qismini ko`rsatish bilan birga o`zining ichki xususiy modal ma’nolariga (qo`shimcha ma’nolarga) ham ega. Masalan: *o`qimoqchiman, o`qiydiganman* fe’llari nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajariladigan harakatni ifodalab, vaqtning katta qismini ko`rsatish bilan birga, bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatishi kabi o`ziga xos modal ma’noga ham ega.

O`tgan zamon fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

O`tgan zamon fe’li xususiy modal ma’nolariga ko`ra quyidagi turlarga bo`linadi:

1) yaqin o`tgan zamon fe’li; 2) uzoq o`tgan zamon fe’li; 3) o`tgan zamon hikoya fe’li; 4) o`tgan zamon davom fe’li; 5) o`tgan zamon maqsad fe’li.

Yaqin o`tgan zamon fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan bir oz oldin, ammo so`zlovchining ko`z oldida (yoki uning faol ishtiroki bilan) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Masalan: Go`zal vodiydagi Gullar bog`i ko`klam libosi bilan bezandi (Sh.R.).

Yaqin o`tgan zamon fe’li sof fe’l negiziga –di qo`shimchasini qo`shish va tuslash bilan (I guruh tuslovchi) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	SHaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qidim	-di	-m	o`qidik	-di	-k
II shaxs	o`qiding	-di	-ng	o`qidingiz	-di	-ngiz
III shaxs	o`qidi	-di	-	o`qidilar	-di	(-lar)

Uzoq o`tgan zamon fe’li nutq so`zlanib turgan paytdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan, ammo bu haqda nutq so`zlanib turgan paytda xabar qilingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: SHoyi, atlas, chit, las ko`ylak; nimcha, durra, peshonabog`, xullas bor boricha yo`q holicha yasalgan (N. Safarov).

Uzoq o`tgan zamon fe’li negiziga –gan sifatdosh qo`shimchasini qo`shish va tuslash bilan (II guruh «B» ko`rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsatkichi	SHaxs-son qo`shimchasi

I shaxs	o`qiganman	-gan	-man	o`qiganmiz	-gan	-miz
II shaxs	o`qigansan	-gan	-san	o`qigansiz	-gan	-siz
III shaxs	o`qigan	-gan	-	o`qiganlar	-gan	(-lar)

Uzoq o`tgan zamon fe’li nutqda aniq eslash (yoki eslatish), kutilmaganda eslash, eshitilganlik kabi qo`shimcha modal ma’nolarga ham ega bo`ladi. Uzoq o`tgan zamonning bo`lib o`tgan ish-harakatni aniq eslash ma’nosi –gan sifatdoshiga edi (qisqa shaklida) to`liqsiz fe’lini biriktirib tuslash orqali: o`qigan edim, o`qigan eding, o`qigan edi; o`qigan edik, o`qigan edingiz, o`qigan edilar kabi; kutilmaganda eslash ma’nosi –gan sifatdoshiga ekan (qisqa shakli –kan) to`liqsiz fe’lini biriktirib tuslash bilan: o`qigan ekanman, o`qigan ekansan, o`qigan ekan; o`qigan ekanmiz, o`qigan ekansiz, o`qigan ekanlar kabi; bo`lib o`tgan ish-harakatning so`zlovchining boshqa shaxsdan eshitganligi –gan sifatdoshiga emish (qisqa shakli –mish) to`liqsiz fe’lini biriktirib tuslash orqali: o`qigan emishman, o`qigan emishsan, o`qigan emish; o`qigan emishmiz, o`qigan emishsiz, o`qigan emishlar kabi shakllanadi. Masalan: Nasibaning yuzidagi bo`g`riqish yo`qolib, uning o`rnida nafislik paydo bo`lgan edi (X.No``mon). Mirza Bahrom unday ma’no chiqishini sira ko`zda tutmagan ekan, o`sal bo`ldi (A.Qahhor).

O`tgan zamon hikoya fe’li kutilmaganda, qisqa vaqt ichida nutq so`zlanib turgan paytdan ilgari bajarilgan (yoki bajarilmagan) ish-harakatni hikoya qilish, tasvirlash yo`li bilan ifodalaydi. Masalan: Halol rizq istab, mehnat qilib, charchab uxlagan kishi shu kechani ma’rifat qilingan holda o`tkazibdi (Hadisdan).

O`tgan zamon hikoya fe’li fe’l negiziga –b (-ib) o`tgan zamon ravishdosh qo`shimchasini qo`shish va tuslash bilan (II guruh «A» ko`rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

SHaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	SHaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	SHaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qibman	-b	-man	o`qibmiz	-b	-miz
II shaxs	o`qibsan	-b	-san	o`qibsiz	-b	-siz
III shaxs	o`qibdi	-b	-di	o`qibdilar	-b	-di(-lar)

O`tgan zamon hikoya fe’lining eslay (eslatish) ma’no ko`rinishi ham bor. Bu shakl o`tgan zamon –b (-ib) ravishdoshiga edi to`liqsiz fe’lini biriktirib tuslash orqali hosil bo`ladi: o`qib edim, o`qib eding, o`qib edi; o`qib edik, o`qib edingiz, o`qib edilar kabi. Masalan: Urush tugasa, biznikiga mehmongan borasiz, o`shanda ayamning qanaqaligini ko`rasiz deb edi (S.Zunnunova).

O`tgan zamon davom fe’li nutq so`zlanib turgan paytdan ilgari ma’lum bir muddat davomli bo`lgan yoki takrorlanib turgan ish-harakatni eslash ma’no ottenkasi bilan ifodalaydi. Masalan: 1. Bu erda Boburning doim o`z kuchi bilan birga olib yuradigan

kitoblari saqlanar edi (P.Qodirov). 2. Daryolardan kuylab o`tardim, Ertaklarga quloq tutardim, Hammasini tinglardim, ammo O`xshashini topmasdim aslo (H.O.). Bu misollarning birinchisida saqlanar edi fe'li o`tmishda ma'lum bir muddat davomli bo`lgach ish-harakatni ifodalasa, ikkinchisida kuylab o`tardim, quloq tutardim, tinglardim vaqti-vaqti bilan takrorlanib ish-harakatni anglatadi. O`tgan zamon davom fe'li –r(-ar), -yotgan sifatdosh fe'l negiziga hamda -moqda qo`shimchasini olgan sof fe'l negiziga edi to`liqsiz fe'lini biriktirib tuslash (I guruh tuslovchilari bilan) orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`sh.	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`sh.
I shaxs	o`qir edim, o`qiyotgan edim, o`qimoqda edim	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-m	o`qir edik, o`qiyotgan edik, o`qimoqda edik	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-k
II shaxs	o`qir eding, o`qiyotgan eding, o`qimoqda eding	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ng	o`qir edingiz, o`qiyotgan edingiz, o`qimoqda edingiz	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ngiz
III shaxs	o`qir edi, o`qiyotgan edi, o`qimoqda edi	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-	o`qir edilar, o`qiyotgan edilar, o`qimoqda edilar	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	(-lar)

O`tgan zamon maqsad fe'li nutq so`zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo voqe bo`lmagan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: U bugun Malika bilan xoli gaplashib, ko`nglidagi hamma sir-asrorini to`kib solmoqchi edi (E.Usmonov). Ertasiga qishloqqa chiqadigan edi.

O`tgan zamon maqsad fe'li -moqchi, -digan qo`shimchalarini olgan fe'l negiziga edi to`liqsiz fe'lini biriktirib (I guruh tuslovchilar bilan) tuslash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qimoqchi edim, o`qiydigan edim,	-moqchi+edi, -digan+edi	-m	o`qimoqchi edik, o`qiydigan edik,	-moqchi+edi, -digan+edi	-k
II	o`qimoqchi	-moqchi+edi,		o`qimoqchi	-moqchi+edi,	

shaxs	eding, o`qiydigan eding,	-digan+edi	-ng	edingiz, o`qiydigan edingiz,	-digan+edi	-ngiz
III shaxs	o`qimoqchi edi, o`qiydigan edi,	-moqchi+edi, -digan+edi	-	o`qimoqchi edilar, o`qiydigan edilar,	-moqchi+edi, -digan+edi	(-lar)

Hozirgi zamon fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytda bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe’li qo`shimcha modal ma’nolariga ko`ra 2 turga bo`linadi: 1) hozirgi-kelasi zamon fe’li, 2) hozirgi zamon davom fe’li.

Hozirgi-kelasi zamon fe’li nutq so`zlanib turgan paytda va undan keyin ro`y beradigan harakatni yoki doimiy harakatni ifodalaydi. Masalan: Bobur bu chigal tugunlarni o`zi echilmasligini sezadi (P.Qodirov). YOshlikda zahmat chekib, ilm o`rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan (Koshifiy).

Hozirgi-kelasi zamon fe’li sof fe’l negiziga –a, -y ravishdosh qo`shimchasini qo`shish va tuslash bilan hosil qilinadi:

	Son					
	Birlik			Ko`plik		
Shaxs	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qiyman, boraman	-y, -a	-man	o`qiymiz, boramiz	-y, -a	-k
II shaxs	o`qiysan, borasan	-y, -a	-san	o`qiysiz, borasiz	-y, -a	-ngiz
III shaxs	o`qiydi, boradi	-y, -a	-di	o`qiydilar, boradilar	-y, -a	-di(-lar)

Hozirgi zamon davom fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytda aniq davom etayotganini bildiradi: Mustaqillikka erishganimizdan so`ng xalqimizning o`z yurti, dili, tarixini bilishga qiziqish ortib bormoqda (I.Karimov).

	Son					
	Birlik			Ko`plik		
Shaxs	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi
I shaxs	o`qiyapman, o`qimoqd	-yap, -moqd	-man	o`qiyapmiz, o`qimoqdamiz, o`qiyotibmiz	-yap, -moqda, -yotib	-miz

	aman, o`qiyotibman	a, -yotib				
II shaxs	o`qiyapsan, o`qimoqdasan, o`qiyotibsan	-yap, -moqda, -yotib	-san	o`qiyapsiz, o`qimoqdasiz, o`qiyotibsiz	-yap, -moqda, -yotib	-siz
III shaxs	o`qiyapti, o`qimoqda, o`qiyotibdi	-yap, -moqda, -yotib	-ti - -di	o`qiyaptilar, o`qimoqdalar, o`qiyotibdilar	-yap, -moqda, -yotib	-ti(-lar) - -di(-lar)

Shuningdek, murakkab fe’l tarkibida qo`llangan yot, yur, tur, o`tir ko`makchi fe’llarni tuslash bilan ham hozirgi zamon davom fe’li hosil qilinadi: o`qib yotibman, o`qib yuribman, o`qib turibman, o`qib o`tiribman kabi.

Kelasi zamon fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe’li qo`shimcha modal ma’nolariga ko`ra ikki turga bo`linadi:

1) kelasi zamon gumon fe’li; 2) kelasi zamon maqsad fe’li.

Kelasi zamon gumon fe’li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish-bajarilmasligi mo`ljallanishini, taxmin qilinishini ifodalaydi. Masalan: Bugun havo ochiq bo`lar (A.Q.)

Kelasi zamon gumon fe’li ba’zan hozirgi-kelasi zamon ma’nosida kelib, aniqlik, qat’iylik ma’nolarini ham ifodalaydi: Qadrlasang, qadring oshar, qadrsizdan hamma qochar (Maqol).

Kelasi zamon gumon fe’li sof fe’l negiziga –r(-ar) sifatdosh qo`shimchasini qo`shish va tuslash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qirman, borarman	-r, -ar	-man	o`qirmiz, borarmiz	-r, -ar	-miz
II shaxs	o`qirsan, borarsan	-r, -ar	-san	o`qirsiz, borarsiz	-r, -ar	-siz
III shaxs	o`qir, borar	-r, -ar	-	o`qirlar, borarlar	-r, -ar	(-lar)

Kelasi zamon maqsad fe’li nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilishi maqsad qilib olingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Men kuzdan boshlab o`qishni davom ettirmoqchiman, so`ngra qishloq xo`jalik institutiga kirmoqchiman (SH.R.). Oho qora

ko`z deganda, u devordan oshadigan (O.).

Kelasi zamon maqsad fe’li sof fe’l negiziga -moqchi hamda fe’lning ravishdosh (-a, -y bilan shakllangan) shakliga –digan qo`shimchasini qo`shish bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsatkichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I shaxs	o`qimoqchiman, o`qiydiganman	-moqchi, -digan	-man	o`qimoqchimiz, o`qiydiganmiz	-moqchi, -digan	-miz
II shaxs	o`qimoqchisan, o`qiydigansan	-moqchi, -digan	-san	o`qimoqchisiz, o`qiydigansiz	-moqchi, -digan	-siz
III shaxs	o`qimoqchi, o`qiydigan	-moqchi, -digan	-	o`qimoqchilar, o`qiydiganlar	-moqchi, -digan	(-lar)

Savol va topshiriqlar

1. Fe’lning so`roqlari va grammatik xususiyatlari haqida gapiring. 2. Bo`lishli fe’llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring. 3. Bo`lishsiz fe’llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring. 4. O`timli fe’llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring. 5. O`timsiz fe’llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring. 6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring. 7. O`zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring. 8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring. 9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring. 10. Orttirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring. 11. Maxsus qo`shimchasiz orttirma nisbat ifodalagan fe’lga misol keltiring. 12. Birdan ortiq orttirma nisbat qo`shimchasi qo`shilgan fe’llarga misollar keltiring. 13. Qaysi nisbatdagi fe’llardan orttirma nisbat hosil qilib bo`lmaydi? 14. Orttirma nisbatdagi fe’llardan qaysi nisbatdagi fe’llarni hosil qilish mumkin? 15. Birdan ortiq nisbat qo`shimchasi qo`shilgan fe’llarga 4 ta misol ayting. 16.Fe’l zamonlarini hosil qiluvchi vositalar.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti

2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.

3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.

4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.

«O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

15-MODUL.
FE’L MAYLLARI. FE’L YASALISHI

Reja:

1. Fe’l mayllari.
2. Aniqlik mayli.
3. Shart mayli.
4. Buyruq-istak mayli.
5. Fe’l yasalishi.

Ish-harakatning voqelikka munosabatini ko`rsatuvchi grammatik kategoriyaga fe’l mayli deyiladi. Mayl kategoriyasi grammatik zamon (o`tgan, hozirgi, kelasi) va grammatik shaxs (bajaruvchi) bilan uzviy bog`langan bo`lib, hammasi birgalikda fe’lning tuslanish tizimiga kiradi. Fe’l mayllarida voqelik bilan bog`liq ravishda ish-harakatning bajarilish xususiyatlari turlicha bo`ladi. Masalan: 1) Havo sovuq, osmonda zahardek achchiq qor uchqunlari erinchoq kezadi (O`.Hoshimov). 2) Yoshlikda zaxmat chekib, ilm o`rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan. (Koshifiy). 3) So`zlayotgan kishining o`ziga emas, so`ziga e’tibor qil (Monteske. Tafakkur gulshani). Bu misollarning birinchisida kezadi fe’li ish-harakatning aniq bajarilishini, ikkinchisida o`rgansang, egallasang fe’llari ish-harakatning bajarilishi uchun shart qilib olingan harakat ma’nosini, uchinchi misolda esa e’tibor qil fe’li ish-harakatning bajarilishi haqidagi buyruq, maslahat ma’nosini anglatgan. Demak, fe’l anglatgan ish-harakat voqelikka munosabatiga ko`ra aniqlik, shart (istak), buyruq (istak) kabi qo`shimcha modal ma’nolarni ifodalaydi. Shunga ko`ra fe’llar, asosan, 3 fe’l mayli ko`rinishiga ega: 1) aniqlik mayli, 2) shart mayli, 3) buyruq-istak mayli.

Aniqlik mayl. Bu mayldagi fe’l ish-harakatning uch zamondan birida aniq (real) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Ya’ni aniqlik maylidagi fe’l o`tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon fe’llarining barcha ma’no ko`rinishlarini o`z ichiga qamrab oladi: o`qidim, o`qimadim - yaqin o`tgan zamon fe’li; o`qiyapman - hozirgi zamon davom fe’li; o`qimoqchiman, o`qimoqchi emasman – kelasi zamon maqsad fe’li kabi. Masalan: Men unga mustaqil odam ekanligimni ko`rsatib qo`ymoqchiman (P.Q.) gapida ko`rsatib qo`ymoqchiman fe’li ish-harakatning kelasi zamonda (kelasi zamon maqsad fe’li) I shaxs tomonidan (-man shaxs-son affiksi) aniq bajarilishini anglatadi.

Aniqlik maylidagi fe’llar I-II guruh tuslovchi affikslar bilan tuslanadi.

Buyruq-istak mayli. Bu mayldagi fe’l kelasi zamonga oid bo`lib ish-harakatni bajarish yoki bajarmaslik haqida buyurish, so`rash, istash, iltimos, maslahat, undash-

chaqirish kabi ma'nolarni anglatadi va III guruh tuslovchi affikslar bilan o`zgaradi: o`qiy (o`qiyin), o`qigin (o`qi), o`qisin; o`qiylik, o`qingiz, o`qisinlar kabi.

Buyruq-istak maylining I shaxsi istak iltimos, undash-chaqirish ma'nolarini (I shaxsda buyurish, iltimos ma'nolari ifodalanmaydi); II-III shaxsi buyruq, iltimos, maslahat o`rni bilan do`q kabi ma'nolarni ifodalaydi va ma'nolarning har biri o`ziga xos intonatsiya bilan ajralib turadi. Masalan: *1. O`z shaxsiy foydangni izlama, xalqning foydasini izla, xalqqa mashaqqat yukki tushirib, uni qiynama, o`zing yuk ko`taruvchi bo`l (YUsuf Xos Xojib). 2. Naqadar buyuk zamonda yashayotganligimizni unutmaylik (I.Karimov)* birinchi misolidagi *izlama, izla, qiynama, bo`l* fe'llari II shaxs (nol ko`rsatkichli shaklda)da kelib maslahat, iltimos kabi ma'nolarni, ikkinchi misoldagi unutmaylik fe'li I shaxs ko`plikda kelib, shu harakatni bajarishga undash, shu bilan birga istak, xohish kabi ma'nolar bildiriladi.

Shart (istak) mayli. Bu mayldagi fe'l birinchidan, ma'lum ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo`lgan ish-harakatni ifodalaydi. Bunda shart maylidagi fe'l ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: Bolalaring senga qanday munosabatda bo`lishini istasang, ota-onangga ham shunday munosabatda bo`l (Tafakkur gulshani). Ikkinchidan, bu shakldagi fe'lning o`zi orzu-istak, xohish, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni ifodalaydi va sodda gapning yoki qo`shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifasida qo`llanadi: *Qani endi inqilob bo`lsa-yu, mehnatkash xalq xonni ag`darib mamlakatni o`zi idora qilsa, hamma erkin nafas olsa (N.Sharipov). Qani endi bu qirlarga ko`klamda chiqsang. Onajon, shu suratni menga bersangiz (A.Q.)*

Ko`rinadiki, shart maylidagi fe'l kelasi zamon tushunchasini anglatib, shart-istak ma'nosi fe'lning buyruq-istak maylidan bosh shaklga –sa qo`shimchasini qo`shish va tuslash orqali shakllanadi: o`qisam, o`qisang, o`qisa; o`qisak, o`qisangiz, o`qisalar kabi.

SHart mayli formasidagi fe'l edi, ekan to`liqsiz fe'llar bilan; kerak, bo`lmoq, ehtimol kabi modal ma'noli so`zlar bilan birga qo`llanishi mumkin: o`qisa edi, o`qisa ekan; o`qisa kerak, o`qisa bo`ladi kabi. Bunday shaklda kelgan fe'llar tilak, orzu, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarni bildiradi: *Nahotki Muqaddas shu yotoqxonada tursa? (O.Y.). bu erda sho`r imoratning ofati bo`lsa kerak (A.Q.). Xo`sh, endi sizlarga nima sovg`a bersam ekan (O.).*

Shuningdek, shart maylidagi fe'l qo`shma gapning bir necha turlarida ergash gapni bosh gapga bog`lash uchun xizmat qiladi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma yoq oppoq... (O.). To`tiqiz... dugonasini o`ylasa, xolasi o`z ko`ksida panoh topgandek bag`riga kirib olgan jiyanini o`ylar edi (M. Ismoiliy).*

Fe'llarning yasalishi

O`zbek tilida fe'llar so`z yasalish xususiyatiga ega. Fe'llar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik (affiksatsiya) usuli va sintaktik (kompozitsiya) usuli.

1. Morfologik usulga ko`ra, maxsus fe'l yasovchi affikslar yordamida boshqa so`z turkumlaridan (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, taqlidiy so`zlardan) fe'l yasaladi.

Hozirgi o`zbek tilida fe'l yasashda quyidagi so`z yasovchi affikslar qo`llanadi:

-la affiksi: kuyla, bahola; tozala, oqla; sizla; tezla, sekinla; ufla, dodla; shitirla, shivirla kabi. Bu affiks unumdor fe’l yasovchi affiks sanalib, barcha so`z turkumlaridan fe’l yasaydi.

-a affiksi: tuna, o`yna; qiyna, YAsha; guldura, shildira kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, taqlid so`zlardan fe’l yasaladi.

-r (-ar) affiksi: eskir, qisqar, ko`kar kabi. Bu affiks yordamida sifat asosidagi fe’l yasaladi.

-y (-ay) affiksi: ulg`ay, kuchay, qoray; ko`kay, ozay kabi. Bu affiks sifat va ravish asosidan fe’l yasaladi.

-sira affiksi: suvsira, yotsira; sizsira, sensira kabi. Bu affiks bilan ot, sifat, olmoshdan fe’l yasaladi.

-lan affiksi: otlan, shodlan, zavqlan, ikkilan kabi. Bu affiks tuzilishiga ko`ra qo`shma (-la+n) bo`lib, ot, sifat, sondan fe’l yasaydi hamda fe’l nisbat (o`zlik)ni shakllantiradi.

-lash affiksi: gaplash, bahslash, birlash, salomlash, xayrlash kabi. Bu affiks ham tuzilishiga ko`ra qo`shma (-la+sh) bo`lib, u ot, son, undov so`zdan fe’l yasaydi hamda fe’l nisbati (birgalik nisbat)ni shakllantiradi.

-i affiksi: changi, boyi, tinchi kabi. Bu affiks bilan ot va sifatdan fe’l yasaladi.

-ik (-iq) affiksi: yo`liq, do`riq, birik, kechik kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, son, ravishdan fe’l yasaladi.

-qir, -ira, -illa affikslari: hayqir, yarqira, yaltira, miltira; taqilla, gurilla, vishilla kabi. Bu affikslar yordamida undov va taqlid so`zlardan fe’l yasaladi.

-ir (-ur) affiksi: gapir, tupur. Bu affiks ham unum so`z yasovchi affiks bo`lib, u ot va undov so`zdan fe’l yasaydi.

-ka, -sa affikslari: ham unum so`z yasovchi affikslar bo`lib, bu affikslar yordamida otdan fe’l yasaladi: iska, suvsa kabi.

2. Sintaktik usulga ko`ra ikki (ba’zan undan ortiq) so`z asosi birikishi bilan yangi so`z qo`shma fe’l yasaladi. Masalan: *Borlig`imizni, boyligimizni, qadriyatlarimizni dunyoga ayon qilmoqdamiz (I.Karimov). Sustkashlik oson ishni mushkullashtiradi, qiyin ishni esa, chorasiz bir ahvolga olib keladi (Tafakkur gulshani).* Bu misollardagi *ayon qilmoqdamiz, olib keladi* fe’llari sintaktik usul bilan yasalgan qo`shma fe’llardir.

Qo`shma fe’llarning qismlari qaysi so`z turkumidan tuzilishiga ko`ra ikki turga bo`linadi: 1) ot+fe’l qolipidan qo`shma fe’llar. Bunday fe’llarda birinchi qism fe’ldan boshqa so`z turkumlari (ot, sifat, undov, taqlid)dan tuzilib, ikkinchi qismi fe’l bo`ladi: javob bermoq, qo`l qo`ymoq, nazar tashlamoq, xursand bo`lmoq, xafa qilmoq, oh urmoq, yalt etmoq kabi. 2) fe’l+fe’l qolipidan qo`shma fe’llarning har ikala qismi fe’llardan tuziladi: olib chiqmoq, sotib olmoq, yutib olmoq, ola kelmoq kabi. Bunday qo`shma fe’llarning birinchi qismi –b (-ib), -a (-y) qo`shimchasi bilan yasalgan ravishdosh shaklida keladi, tuslovchi qo`shimchalar ikkinchi qismga qo`shiladi.

Fe’l+fe’l qolipidagi qo`shma fe’llar kam miqdorni tashkil etadi.

Qo`shma fe’llarning har bir qismi o`z leksik ma’nosini saqlagan holda, birgalikda bitta murakkab harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan qo`shma fe’llar ko`makchi

fe'lli so`z qo`shilmalaridan (analitik shakllardan) farqlanadi, chunki bunday fe'llarda leksik ma'no uning birinchi qismi bilan ifodalanib (etakchi qism), ikkinchi qismi esa (ko`makchi fe'l) unga (etakchi qism ma'nosiga) qo`shimcha modal ma'no qo`shadi: *aytib ko`r, olib tur, ko`rib chiq* kabi qo`shilmalarda *aytib, olib, ko`rib* qismi etakchi, *ko`r, tur, chiq* qismlari esa ko`makchi fe'ldir.

Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari (formalar)

O`zbek tilida fe'l o`ziga xos turli modal ma'nolarga (qo`shimcha ma'nolarga) ega. Fe'llardagi modal ma'nolar sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakllar vositasida ifodalanadi.

Fe'ldagi modal ma'no sintetik shakl vositasida ifodalanganda, fe'l negiziga ish-harakatning davomliligi, takroriyligi, kuchsizligi kabi qo`shimcha ma'nolarni qo`shadigan shakl yasovchi qo`shimchalarni qo`shish bilan hosil qilinadi. Fe'llarda modal ma'no yasovchi affikslar quyidagilar:

1) ***–la*** affiksi fe'l negiziga qo`shilib, takror, davomiylik ma'nosini bildiradi: *savala, ishqala, tirnala, cho`qila* kabi;

2) ***–gila (-kila, -qila, -g`ila):*** *yugurgila, turtkila, tortqila, ezg`ila* kabi. Bu affikslar ham fe'l negiziga qo`shilib, harakatning davomiyligi, takror ma'nosini bildiradi;

3) ***–(i)msira, -(i)nqira:*** *yig`lamsira, kulimsira, oqarinqira* kabi. Bu affikslar fe'l negiziga qo`shilib, harakatning kuchsizlanishini bildiradi;

4) ***–(i)sh*** affiksi ham harakatning kuchisizligini bildiradi: *oqarishdi, to`lishdi* kabi;

5) ***-qilla:*** *chopqilla.* Bu affiks fe'l negiziga qo`shilib, harakatning zudlik bilan bajarilish ma'nosini bildiradi.

Fe'ldagi modal ma'no analitik shakl vositasi bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl ko`makchi fe'llar va to`liqsiz fe'llar yordamida hosil qilinadi: yozib ko`r, aytib chiq, ko`ra qol, so`zlay boshla, borar edi, kelgan emish, olgan ekan kabi.

Ko`makchi fe'llar bilan shakllangan qo`shilmalar ikki so`z shaklidan tashkil topib, birinchi qism leksik ma'no ifodalaydi. SHu tufayli etakchi fe'l deb yuritiladi; ikkinchi qism esa unga birikib grammatik ma'no ifodalaydi va ko`makchi fe'l sanaladi. Ko`makchi fe'llar etakchi fe'lning ma'nosiga qo`shimcha modal ma'nolar qo`shadi.

Ko`makchi fe'l tarzida kel, ket, bor, yubor, chiq, o`t, tur, qol, bo`l, ol, bil, qo`y, ber, tashla, ko`r, boshla kabilar keladi. Bu fe'llar bir tomondan, harakat ma'nosini ifodalab, mustaqil holda leksik birlik sanaladi, ya'ni keldi, borgan, ko`rmoqchi, bilib kabi; ikkinchi tomondan boshqa fe'l shakliga qo`shilib, o`z leksik ma'nosini vaqtincha yo`qotib, o`zi aloqador bo`lgan fe'lning leksik ma'nosiga qo`shimcha ma'no qo`shadi va ko`makchi fe'lga aylanadi. Masalan: yoza boshladi fe'li tarkibidagi boshladi fe'li mustaqil holda boshlanish harakatini ifodalaydi, lekin bu qo`shilmada o`z leksik ma'nosini yo`qotib yozish fe'lining leksik ma'nosiga qo`shimcha ma'no, ya'ni harakatning endi boshlanish ma'nosini qo`shgan.

SHu bilan birga ko`makchi fe'l etakchi ma'nosiga davomiylik, tugallanganlik, takroriylik (yoza tur, yozib tur, aytib bo`l kabi); harakatning bajarilish imkoniyati (yozib ko`r, aytib boq kabi); harakatning boshqa shaxsdan so`zlovchiga yo`nalishi (aytib ket,

olib bor, aytib chiq, ola kel, yozib ol, yozib ber), harakatning bajarilish usuli (yozib tashla, aytib yubor) kabi modal ma’nolarni qo`shadi.

Fe’llarda modal ma’no juft va takroriy shakllar vositasida ham ifodalanadi. Etakchi fe’l bilan ko`makchi fe’l bir xil shaklda kelib, juft fe’lni hosil qiladi. Bunda leksik ma’no salmog`i birinchi qismda bo`ladi: a ytdi-qo`ydi, o`tdi-ketdi, oldi-qoldi kabi.

Ko`makchi fe’llar fe’lning –b (-ib), -a (-y) bilan yasalgan ravishdosh shakllari bilan birga qo`llanadi: o`qib ber, o`qiy boshla kabi.

Etakchi va ko`makchi fe’ldan tashkil topgan fe’l shakllarida ko`makchi fe’l birdan ortiq bo`lishi ham mumkin: yozib qo`ya qol, yozib berib qo`ya qol kabi.

Ko`makchi fe’lli fe’l shakllarida shaxs-son qo`shimchalari ko`makchi fe’llarga qo`shiladi: yozib chiqdim, yozib chiqding, yozib chiqdik, yozib chiqdingiz kabi.

To`liqsiz fe’llar

Mustaqil holda ish-harakat ma’nosini ifodalamay, turli fe’l shakllaridan so`ng (keng ma’noda ot bilan) qo`llanib, faqat grammatik modal ma’no ifodalaydigan fe’llar to`liqsiz fe’llar deyiladi. To`liqsiz fe’llarga edi (-di), ekan (-kan), emish (-mish) kabi fe’l shakllari kiradi. YOzar edi – yozardi, yozar ekan – yozarkan, yozar emish – yozarmish kabi. Bu fe’llar aslida bir e (arxaik er) fe’l negizining turli shakllari bo`lib, ular hozir ayrim-ayrim so`z sifatida tushuniladi.

To`liqsiz fe’l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi bilan birikib, fe’l zamonlarining analitik usul bilan yasalgan shakllarini hosil qiladi. To`liqsiz fe’llar edi, ekan, emish turlicha modal ma’nolar ifodalaydi:

1) edi to`liqsiz fe’li qatnashgan fe’l shaklida ta’kidlash, eslatish, hikoya, davomiylik, takror kabi ma’nolarni bildiradi: Bo`shagan erlarning bag`rini pluglarning o`tkir tig`lari tilka-tilka qilmoqda edi (H.N.). SHu kuni endi ko`chaga chiqib edi... (M.Ismoiliy). Ular bir partada o`tirishar, birga dars tayyorlashar, maktabni bitirgandan keyin qaerga o`qishga borish haqida maslahatlashar, xayol surishar edi (S.Zunnunova).

2) ekan to`liqsiz fe’l qatnashgan shakllarda o`tmishda yuz bergan voqea-hodisaning so`zlovchiga keyinchalik ma’lum bo`lganligi va uning davomi ekanligi anglashiladi: Aytishingizdan, oradan hech gap o`tmagan ekan (A.Qahhor).

3) emish to`liqsiz fe’li esa noaniqlik, gumon, eshitilganlik ma’nolarini bildiradi: O`zgarmagan, ammo negadir ikkovining ham bo`yi juda uzun bo`lib ketgan emish (S.Ahmad).

To`liqsiz fe’llar boshqa so`z turkumlari bilan ham birikib keladi. Bu holda ot kesim tarkibida kelib, bog`lama vazifasini bajarib, tuslovchi affikslarni oladi: Uy kichkina, lekin yorug` va toza edi (O.)

Fe’llarda modal ma’no fe’lning juft va takrorik shakli bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl orqali harakatning davomliligi, takrorlanib turishi, tugallanganlik, harakatning voqe bo`lishiga turlicha munosabat (befarqlik) kabi modal ma’nolar anglashiladi: ayta-ayta, borib-borib, aytsa-aytar, uchadi-ketadi, kelsa-kelibdi, ishlasa-ishlasin kabi.

Fe’l tahlili namunasi

1. So`rog`i.
2. Bo`lishli yoki bo`lishsizligi.
3. O`timli yoki o`timsizligi.
4. Nisbati.
5. Shaxs-soni
6. Zamon turi.
7. Mayl turi.
8. To`liq yoki to`liqsizligi.
9. Etakchi, ko`makchi fe'llar aniqlanadi.
10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
11. Tuzilish turi.
12. Tub yoki yasamaligi.
13. Gapdagi sintaktik vazifasi

Savol va topshiriqlar

1. Fe'l mayllari haqida gapiring. 2.Fe'l qanday usullar bilan yasaladi. 3.Tuslanish nima? 4. –m, -ng, -k, -ngiz qo`shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi? 5.–man, -san, -miz, -siz kabi qo`shim -chalar qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi? 6. –gin, -ay, -ing(iz) kabi qo`shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo`shiladi? 7.Fe'lning modal shakllari. 8. Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari. 9.To'liqsiz fe'llarga misollar keltiring. 10. Vavzuga oid 20ta test tuzish.

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to'plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar

1.H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2005, "Talqin" nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 2006,"Universitet" nashriyoti.
3.R.Yunusov. O'zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «O'zbekiston», Toshkent. 1992-yil.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli	
1- MAVZU	So'zning morfologik tarkibi. O'zbek tili morfem tarkibini, uning xususiyatlarini bilish, so'zlarni morfemalarga (o'zak va affikslarga), affikslarni vazifalariga ko'ra turlarga ajratish; shakldosh va ma'nodosh affikslarni ajrata bilish yuzasidan tahlil qoliplari, mashqlar va testlar. Affiks qo'shish bilan so'z tarkibida bo'ladigan fonetik o'zgarishlarni tahlil qila bilish.

Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg ‘ulot shakli	Amaliy mashg ‘ulot
O ‘quv mashg ‘ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. “So‘zning morfologik tarkibi” mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5. Mavzuni yakunlash.
O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi	Talabalarda So‘zning morfologik tarkibi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. “Bliss” asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, “Blits” texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. So‘zning morfologik tarkibiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash	1) talabalar So‘zning morfologik tarkibi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss” topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga

	4. Talabalarning savollariga javob beradi.	javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. So‘zning morfologik tarkibi nima?
2. Grammatik ma’noni ifodalash vositalari haqida gapiring.
3. So‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar keltiring.
4. So‘zlarni qo‘shib, juftlab yasashda qanday so‘zlar hosil bo‘ladi?
5. Qisqartma usul haqida gapiring.
6. Qaysi turkumlardagi so‘zlar boshqa turkumga ko‘chib, yangi so‘z yasaladi?
7. So‘zlarni takrorlash yordamida so‘z yasalishi haqida gapiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Bliss”dan variantlar bajariladi.

№	**Savollar (1-variant)**	**To‘g‘ri javob**	**Talabaning javobi**	**Javoblar**
1.	Qaysi qatordagi yasama so‘zning asosi faqat bir bo‘g‘indan iborat?			iztopar
2.	Tilning lug‘at boyligini kengaytiruvchi vosita.			kengash
3.	Ma’noli qismlarga ajralmaydigan so‘z.			issiq-sovuq
4.	Tarkibida kishilik olmoshi bilan omonimlik hosil qiluvchi so‘z yasovchi qo‘shimcha mavjud yasama sifat.			So‘z yasovchi qo‘shimcha
5.	Kompozitsiya usulida yasalgan so‘z			suvsiz
6.	Asos+so‘z yasovchi+sintaktik shakl yasovchi tartibidagi so‘z.			Vaqtichog‘lik
7.	Qaysi qatordagi o‘zak holidagi fe’l otga ko‘chgan?			badavlatlik
8.	Tarkibida birdan ortiq yasovchi qo‘shimcha qatnashgan so‘z.			bugun
9.	Ikki mustaqil qarama-qarshi ma’noli so‘zning birikishidan hosil bo‘lgan yasama so‘z			ishchimiz
10.	Ham kompozitsiya ham affiksatsiya usulida yasalgan so‘z.			qisqich

№	Savollar (2-variant)	To‘g‘ri javob	Talabaning javobi	Javoblar
1.	So‘z yasovchi qo‘chimchasiz yasalgan yasama so‘z.			Saboq
2.	So‘z yasovchi qo‘shimcha yordamida taqlid so‘zdan fe’l yasalgan so‘z.			qahqaha
3.	Qaysi qatorda tub so‘z berilgan?			Ko‘kimtir
4.	Hech bir so‘z yasash usuli yordamida yasalamagan so‘z.			qaqshatqich
5.	Qo‘shma so‘zni toping.			hozirjavob
6.	Tarkibidagi so‘z yasovchi faqat bitta tovushdan iborat yasama ot.			Tub so‘z
7.	Tarkibidagi so‘z yasovchi shakl yasovchidan keyin joylashgan yasama so‘z.			namgarchiliklar da
8.	Tarkibidagi qo‘shimchalar faqat lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bo‘lgan tub so‘z.			tinchimoq
9.	Tarkibida 2 ta yasovchi va 1 ta lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bor so‘z.			Olib chiqmoq
10.	Tarkibi 4 ta ma’noli qismdan iborat so‘z.			Tupirmoq

3- ilova.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. *Uyum* so‘zi qaysi qatorda to‘g‘ri tahlil qilingan?

A) uy(ot) + im (egalik qo‘shimchasi) B) uy(fe’l) + im (so‘z yasovchi qo‘shimcha) C) uy(fe’l) + um(so‘z yasovchi qo‘shimcha) D) uy(ot) + im (ot yasovchi qo‘shimcha)

2. *1) minglab; 2) saharlab; 3) ishlab* so‘zlaridagi –*lab* qo‘shimchasi qaysi qatorda to‘g‘ri izohlangan?

A) *1. so‘z yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. so‘z yasovchi*

B) *1. shakl yasovchi; 2. so‘z yasovchi; 3. –la so‘z yasovchi, b shakl yasovchi* C) *1. shakl yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. –la so‘z yasovchi, b shakl yasovchi* D) *har uchala so‘zda ham so‘z yasovchi*

3. *Tintuv* so‘zidagi so‘z yasovchi qo‘shimcha qaysi qatorda berilgan?

A) –v B) -t C) -tuv D) -uv

4. *–ma* qo‘shimchasi vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha?

A) faqat ot yasovchi B) shakl yasovchi va sifat yasovchi

C) faqat shakl yasovchi D) faqat sifat yasovchi

5. Qaysi so‘z tarkibida ikkita so‘z yasovchi mavjud?

A) tilakdosh B) sersuvroq C) boshladik D) mehnatkashlardan

6. *Oziqlantirmoq* so‘zi tarkibidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini aniqlang.

A) 3 ta B) 4 ta C) 2 ta D) 1 ta

7. Qaysi qatorda tub so‘z bor?

A) tarqoq B) saboq C) qaynoq D) quvnoq

8. *Tinchimoq* so'zidagi faqat so'z yasovchi qo'shimchalar qaysi qatorda?
A) –ch, -i, -moq B) -ch C) -chi D) –ch, -i.
9. So'z yasovchi qo'shimchalar orqali qaysi turkumdagi so'zlarni yasash mumkin?
A) ot, sifat, fe'l, ravish B) ot, fe'l, ravish, son
C) ot, sifat, olmosh, ravish D) ot, sifat, fe'l, son
10. Qanday qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar hisoblanadi?
A) ko'plik qo'shimchasi B) sifat darajalarini hosil qiluvchi qo'shimchalar C) fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalar
D) kelishik qo'shimchalari
11. Qaysi qo'shimchalarni tuslovchi qo'shimchalar deymiz?
A) egalik B) shaxs-son C) kelishik D) sifatdosh
12. Qaysi qatordagi qo'shimchalar so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar deyiladi?
A) ko'plik, sifatdosh, nisbat qo'shimchalari B) daraja, kichraytirish-erkalash, ravishdosh qo'shimchalari C) mayl, ko'plik, harakat nomi qo'shimchalari D) shaxs-son, kelishik, egalik qo'shimchalari
13. Shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar berilgan qatorni aniqlang.
A) -zor, -ni, -lik, -do'z B) -do'z, -ning, -siz, -xon. C) -cha, -lar, -gan, -(i)l D) -gi, -loq, -da, -(i)b
14. *Oyimga ko'maklashdim*. Ushbu gapdagi *ko'maklashdim* so'zi so'z tarkibi bo'yicha qaysi qatorda to'g'ri tahlil qilingan?
A) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh shakl yasovchi; -dim shakl yasovchi; B) ko'mak - o'zak; -lash shakl yasovchi; -di shakl yasovchi; -m shakl yasovchi; C) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh harakat nomi shaklini yasovchi; -dim so'z o'zgartuvchi;D) ko'mak - o'zak; -lash so'z yasovchi; -di shakl yasovchi; -m so'z o'zgartuvchi.
15. Tilning lug'at boyligini oshiruvchi vositalar qatorini toping.
A) so'z yasovchi qo'shimchalar B) shakl yasovchi qo'shimchalar C) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar D) so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar
16. *be-* qo'shimchasini uning boshqa sinonimlari bilan almashtirib bo'lmaydigan so'zlar berilgan qatorni toping.
A) benomus, bepoyon B) bemahal, betaraf
C) beg'ubor, bemehr D) bepul, betakalluf
17. Qaysi qatordagi so'z hozirgi o'zbek tilida ma'noli qismlarga (o'zak va *qo'sh*imchalarga) ajraladi?
A) qishloq B) yaylov C) bugun D) noo'rin
18. *To'qimachilikni* so'zi tarkibidagi so'z yasovchi qo'shimchalar ko'rsatilgan qatorni aniqlang.
A) -ma,-chi,-lik B) -n,-ma,-chilik C) -ma,-chilik D) -chi, -lik
19. Qaysi qatordagi so'zlarning o'zagi (asosi) belgi bildiradi?
A) tishla, gulla, esla B) bolala, dastala, bog'la C) muzla, bug'la, bo'g'izla D) yangila, tekisla, sekinla
20. Murakkab qo'shimcha *-lash* (*la*+*sh*) bilan yasalgan so'zlar qatorini toping.
A) ishlash, qo'llash, tezlash B) salomlash, o'rtoqlash, birlash
C) o'rmalash, qishlash, to'plash D) dodlash, tishlash, taqirlash
21. Qaysi qatordagi so'zlar ma'noli qismlarga to'g'ri ajratilgan?
A) tunukachi, suvoqchilik, ozchilik. B) mo'lchilik, loygarchilik, sabzavotchilik C) g'allachilik, uzumchilik, yog'ingarchilik. D) dehqonchilik, bog'dorchilik, mevachilik
22. O'zak-negizga qo'shilib ma'noni bir oz o'zgartiradigan, qo'shimcha ma'no

orttirib, yangi so‘z yasamaydigan qo‘shimchalarning turi qaysi qatorda berilgan?
A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar B) so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar C) shaxs-son qo‘shimchalari D) so‘z shakli hosil qiluvchi qo‘shimchalar
23. Qaysi qatordagi qo‘shimchalar yangi so‘z hosil qilmaydi?
A) -chi, -kor, -g‘i B) -ning, -ni, -da C) -ona, -siz, -lab   D) -li, ba-, bo-
24. Qaysi qatorda qo‘shimchalarning vazifasiga ko‘ra turi to‘liq berilgan?
A) so‘z yasovchi, so‘z o‘zgartiruvchi, shaxs-son qo‘shimchalari B) so‘z yasovchi, kelishik qo‘shimchalari, egalik qo‘shimchalari C) so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar, shaxs-son qo‘shimchalari, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar D) so‘z yasovchi qo‘shimchalar, so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar
25. Ma’noli qismlarga ajralmaydigan so‘zlar qatorini aniqlang.
A) tiril, tirik, begona, kunda, chindan, aynan B) qishki, qishlamoq, ovlamoq, o‘tloq, begumon, sportchi C) ishxona, talabnoma, oromgoh, oshxo‘r, bog‘bon, shisha D) yurtdosh, boshlama, adabiy, adabiyotshunoslik, tezlik, aql-hush
26. Unumsiz so‘z yasovchi qo‘shimchalar qatorini aniqlang.
A) -cha, -chak, -choq, -loq, -aloq, -gina (-kina, -qina) B) -vul,   -ag‘on, -chil,-in, -a C) -jon, -xon, -oy, -poshsha, -bibi, -boy   (-voy) D) -qir,-qur, -gir, -gur,-kir, -gir
27. *Dehqonchilikdan* so‘zida nechta morfema(ma’noli qism) bor?
A) 5   B) 4   C) 3   D) 2
28. Qaysi qatordagi so‘zda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilishi mumkin?
A) mo‘lchilik B) kosibchilik C) choyxonachilik   D) yog‘ingarchilik
29. Qaysi holda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilmaydi?
A) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llansa
B) -chilik qo‘shimchasi kasb, mashg‘ulot nomini bildirsa
C) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llanmasa D) -chilik hech vaqt ikkiga ajratilmaydi.
30. So‘z yasovchi qo‘shimchalar haqidagi qaysi hukm to‘g‘ri?
A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar hamma vaqt bir so‘z turkumidan boshqa so‘z turkumini hosil qiladi B) ba’zan so‘z yasovchi qo‘shimchalar shakl yasovchi qo‘shimchalardan keyin ham qo‘shilishi mumkin C) ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zlarda ajralmas holga kelib qolishi mumkin. D) B, C

4- ilova

Adabiyotlar:

1.M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva,
Ona tili   Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent,   2007-yil. 81.633.1 O-56 У-6793
2.R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami
TDPU, Toshkent,   2009-yil, 81.633.   И 37 921994
5. www/pedagog/uz
6. w.w.w.ziyo.net

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1.Hamrayev M.A. Lisoniy tahlil qoliplari. Nizomiy nomidagi TDPU, T., 2014-yil.
2.Hamrayev M.A. Jadvalli mashqlar to‘plami. . Nizomiy nomidagi TDPU, T., 2014-yil.

Amaliy mashg‘ulot ta’lim texnologiyasi modeli	
2- MAVZU	So‘zlarning tarkibiga ko‘ra (morfemik) tahlili. So‘z yasash usullari, matndan tub va yasama so‘zlarni ajrata bilish, yasama so‘zlarning yasalish usulini aniqlash yuzasidan tahlil qoliplari, mashqlar va testlar.

Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg ‘ulot shakli	Amaliy mashg ‘ulot
O ‘quv mashg ‘ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. “So ‘z yasalishi” mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5. Mavzuni yakunlash.
O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi	Talabalarda So ‘z yasalishi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. “Bliss” asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, “Blits” texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ulotning tashkiliy qismini, yo ‘qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. So ‘z yasalishiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va	1) talabalar So ‘z yasalishi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss” topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-

	baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. So‘z yasalishi nima?
2. Grammatik ma’noni ifodalash vositalari haqida gapiring.
3. So‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar keltiring.
4. So‘zlarni qo‘shib, juftlab yasashda qanday so‘zlar hosil bo‘ladi?
5. Qisqartma usul haqida gapiring.
6. Kembridj universiteti professori Jorj Yul so‘z ysalishining qisqartma usulini qanday nomlagan?
7. Qaysi turkumlardagi so‘zlar boshqa turkumga ko‘chib, yangi so‘z yasaladi?
8. So‘zlarni takrorlash yordamida so‘z yasalishi haqida gapiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Bliss”dan variantlar bajariladi.

№	Savollar (1-variant)	To‘g‘ri javob	Talabaning javobi	Javoblar
1.	Qaysi qatordagi yasama so‘zning asosi faqat bir bo‘g‘indan iborat?			iztopar
2.	Tilning lug‘at boyligini kengaytiruvchi vosita.			kengash
3.	Ma’noli qismlarga ajralmaydigan so‘z.			issiq-sovuq
4.	Tarkibida kishilik olmoshi bilan omonimlik hosil qiluvchi so‘z yasovchi qo‘shimcha mavjud yasama sifat.			So‘z yasovchi qo‘shimcha
5.	Kompozitsiya usulida yasalgan so‘z			suvsiz
6.	Asos+so‘z yasovchi+sintaktik shakl yasovchi tartibidagi so‘z.			Vaqtichog‘lik
7.	Qaysi qatordagi o‘zak holidagi fe’l otga ko‘chgan?			badavlatlik
8.	Tarkibida birdan ortiq yasovchi qo‘shimcha qatnashgan so‘z.			bugun
9.	Ikki mustaqil qarama-qarshi ma’noli so‘zning birikishidan hosil bo‘lgan yasama so‘z			ishchimiz

10.	Ham kompozitsiya ham affiksatsiya usulida yasalgan so‘z.			qisqich

№	**Savollar (2-variant)**	**To‘g‘ri javob**	**Talabaning javobi**	**Javoblar**
1.	So‘z yasovchi qo‘chimchasiz yasalgan yasama so‘z.			Saboq
2.	So‘z yasovchi qo‘shimcha yordamida taqlid so‘zdan fe’l yasalgan so‘z.			qahqaha
3.	Qaysi qatorda tub so‘z berilgan?			Ko‘kimtir
4.	Hech bir so‘z yasash usuli yordamida yasalamagan so‘z.			qaqshatqich
5.	Qo‘shma so‘zni toping.			hozirjavob
6.	Tarkibidagi so‘z yasovchi faqat bitta tovushdan iborat yasama ot.			Tub so‘z
7.	Tarkibidagi so‘z yasovchi shakl yasovchidan keyin joylashgan yasama so‘z.			namgarchiliklarda
8.	Tarkibidagi qo‘shimchalar faqat lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bo‘lgan tub so‘z.			tinchimoq
9.	Tarkibida 2 ta yasovchi va 1 ta lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bor so‘z.			Olib chiqmoq
10.	Tarkibi 4 ta ma’noli qismdan iborat so‘z.			Tupirmoq

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. *Uyum* so‘zi qaysi qatorda to‘g‘ri tahlil qilingan?
A) uy(ot) + im (egalik qo‘shimchasi) B) uy(fe’l) + im (so‘z yasovchi qo‘shimcha) C) uy(fe’l) + um(so‘z yasovchi qo‘shimcha) D) uy(ot) + im (ot yasovchi qo‘shimcha)

2. *1) minglab; 2) saharlab; 3) ishlab* so‘zlaridagi *–lab* qo‘shimchasi qaysi qatorda to‘g‘ri izohlangan?
A) *1. so‘z yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. so‘z yasovchi*
B) *1. shakl yasovchi; 2. so‘z yasovchi; 3. –la so‘z yasovchi, b shakl yasovchi* C) *1. shakl yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. –la so‘z yasovchi, b shakl yasovchi* D) *har uchala so‘zda ham so‘z yasovchi*

3. *Tintuv* so‘zidagi so‘z yasovchi qo‘shimcha qaysi qatorda berilgan?
A) –v B) -t C) -tuv D) -uv

4. *–ma* qo‘shimchasi vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha?
A) faqat ot yasovchi B) shakl yasovchi va sifat yasovchi
C) faqat shakl yasovchi D) faqat sifat yasovchi

5. Qaysi so‘z tarkibida ikkita so‘z yasovchi mavjud?
A) tilakdosh B) sersuvroq C) boshladik D) mehnatkashlardan

6. *Oziqlantirmoq* so‘zi tarkibidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini aniqlang.
A) 3 ta B) 4 ta C) 2 ta D) 1 ta

7. Qaysi qatorda tub so‘z bor?
A) tarqoq B) saboq C) qaynoq D) quvnoq

8. *Tinchimoq* so'zidagi faqat so'z yasovchi qo'shimchalar qaysi qatorda?
A) –ch, -i, -moq B) -ch C) -chi D) –ch, -i.
9. So'z yasovchi qo'shimchalar orqali qaysi turkumdagi so'zlarni yasash mumkin?
A) ot, sifat, fe'l, ravish B) ot, fe'l, ravish, son
C) ot, sifat, olmosh, ravish D) ot, sifat, fe'l, son
10. Qanday qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar hisoblanadi?
A) ko'plik qo'shimchasi B) sifat darajalarini hosil qiluvchi qo'shimchalar C) fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalar
D) kelishik qo'shimchalari
11. Qaysi qo'shimchalarni tuslovchi qo'shimchalar deymiz?
A) egalik B) shaxs-son C) kelishik D) sifatdosh
12. Qaysi qatordagi qo'shimchalar so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar deyiladi?
A) ko'plik, sifatdosh, nisbat qo'shimchalari B) daraja, kichraytirish-erkalash, ravishdosh qo'shimchalari C) mayl, ko'plik, harakat nomi qo'shimchalari D) shaxs-son, kelishik, egalik qo'shimchalari
13. Shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar berilgan qatorni aniqlang.
A) -zor, -ni, -lik, -do'z B) -do'z, -ning, -siz, -xon. C) -cha, -lar, -gan, -(i)l D) -gi, -loq, -da, -(i)b
14. *Oyimga ko'maklashdim*. Ushbu gapdagi *ko'maklashdim* so'zi so'z tarkibi bo'yicha qaysi qatorda to'g'ri tahlil qilingan?
A) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh shakl yasovchi; -dim shakl yasovchi; B) ko'mak - o'zak; -lash shakl yasovchi; -di shakl yasovchi; -m shakl yasovchi; C) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh harakat nomi shaklini yasovchi; -dim so'z o'zgartuvchi;D) ko'mak - o'zak; -lash so'z yasovchi; -di shakl yasovchi; -m so'z o'zgartuvchi.
15. Tilning lug'at boyligini oshiruvchi vositalar qatorini toping.
A) so'z yasovchi qo'shimchalar B) shakl yasovchi qo'shimchalar C) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar D) so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar
16. *be-* qo'shimchasini uning boshqa sinonimlari bilan almashtirib bo'lmaydigan so'zlar berilgan qatorni toping.
A) benomus, bepoyon B) bemahal, betaraf
C) beg'ubor, bemehr D) bepul, betakalluf
17. Qaysi qatordagi so'z hozirgi o'zbek tilida ma'noli qismlarga (o'zak va *qo'sh*imchalarga) ajraladi?
A) qishloq B) yaylov C) bugun D) noo'rin
18. *To'qimachilikni* so'zi tarkibidagi so'z yasovchi qo'shimchalar ko'rsatilgan qatorni aniqlang.
A) -ma,-chi,-lik B) -n,-ma,-chilik C) -ma,-chilik D) -chi, -lik
19. Qaysi qatordagi so'zlarning o'zagi (asosi) belgi bildiradi?
A) tishla, gulla, esla B) bolala, dastala, bog'la C) muzla, bug'la, bo'g'izla D) yangila, tekisla, sekinla
20. Murakkab qo'shimcha -*lash* (*la*+*sh*) bilan yasalgan so'zlar qatorini toping.
A) ishlash, qo'llash, tezlash B) salomlash, o'rtoqlash, birlash
C) o'rmalash, qishlash, to'plash D) dodlash, tishlash, taqirlash
21. Qaysi qatordagi so'zlar ma'noli qismlarga to'g'ri ajratilgan?
A) tunukachi, suvoqchilik, ozchilik. B) mo'lchilik, loygarchilik, sabzavotchilik C) g'allachilik, uzumchilik, yog'ingarchilik. D) dehqonchilik, bog'dorchilik, mevachilik
22. O'zak-negizga qo'shilib ma'noni bir oz o'zgartiradigan, qo'shimcha ma'no

orttirib, yangi so‘z yasamaydigan qo‘shimchalarning turi qaysi qatorda berilgan?
A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar B) so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar C) shaxs-son qo‘shimchalari D) so‘z shakli hosil qiluvchi qo‘shimchalar
23. Qaysi qatordagi qo‘shimchalar yangi so‘z hosil qilmaydi?
A) -chi, -kor, -g‘i B) -ning, -ni, -da C) -ona, -siz, -lab D) -li, ba-, bo-
24. Qaysi qatorda qo‘shimchalarning vazifasiga ko‘ra turi to‘liq berilgan?
A) so‘z yasovchi, so‘z o‘zgartiruvchi, shaxs-son qo‘shimchalari B) so‘z yasovchi, kelishik qo‘shimchalari, egalik qo‘shimchalari C) so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar, shaxs-son qo‘shimchalari, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar D) so‘z yasovchi qo‘shimchalar, so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar
25. Ma’noli qismlarga ajralmaydigan so‘zlar qatorini aniqlang.
A) tiril, tirik, begona, kunda, chindan, aynan B) qishki, qishlamoq, ovlamoq, o‘tloq, begumon, sportchi C) ishxona, talabnoma, oromgoh, oshxo‘r, bog‘bon, shisha D) yurtdosh, boshlama, adabiy, adabiyotshunoslik, tezlik, aql-hush
26. Unumsiz so‘z yasovchi qo‘shimchalar qatorini aniqlang.
A) -cha, -chak, -choq, -loq, -aloq, -gina (-kina, -qina) B) -vul, -ag‘on, -chil,-in, -a C) -jon, -xon, -oy, -poshsha, -bibi, -boy (-voy) D) -qir,-qur, -gir, -gur,-kir, -gir
27. *Dehqonchilikdan* so‘zida nechta morfema(ma’noli qism) bor?
A) 5 B) 4 C) 3 D) 2
28. Qaysi qatordagi so‘zda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilishi mumkin?
A) mo‘lchilik B) kosibchilik C) choyxonachilik D) yog‘ingarchilik
29. Qaysi holda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilmaydi?
A) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llansa
B) -chilik qo‘shimchasi kasb, mashg‘ulot nomini bildirsa
C) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llanmasa D) -chilik hech vaqt ikkiga ajratilmaydi.
30. So‘z yasovchi qo‘shimchalar haqidagi qaysi hukm to‘g‘ri?
A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar hamma vaqt bir so‘z turkumidan boshqa so‘z turkumini hosil qiladi B) ba’zan so‘z yasovchi qo‘shimchalar shakl yasovchi qo‘shimchalardan keyin ham qo‘shilishi mumkin C) ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zlarda ajralmas holga kelib qolishi mumkin. D) B, C

<table>
<tr><th colspan="3">Amaliy mashg‘ulot ta’lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>3 - MAVZU</td><td colspan="2">Grammatika, so‘zning grammatik ma’nosi va grammatik shakli, grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari, grammatik kategoriya, morfologiya, so‘z turkumlari, ularning tasnifi bo‘yicha savol-javob o‘tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to‘ldirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg‘ulot shakli</td><td>Amaliy mashg‘ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">O‘quv mashg‘ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. “Grammatika, so‘zning grammatik ma’nosi va grammatik shakli, grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari, grammatik kategoriya, morfologiya, so‘z turkumlari, ularning tasnifi” mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.</td></tr>
</table>

	3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi	Talabalarda Grammatika, so ‘zning grammatik ma’nosi va grammatik shakli, grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari, grammatik kategoriya, morfologiya, so ‘z turkumlari, ularning tasnifi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. Bliss asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, LTQ texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “Grammatika, so ‘ zning grammatik ma’nosi va grammatik shakli, grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari, grammatik kategoriya, morfologiya, so ‘ z turkumlari, ularning tasnifi” mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va	1) talabalar “Grammatika, so‘zning grammatik ma’nosi va grammatik shakli, grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari, grammatik kategoriya, morfologiya, so‘z turkumlari, ularning tasnifi” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss”

	mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1.Grammatik ma’no qo ‘shimchalar bilan ifodalanishini misollar bilan tushuntiring.

2.Grammatik ma’no yordamchi so ‘zlar vositasida ifodalanishini misollar bilan yoritib bering.

3.So ‘zlarni juftlash va takrorlash orqali ifodalanishiga misollar keltiring.

4.Urg ‘u yordamida, ohang yordamida, so ‘z tartibi orqalii ifodalanishiga misollar keltiring

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Morfologiya so‘zning qaysi tomonini tekshiradi?
A) so‘zning lug‘aviy ma’nosini B) so‘zning grammatik shaklini C) so‘zning grammatik ma’nosini D) B va C

2. Qaysi qatordagi so‘z grammatik jihatdan shakllangan? *A) o‘qiyapsan B)bog‘ tomon C) asta-sekin D) A, B, C*

3. Qaysi so‘z turkumlari grammatik ma’nolar ifodalashga xizmat qiladi?
A) kesim vazifasida kela oladigan barcha so‘z turkumlar
B) barcha mustaqil so‘z turkumlar C) barcha yordamchi so‘zlar D) barcha so‘z turkumlari

4. So‘zlarni turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar hisobga olinadi?
A) so‘zning ma’nosi B) so‘zning ba’zi morfologik xususiyatlari C) so‘zning sintaktik vazifasi D) A,B,C.

5. Borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni bildirish-bildirmasligiga ko‘ra so‘zlar qanday turlarga bo‘linadi?
A) atoqli otlar va turdosh otlar B) mavhum otlar va aniq otlarbildiruvchi, belgi bildiruvchi va harakat bildiruvchi so‘zlar C) mustaqil so‘zlar va mustaqil bo‘lmagan so‘zlar D) narsa

6. Qaysi vositalar grammatik ma’no ifodalovchi hisoblanmaydi?
A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar B)shakl yasovchi qo‘shimchalar
C) so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar D) takrorlar

7. So‘zlarning umumiy grammatik ma’no va vazifalariga ko‘ra ma’lum guruhlarga bo‘linishi qanday nomlanadi?
A) gap bo‘laklari B) so‘z turkumlari C) bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar D) adabiy tilga va shevaga xos so‘zlar

8. So‘z turkumlarining ta’rifi noto‘g‘ri berilgan javobni toping.
A) so‘zlarning so‘rog‘iga ko‘ra guruhlarga bo‘linishi
B) so‘zlarning umumlashgan ma’no ifodalashiga ko‘ra guruhlarga bo‘linishi C)

so'zlarning grammatik ma'no ifodalashiga ko'ra guruhlarga bo'linishi D) A va B.
9. Qaysi qatorda yangi so'z yasalmagan?
A) yig'im   B) yig'indi   C) yig'ma (uy)   D) yig'ish.
10. Qaysi qatorda yasama so'z berilgan?
A) maqtanmoq B) yaxshiroq C) iliqroq D) dasturxonimizda
11. Juft so'zlar, takroriy so'zlar, qo'shma so'zlardan qaysi birining tarkibi ikki xil so'z turkumlariga oid so'zlardan tuzilishi mumkin?
A) juft so'zlar B) takroriy so'zlar   C) qo'shma so'zlar D) juft va qo'shma so'zlar
12. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida qaysi so'z turkumiga oid so'zlarni yasash mumkin?
A) ot, sifat,olmosh, ravish B) ot, sifat, fe'l, son C) ot, sifat, fe'l, ravish D) ot, fe'l, ravish, son
13. Takroriy so'zlarda ayni bir so'zning takror holda qo'llanishi natijasida asosan qanday ma'no ifodalanadi?
A) leksik ma'no   B) grammatik ma'no
C) uslubiy ma'no   D) leksik va grammatik ma'nolar
14. So'z yasovchi qo'shimchalarsiz yasalgan yasama so'zlarni toping.
A) sergaplik, isrofgarchilik   B) iztopar, hozirjavob
C) qahramonlarcha, gazetxon D) serdaromad, chizmachilik.
15. Boshqa so'z turkumlaridan yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalmaydigan so'zlar turkumini aniqlang.
A) ot, sifat, fe'l B) ravish, ko'makchi, bog'lovchi C) son, olmosh, fe'l D) son, olmosh, modal so'zlar.
16. ***1) fikr-mulohaza; 2) ota-ona; 3) kuch-qudrat;***
4) ko'rpa-to'shak; 5) mehr-muhabbat; 6) yigit-qiz; 7) qiz-juvon. **Berilgan juft so'zlardan qaysilari -*lar* qo'shimchasini qabul qilmaydi?**   *A)* 1,3,5,6,7
B) 3,6,7   *C)* 4,5,7   *D)* 3,5
17. O'zbek tilidagi so'zlarning tuzilish turlari qaysi qatorda berilgan?
A) sodda, murakkab B) qo'shma, sodda, aralash C) juft, sodda, toq D) sodda, tub, yasama
18. Qanday so'zlar tub so'zlar?
A) o'zga tillardan olinmagan so'zlar B) bitta so'z yasovchi qo'shimchasi bor so'zlar C) tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmagan so'zlar D) yasovchi qo'shimchasi bor so'zlar
19 O'zakdosh so'zlarni ko'rsating.
A) taxmin, taxmon, taxminiy B) ko'z, ko'zgu, ko'za
C) so'zing, so'zi, so'zim D) betinim, tindi, tinch
20. Qaysi qatorda yasama so'z bor?
A) bebaho B) bir necha C) taklif qilmoq D) A, B va C.
21. Yasama so'zlar qatorini toping.
A) savod, mazmun, quloqchin, qisqa B) ovloq, bankir, vayrona, kelasi C) jizza, qovoq, varrak, gulduros D) yumshoq, toshko'mir, iliq, o'siq
22. So'zlarni o'zaro qo'shib so'z yasaganda, qanday so'zlar hosil bo'ladi?
A) sodda so'zlar B) qo'shma so'zlar) takror so'zlar
D) juft so'zlar
23. Qaysi gapda yasama so'z mavjud?
A) Sanamay sakkiz dema. B) Dono odam uzoqni ko'zlar.
C) Bolaning qulog'ini ari chaqib oldi, shuning uchun u dodlardi. D) Berilgan gaplarda

yasama so'zlar mavjud.

24. Yasama so'z berilmagan qatorni toping?

A) to'shaklarni B) dodlamoq C) aytib qo'ymoq D) hamma vaqt

25. *Mehmonlar iltifot ila bir necha aylana stolga taklif qilindi* Ushbu gapdagi yasama so'zlarning miqdorini aniqlang?

A) 1 B) 2 C) 3 D) 4

26. Qaysi qatorda tub so'zlar berilgan?

A) oqish (sifat), oqish (fe'l) B) oqim, oqova

C) oqin, oqma (fe'l) D) oqish (sifat), oqim (ot)

27. Qaysi qatorda tub so'z berilgan?

A) dodlamoq B) ko'zlamoq C) sharshara D) quvlamoq

28. Qaysi qatordagi gapda yasama so'z mavjud?

A) Ertani degan uzoqni ko'zlar. B) Joy olma, qo'shni ol. C) Olimdan ot qoladi, nodondan – dod. D)Tekinning minnati ko'p, mehnatning – ziynati

29. Qaysi qatorda tub so'z berilgan?

A) savala B) tortiq (ot) C) iskamoq D) qiyiq

30. Yasama so'z berilgan qatorni toping.

A) oltin rang B) savala C) samimiy D) milliy

<table>
<tr><th colspan="2">Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>4-MAVZU</td><td>Ot, uning leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari bo 'yicha savol-javob o 'tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to 'ldirish.</td></tr>
<tr><td>Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td>Mashg 'ulot shakli</td><td>Amaliy mashg 'ulot</td></tr>
<tr><td>O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. "Ot, uning leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari" mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.
3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash
4. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash
5. Mavzuni yakunlash.</td></tr>
<tr><td>O 'quv mashg 'ulotining maqsadi</td><td>Talabalarda Ot, uning leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.</td></tr>
<tr><td>Pedagogik vazifalar:
1.Tashkiliy qism.
2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
4.LTQ asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash.
5. Mashg 'ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.</td><td>O 'quv faoliyati natijalari:
1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi;
2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi;
3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi;
4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.</td></tr>
</table>

Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, LTQ texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “Ot, uning leksik-grammatik xususiyatlari, ma’no turlari” mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar “Ot, uning leksik-grammatik xususiyatlari, ma’no turlari” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan LTQ topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ot turkumining ta’rifi va so‘roqlarini ayting, misollar keltiring.
2. Otlarning xususiyatlari va gapdagi vazifalarini ayting.
3. Turdosh otlar deb qanday otlarga aytiladi?
4. Qanday tushunchani ifodalashiga ko‘ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
5. Birlik shaklda ko‘plikni ifodalash-ifodalamasligiga ko‘ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
6. Atoqli otlarning ta’rifi va turlari haqida gapiring.
7. Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga o‘tishiga misollar keltiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Lisoniy tahlil qoliplari”dan variantlar bajariladi. (Kitob shaklida mavjud).

3- ilova.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish   (test variantlari alohida beriladi).

1. Ot so‘z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo‘shimchalar tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi?

A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va so‘z tarkibi D) morfologiya va so‘z yasalishi

2. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat ot turkumiga mansub?

A) kelma, o‘qima, tugma B) gazlama, childirma, ko‘rsatma

C) yasama, qaynatma, to‘qima D)   yigirma, sekinlama, surma.

3. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?

A) uchqun, to‘lqin, bilimdon, qalamdon B) yong‘in, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuyg‘un, keskin, qumdon, xumdon D) so‘lg‘in, turg‘un, suvdon

4. Qaysi javobda otga xos bo‘lgan sintaktik vazifa noto‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qo‘llanadi.

C) undalma vazifasida kelmaydi. D) to‘ldiruvchi vazifasida keladi

5. Ot qaysi so‘z turkumidagi so‘zlar bilan birika olmaydi?

A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe’l D) ot mustaqil so‘z turkumlarining barchasi bilan birika oladi

6. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?

A) o‘ziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo‘lagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko‘rsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma’nosini ifoda etish

7. – *lar* qo‘shimchasi kuchaytirish ma’nosini ifodalagan javobni toping.

A) Shunday qilib, oradan bir hafta o‘tgach, ko‘chlarimizni ortib yangi uyga ko‘chib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirg‘ochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar o‘qiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o‘ynab terlab ketdim.

8. Qaysi qatorda “o*y*” so‘zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?

A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, o‘g‘lim! D) B, C

9. Bir xil grammatik ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarni toping.

A) kitob, bahor, a’lochi, bog‘ B) o‘qimoq, orzu, bilim, erishmoq

C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil

10. Qaysi gapdagi otda -*<u>lar</u>* qo‘shimchasi ko‘plik ma’nosini ifodalagan?

A) Yog‘ va unlarni do‘kondan olib, qishloq tomon yo‘lni davom ettirdik. B) Barcha gaplarda ko‘plik ma’nosini ifodalangan.

C) Nodirlarning hovlisi shahar chetida joylashgan. D) Bolalar nimanidir sezgandek ustozlaridan ko‘z uzmas edilar.

11. Qaysi gapda ko‘plik qo‘shimchasi urg‘u olmaydi?

A) Musobaqada 10-12 yoshdagi bolalargina ishtirok etishi mumkin. B) Berilgan gaplarning barchasida –<u>lar</u> qo‘shimchasi urg‘usiz hisoblanadi. C) Bo‘taloqqinalar bar qancha ildam yursa ham, onasiga yetolmas edi. D) Mardlargina o‘z Vatani uchun mardona kurasha oladilar.

12. Qaysi gapda -*lar* qo‘shimchasi grammatik ma’no ifodalagan?

A) Avazlarning bir cheti chorbog‘ga tutashgan kattagina hovlisi bor. B) Bu ishlarning

boshida G'ulomjon, Qudrat, Olimbuvalar turishdi. C) Sening xotirangni unutmas aslo, mening yuraklarim, O'rta Osiyo. D) Oradan besh kunlar o'tdi.

13. Quyidagi gapda -lar qo'shimchasi grammatik ko'plikni bildirish xususiyatiga ega emas?

A) Kecha biznikiga amakilarim sovg'a ko'tarib kelishdi

B) Tumanda o'simlik yog'larini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

C) Bobolarimiz qoldirgan madaniy meroslarni asraylik.

D) Qushlar uzoq o'lkalardan uchib kelishadi.

14. -lar qo'shimchasi hurmat ma'nosini anglatganda egalik qo'shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?

A) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi

B) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi

C) I, II shaxslarda egalik qo'shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi D) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko'plik ma'nosi anglashiladi

15. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?

A) keldi–ketdi B) savol-javob C) oq-qora D) o'y-xayol

16. Ot sinonimlar berilgan qatorni toping.

A) odam – inson - kishi – kimsa – bashar

B) avval – ilgari – burun – oldin – qadim

C) hamma - barcha – bari – jami – butkul

D) uyatsiz – benomus – behayo – hayosiz

17. Otlarning gapda bajaradigan vazifalari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.

A) undalma bo'lib keladi B) bosh bo'lak vazifasini bajaradi

C) ikkinchi darajali bo'lak bo'lib keladi D) A,B,C.

18. Faqat mavhum otlar qatorini toping.

A) bola, daftar, qishloq B) gul, zafar, shahar

C) shodlik, sevgi, kulfat D) yo'l, daraxt, vodiy

19. Mavhum otlar qatorini toping.

A) uyqu, jahl B) soch, kiprik C) quyosh, tutun D) gul, orzu

20. Atoqli ot asosida paydo bo'lgan turdosh otlar qatorini toping

A) asal, rayhon, arslon, muhabbat B) anor, lola, shirin, to'qson C) yetmish, bultur,turdi, ra'no D) rentgen, xosiyatxon, michurinchilar, amper

21. Faqat turdosh otlar asosida paydo bo'lgan atoqli otlar qatorini toping.

A) Ergash, Lobar, Gulchehra, To'xtamurod B) Juma, Bahri, Rayhon, Nilufar C) Ulug', Suluv, Dilbar, Go'zal D) Ortiq, Quvonch, Xursand, Vali

22. Mavhum otlarni aniqlang.

A) do'stlik, baxt, quvonch B) Suhrob, Feruza, shahnoza

C) suv, g'o'za, shiypon D) bug'doy, arpa, zig'ir

23. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto'g'ri?

A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko'rsatadi B) o'ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma'lum qismi sifat, fe'l, son turkumlariga oid so'zlar asosida paydo bo'ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko'plik sonda qo'llanadi

24. Mavhum otlarga -lar qo'shimchasi qo'shilganda, ko'plik ko'rsatkichi qanday vazifani bajarish uchun xizmat qiladi?

A) morfologik vazifani bajaradi B) sintaktik vazifani bajaradi

C) leksik ma'noni ifodalaydi D) uslubiy vazifani bajaradi

25. Boshqa turkumdagi so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlarni toping.
A) O‘lmas, Aziz, Nodir, Olapar B) Asal, Ra’no, Lola, Anor
C) Alisher, Akram, Rustam, Mosh D) Yupiter, Mars, Hulkar
26. Quyidagi so‘zlardan qaysi birida aslida ot ma’noviy turkumiga mansub? *1. kerak; 2. lozim; 3. shart;*
4. mumkin; 5. muhim
A) 1, 2, 3 B) 2, 3 C) 3 D) 4, 5
27. Quyidagi gapda nechta mavhum ot bor? *Uyg‘oqlik uzayib ketsa, uyqusizlik paydo bo‘lib, nafslarda g‘am va bezovtalikni vujudga keltiradi*.
A) 3 B) 4 C) 5 D) 6
28. Sifat turkumiga oid so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlar qatorini ko‘rsating.
A) Toshkent, Samarqand, Farg‘ona B) Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon C) Ra’no, Muhabbat, Mamlakat D) Turg‘un, Ozoda, Muqaddas
29. Turdosh otdan yasalgan atoqli otlar qatorini aniqlang.
A) *Olmos, Yashin, Sulton, Juma;* B) *Shirin, O‘tkir, Majnun, Aziz;* C) *To‘xta, Turdi, Tursun, Berdi;* D) *rentgen, boston, xosiyatxon, amper*
30. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?
A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo‘ladi C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi

<table>
<tr><th colspan="3">Amaliy mashg‘ulot ta’lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>5-MAVZU</td><td colspan="2">Otlarda kelishik kategoriyasi bo ‘yicha savol-javob o ‘tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to ‘ldirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg ‘ulot shakli</td><td>Amaliy mashg ‘ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">O ‘quv mashg ‘ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. “Otlarda kelishik kategoriyasi” mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.
3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash
4. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash
5.Mavzuni yakunlash.</td></tr>
<tr><td colspan="2">O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi</td><td>Talabalarda Otlarda kelishik kategoriyasi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Pedagogik vazifalar:
1.Tashkiliy qism.
2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
4.LTQ asosida talabalar bilimini</td><td>O ‘quv faoliyati natijalari:
1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi;
2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi;
3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi;
4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.</td></tr>
</table>

aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, LTQ texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “Otlarda kelishik kategoriyasi” mavzusiga id mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar “Otlarda kelishik kategoriyasi” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan LTQ topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
2. Kelishiklarni qo‘shimchalari bilan aytib bering.
3. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so‘zlarga bojlanishi haqida gapiring.
4. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
5. Qaysi kelishik qo‘shimchalari qisqaradi?

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Lisoniy tahlil qoliplari”dan variantlar bajariladi. (Kitob shaklida mavjud).

3- ilova.

Mavzu bo ʻ yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Qaysi gapda kelishiklar belgisiz qoʻllangan?

A) U chollar suhbatini eshitmas edi. B) Bunda bulbul kitob oʻqiydi, Bunda qurtlar ipak toʻqiydi. C) Gulning boʻyini ardoqlar tong esgan sabo D) Berilgan gaplarda belgisiz qoʻllangan holatlar bor.

2.*Dala yuzin qoplar chechak, gul,*	***Kulib chiqar yorib yer tagin,***
Tinmay esar har tomonga yel,	***Qoʻymay sochar oʻrikning gulin***

Ushbu gapda kelishik qoʻshimchalari qay tarzda qoʻllangan?

A) uchta belgili, bitta belgisiz B) ikkita belgili, ikkita belgisiz

C) toʻrtta belgili, bitta belgisiz D) beshta belgili, ikkita belgisiz

3. Biror kishi yoki narsani boshqa kishi yoki narsa bilan chogʻishtirish maʼnosini qaysi kelishik shakli orqali ifodalash mumkin?

A) qaratqich kelishigi   B) tushum kelishigi

C) joʻnalish kelishigi   D) chiqish kelishigi

4. <u>*Solijon boshini quyi solib, chuqur oʻyga botgan edi.*</u> Ushbu gapda qaysi kelishiklar mavjud?

A) belgili tushum va joʻnalish kelishigi B) belgili tushum, belgili va belgisiz joʻnalish kelishigi C) belgili va belgisiz tushum, belgili joʻnalish kelishigi D) belgisiz tushum va belgili joʻnalish kelishigi

5.*Asraymiz oʻsimlik xillarin tayin,*	***Asraymiz hayvonlar kamyob zotini,***
Hatto atroflarni oʻrab atayin	***Qoʻriqxona deymiz soʻngra otini.***

A.Oripovning “Qoʻriqxona” sheʼridan olingan Ushbu misralarda qaratqich va tushum kelishigi qay tarzda qoʻllangan?

A) ikki oʻrinda belgili, ikki oʻrinda belgisiz tushum kelishigi qoʻllangan B) bir oʻrinda qaratqich va tushum kelishigi belgili, ikki oʻrinda qaratqich belgisiz qoʻllangan C) bir oʻrinda qaratqich, bir oʻrinda tushum kelishigi belgsiz, ikki oʻrinda qaratqich belgili qoʻllangan D) ikki oʻrinda qaratqich belgisiz, toʻrt oʻrinda tushum belgili qoʻllangan

6. Quyida berilgan qaysi soʻzlar ismlarning munosabat shakllarini hosil qilishda qatnashadi?

A) boʻlmoq, sanalmoq, hisoblanmoq B) mumkin, zarur, lozim

C) kerak, shart, edi   D) barchasi toʻgʻri.

7. Quyidagi xususiyatlardan qaysi biri otlarga xos?

A) tuslanish   B) turlanish   C) daraja   D) nisbat

8. Quyidagi gapda qoʻllangan oʻrin-payt kelishigidagi otning maʼnosini aniqlang. ***Shu<u>-shu Anora har kuni avtobusda ishga qatnaydi.</u>***

A) vosita   B) payt   C) oʻrin   D) atash

9. *Saxovat ahliga garchi yuz burdim,*	***Norning it oldida choʻkkanin koʻrdim,***

Gohi dam hayratda lol qotib turdim,	***Hargiz iltimosga kuning qolmasin***

A.Oripovning «Iltimos" she'ridan olingan ushbu misralarda qaratqich va tushum kelishigi qay tarzda qo'llangan?

A) ikki o'rinda qaratqich, bir o'rinda tushum kelishigi belgisiz, bir o'rinda tushum kelishigi belgili qo'llangan B) bir o'rinda qaratqich, bir o'rinda tushum kelishigi belgisiz, ikki o'rinda qaratqich belgili qo'llangan C) bir o'rinda qaratqich va tushum kelishigi belgili, ikki o'rinda qaratqich belgisiz qo'llangan D)bir o'rinda belgili, ikki o'rinda belgisiz qaratqich qo'llangan

10. Qaysi kelishik qo'shimchalari badiiy uslubda qisqargan holda qo'llanmaydi?

A) qaratqich va tushum B) tushum, jo'nalish va chiqish
C) chiqish, o'rin-payt, jo'nalish D) chiqish va o'rin-payt

11. Kelishik shaklidagi otlar qaysi so'z turkumlaridagi so'zlar bilan grammatik bog'lanadi?

A) ot, fe'l, sifat, ravish B) ot, fe'l, sifat C) ot va fe'l D) barcha mustaqil so'zlar bilan

12. Quyidagi grammatik ma'nolardan qaysi biri ot turkumi uchun asosiy va doimiydir?

A) egalik va kelishik B) son C) kelishik D) son, kelishik.

13. Qaysi qatorda –*lik* qo'shimchasi ot yasovchi vazifasini bajargan?

A) sihat-salomatlik, do'stlik B) yo'qchilik, kamchilik
C) gulchilik, yozuvchilik D) qishlik, shaharlik

14. Olmoshlardan ot yasalganda, qaysi qo'shimchalardan foydalaniladi?

A) –lik B) –sira, -si(n) C) –day, -cha D) A,C

15. *Kamtarlikning kamoli bor, Manmanlikning – zavoli* gapida olmoshdan qaysi so'z turkumi yasalgan?

A) ot B) ravish C) fe'l D) sifat

16. Quyidagi misralarda qaratqich kelishigi qay tarzda qo'llangan?

Bolalar ruhiga hayot degan dars	***Oshiqlar ko'chada ma'shuqasin emas***
Manmanlik urug'in joylasa;	***Kimningdir qadamin poylasa; (A.Oripov)***

A) ikki o'rinda belgili, ikki o'rinda belgisiz B) bir o'rinda belgili C)ikki o'rinda belgisiz D)bir o'rinda belgili, bir o'rinda belgisiz

17. Kelishik shakllari haqida bildirilgan noto'g'ri fikrni toping.

A) kelishik shakllari ismlarni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiladi B) kelishik shakllari doimo tobe so'zga qo'shiladi C) kelishik shakllari ismlarni boshqa so'zlarga tobelantirib bog'lash uchun xizmat qiladi D) B va C.

18. Turlanish haqida bildirilgan qaysi fikr to'g'ri?

A) ismlarning egalik qo'shimchalari bilan shaxs va sonda o'zgarishi turlanish deyiladi B) ismlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyiladi C) ismlarning ko'plik qo'shimchalarini olib o'zgarishi turlanish deyiladi D) A va B.

19. Bosh kelishik shaklidagi ismlar gapda ko'pincha qanday vazifalarni bajaradi?

A) ega, ot-kesim B) sifatlovchi-aniqlovchi C) undalma D) B,C.

20. Qaratqich kelishigidagi so'z bog'langan so'z nima deb ataladi?

A) qaratqich B) qaralmish C) qaratuvchi D) qaralgan

21. Qanday holatlarda tushum kelishigi belgili qo'llanadi?

A) atoqli ot bilan ifodalansa B) egalik affiksini olgan bo'lsa

C) otning sifatlovchisi bo'lsa D) A ,B, C.

22. Berilgan she'riy parchada nuqtalar o'rniga qaysi kelishik qo'shimchasini ishlatish mumkin?

Har fasl... o'z xislati bor, ***Har fasl... o'z fazilati.***
Kumush qishdan, zumrad bahordan ***Qolishmaydi kuz... ziynati.***

A) tushum kelishigi   B) qaratqich kelishigi
C)   o'rin-payt kelishigi D) kelishik qo'shimchasi zarur emas

23. *Yer haydasang, kuz hayda.* Maqolda qaysi kelishik qo'shimchalari belgisiz qo'llangan?

A) o'rin-payt, jo'nalish B) tushum, o'rin-payt kelishigi
C) tushum kelishigi D) o'rin-payt kelishigi

24. Qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushirilmasligi mumkin bo'lmagan holatlar qaysi javobda berilgan?

A) Bobur bog'i, futbol maydonchasi B) kitob foydasi, daftar varag'i C) maydon markazi, urush qurbonlari D) Barchasida qo'shimcha tushirilmasligi mumkin emas.

25. Tushum kelishigini olgan so'z doimo qanday fe'llarga bog'lanadi?

A) o'timli fe'llarga   B) o'timsiz fe'llarga   C) bo'lishsiz fe'llarga   D) o'tgan zamon fe'llariga

26. Tushum kelishigi qo'shimchasi qay hollarda ko'pincha tushib qolishi mumkin?

A) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timsiz fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa B) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l yonma-yon turganda C) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa D) B va C.

27. Qay hollarda tushum kelishigi qo'shimchasi tushirilishi mumkin emas?

A) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l o'rtasida so'z ishlatilsa B) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timsiz fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa C) tushum kelishigidagi so'z atoqli ot, olmosh, sifatdosh bo'lsa D) A va C.

28. Egalik qo'shimchasini olgan ismlarga bog'lanuvchi so'z qaysi shaklda bo'ladi?

A) qaratqich kelishigi shaklida B) ba'zan qaratqich kelishigi, ba'zan chiqish kelishigi shaklida C) ba'zan jo'nalish, ba'zan o'rin-payt kelishigi shaklida D) A, B.

29.O'timli fe'llarga bog'lanuvchi so'z qaysi shaklda bo'ladi?

A) qaratqich kelishigi shaklida B) tushum kelishigi shaklida
C) jo'nalish kelishigi shaklida D) chiqish kelishigi shaklida

30. Qaysi qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar deyiladi?

A) egalik qo'shimchalari B) kelishik qo'shimchalari C) shaxs-son qo'shimchalari D) ko'plik shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha

<table>
<tr><td colspan="3">Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli</td></tr>
<tr><td>6 - MAVZU</td><td colspan="2">Otlarda son va egalik kategoriyalari bo 'yicha savol-javob o 'tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to 'ldirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg 'ulot shakli</td><td>Amaliy mashg 'ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. "Otlarda son va egalik kategoriyalari" mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.
3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash</td></tr>
</table>

	4. Bliss texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi	Talabalarda Otlarda son va egalik kategoriyalari haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. Bliss asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, “Blits” texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “Otlarda son va egalik kategoriyalari” mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. Bliss texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar “Otlarda son va egalik kategoriyalari” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss” topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Otlardagi birlik ma’nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
2. Otlardagi ko‘plik ma’nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
3. Qanday otlar faqat birlikda qo‘llanadi?
4. Faqat birlikda qo‘llanadigan otlarga **-lar** qo‘shimchasi qo‘shilsa, qanday ma’no ifodalanadi?
5. **-lar** qo‘shimchasi yana qanday turkumdagi so‘zlarga qo‘shiladi va qanday ma’nolarni ifodalaydi?
6. Egalik qo‘shimchalari qanday ma’noni ifodalaydi?
7. Egalik qo‘shimchalari bilan bojliq tovush o‘zgarishlari haqida gapiring.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Egalik affikslarining qaysi biri morfologik variantga ega?
A) II shaxs birlik B) III shaxs ko‘plik
C) II shaxs ko‘plik D) I shaxs ko‘plik

2. Qaysi qatordagi so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilsa ham, bo‘g‘in miqdori o‘zgarmaydi?
A) yarim, bo‘yin, burun B) biqin, oyoq, quloq C) to‘kin, o‘tin, xotin D) hovuz, ovoz, shahar

3. Qanday holatlarda otlarda grammatik ko‘plikni ifodalayotgan qo‘shimcha egalik qo‘shimchasidan keyin joylashishi mumkin?
A) shaxs yoki narsada asli bir dona bo‘ladigan predmetlarni bildirgan so‘zlarga qo‘shilganda B) atoqli otlarga qo‘shilganda C) ko‘plik qo‘shimchasi har doim egalik qo‘shimchasidan oldin joylashadi D) hurmat ma’nosi ifodalangan otlarda

4. Egalik qo‘shimchasini olgan ot qaysi kelishikdagi otlar bilan o‘zaro birikishi mumkin?
A) barcha kelishikdagi otlar bilan B) bosh, qaratqich, chiqish kelishigidagi otlar bilan C) faqat qaratqich kelishigidagi otlar bilan D) qaratqich va chiqish kelishigidagi otlar bilan

5. Qoidaga ko‘ra ot turkumiga oid so‘zlarda kelishik, egalik, ko‘plik qo‘shimchalari qanday tartibda joylashadi?
A) ot+egalik+son+kelishik B) ot+son+egalik+kelishik C) ot+son+kelishik+egalik D) ot+kelishik+son+egalik

6. Egalik qo‘shimchalaridan qaysi biri o‘zakdan anglashilgan predmet yoki belgini kishidan boshqa narsalarga ham nisbatlaydi?
A) 3-shaxs egalik qo‘shimchasi B) 1- va 2- shaxs egalik qo‘shimchasi C) 1- shaxs egalik qo‘shimchasi D) 2- shaxs egalik qo‘shimchasi

7. Egalik qo‘shimchasini olgan ot qaysi kelishikdagi ot bilan grammatik bog‘lanishi mumkin?
A) bosh va qaratqich B) qaratqich va chiqish
C) qaratqich D) faqat bosh kelishikdagi

8. <u>*Qo‘yin*</u>, <u>*qorin*</u> so‘zlariga <u>*-i*</u> qo‘shimchasi qo‘shilganda qanday ma’no anglashiladi?
A) egalik ma’nosi B) omonimik ma’no
C) lug‘aviy ma’no o‘zgarishi D) A, B, C

9. Otga oid so‘zlar nutqda har doim qanday shaklda bo‘ladi?
A) birlik yoki ko‘plik shaklida B) egalik shaklini olgan holda
C) kelishik shaklida D) A, C

10. Egalik qo'shimchasini olgan ot o'zidan oldingi otning qaysi kelishikda kelishini talab qiladi?
A) tushum kelishigida B) qaratqich kelishigida
C) bosh kelishikda D) jo'nalish kelishigida
11. Egalik qo'shimchalarining xususiyatlari noto'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.
A) ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan harakat-holatlarning uch shaxsdan biriga qarashliligini bildirgan qo'shimchalar egalik qo'shimchalari hisoblanadi B) ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan narsalarning uch shaxsdan biriga qarashliligini bildirgan qo'shimchalar egalik qo'shimchalari hisoblanadi C) ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan miqdor tushunchalarining uch shaxsdan biriga qarashliligini bildirgan qo'shimchalar egalik qo'shimchalari hisoblanadi D) ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan belgi-xususiyatlarning uch shaxsdan biriga qarashliligini bildirgan qo'shimchalar egalik qo'shimchalari hisoblanadi
12. Egalik qo'shimchalarining asosga qo'shilishi haqida bildirilgan noto'g'ri fikrni toping.
A) undosh bilan tugagan ismlarga –im, -imiz, -ing, -ingiz, -i,
-lari qo'shimchalari qo'shiladi B) unli bilan tugagan ismlarga
–m, -miz, -ng, -ngiz, -si, -(lar)i qo'shimchalari qo'shiladi
C) –i, -si egalik qo'shimchalari bir qator so'zlarda yaxlitlanib, o'z vazifasini yo'qotadi D) barchasi to'g'ri
13. Quyida berilgan qaysi so'zlar tarkibidagi egalik qo'shimchalari o'z vazifasini yo'qotib, yaxlitlanib qolgan?
A) Kechasi ishlaydi , kunduzi dam uxlaydi. B) Tuni bilan mijja qoqmadi. C) Kunduz kunlari aniq ko'rinadi. D) barchasida yaxlitlanib qolgan.
14. Qaysi javobda shaxs bildiruvchi so'zga ehtiyoj qolmagan?
A) Bilgan narsang naf keltirar (Maqol). B) O'qigan narsam xotiramda muhrlanadi. C) Kelgan odam menga tanish ko'rindi. D) A, B.
15. Qanday so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, asos qismning oxirgi *k, q* tovushlari *g* va *g'* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi?
A) bir bo'g'inli so'zlarga B) ikki bo'g'inli so'zlarga
C) ko'p bo'g'inli so'zlarga D) B va C
16. Egalik qo'shimchasi asos qismga qo'shilganda hech qanday o'zgarish bo'lmaydigan so'zlar berilgan javobni toping.
A) nok, chok, tuk B) yuk, tok, axloq C) idrok, ishtirok, ittifoq
D) barcha so'zlarda tovush o'zgarishi yuz bermaydi.
17. Egalik qo'shimchasi tushib qolgan holat qaysi qatorda aks etgan?
A) maktab bog'i, kitob o'qidi, odobli bola B) bizning uy, bizning ko'cha, bizning mahalla
C) ashula tinglamoq, kuzgi terim, o'tkir bilim D) hovli sahni, mashina ovozi, kino ko'rdi
18. *q, k* bilan tugagan so'zlarga egalik yoki jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda, o'zak-negizda qanday fonetik o'zgarish bo'lishi mumkin?
A) egalik va jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovush almashishi kuzatiladi B) egalik qo'shimchasi qo'shilganda jarangsiz jarangliga aylanadi, -ga qo'shilganda jarangli jarangsizga aylanadi
C) egalik yoki jo'nalish kelishik qo'shimchasi qo'shilganda oxirgi jarangsiz tovush jarangliga aylanadi D) egalik qo'shimchasi qo'shilganda oxirgi jarangsiz jarangliga aylanadi, -ga qo'shilganda o'zgarish bo'lmaydi
19. *Qo'yin, qorin* so'zlariga *-i* qo'shimchasi qo'shilganda qanday holat kuzatiladi?
A) so'zlarda tovush tushishi B) omonim so'z hosil bo'lishi

C) boshqa turkumga oid so'z hosil bo'lishi D) A,B

20. Qaysi qatordagi so'zlardan -q, -k qo'shimchalari bilan ot yasalganda o'zakda tovush o'zgarishi bo'ladi?

A) o'ta, ista B) kura, yama C) bo'ya, sana D) tala, tara

26. Qaysi qo'shimcha bilan yasalgan otlar odatda birgalik, yaqinlik ma'nosini bildiradi?

A) –kash B) –dosh C) –dor D) –on

Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli	
7- MAVZU	Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari, ularda modal shakl bo 'yicha savol-javob o 'tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to 'ldirish.
Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg 'ulot shakli	Amaliy mashg 'ulot
O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari, ularda modal shakl mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. "Bliss" texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O 'quv mashg 'ulotining maqsadi	Talabalarda Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari, ularda modal shakl haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. "Bliss" asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg 'ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O 'quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta'lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, "Bliss" texnologiyalari
Ta'limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o 'quv qo 'llanma, tarqatma materiallar.
Ta'limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo 'ljallangan xona.
Nazorat	Test, o 'z-o 'zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari, ularda modal shakl mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari, ularda modal shakl mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss” topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1.Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma’nolarini ifodalovchi qo ‘shimchalarni misollari bilan sanab ko ‘rsating.
2. Yasama shaxs otlariga 5 ta misol keltiring.
3. Narsa-buyum oti yasovchi qo ‘shimchalar qanday so ‘zlardan ot yasaydi?
4. Yasama o ‘rin-joy otlariga misollar keltiring.
5. Yasama mavhum otlarga misollar keltiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Bliss”dan variantlar bajariladi.

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo ‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og ‘iri yo ‘q.

2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog ‘och qoshiq
3.	Ot sifat o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping.			D	suv, neft, sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo ‘lak o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping			E	so ‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o ‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko ‘ra otlar qanday tasniflanadi.			F	ishonch, haqiqat
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o ‘tquloq, bodomgul
9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O ‘quvchilar, yo ‘l qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo ‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og ‘iri yo ‘q.
2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog ‘och qoshiq
3.	Ot sifat o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping.			D	suv, neft, sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo ‘lak o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping			E	so ‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o ‘rin-joylarning birini yoki			F	ishonch, haqiqat

	umumiy nomini bildirishiga ko ‘ra otlar qanday tasniflanadi.				
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o ‘tquloq, bodomgul
9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O ‘quvchilar, yo ‘l qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo ‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og ‘iri yo ‘q.
2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog ‘och qoshiq
3.	Ot sifat o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping.			D	suv,neft,sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo ‘lak o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping			E	so ‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o ‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko ‘ra otlar qanday tasniflanadi.			F	ishonch,haqiqat
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o ‘tquloq, bodomgul

9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O ʻquvchilar, yo ʻl qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

3- ilova.

Mavzu bo ʻyicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Ot qaysi so‘z turkumidagi so‘zlar bilan birika olmaydi?

A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe’l D) ot mustaqil soʻz turkumlarining barchasi bilan birika oladi

2. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?

A) oʻziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday boʻlagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik koʻrsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma’nosini ifoda etish

3. Ot so‘z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo‘shimchalar tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi?

A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va soʻz tarkibi D) morfologiya va soʻz yasalishi

4. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat ot turkumiga mansub?

A) kelma, oʻqima, tugma B) gazlama, childirma, koʻrsatma
C) yasama, qaynatma, toʻqima D) yigirma, sekinlama, surma.

5. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?

A) uchqun, toʻlqin, bilimdon, qalamdon B) yongʻin, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuygʻun, keskin, qumdon, xumdon D) soʻlgʻin, turgʻun, suvdon

6. Qaysi javobda otga xos bo‘lgan sintaktik vazifa noto‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qoʻllanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi. D) toʻldiruvchi vazifasida keladi

7. – *lar* qo‘shimchasi kuchaytirish ma’nosini ifodalagan javobni toping.

A) Shunday qilib, oradan bir hafta oʻtgach, koʻchlarimizni ortib yangi uyga koʻchib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirgʻochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar oʻqiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak oʻynab terlab ketdim.

8. Qaysi qatorda “o*y*” so‘zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?

A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, oʻgʻlim! D) B, C

9. Shaxs otlari haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?

A) shaxs otlari shaxslarni nasl-nasabiga, jinsiga koʻra nomlaydi B) shaxs otlari shaxslarni mansab-unvoniga, kasb-koriga koʻra nomlaydi C) shaxs otlari shaxslarni ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga koʻra nomlaydi D) shaxs otlari shaxslarni yoshiga, yashash joyiga koʻra nomlaydi

10. Atoqli otlarga qo‘shilib shaxsning ma’lum hududga tegishli ekanligini bildiradigan qo‘shimcha berilgan javobni toping.

A) –dosh B) –lik C) –kor D) –xon

11. Faoliyat-jarayon otlari yasovchi qo‘shimchalar berilgan javobni toping.

A) –chilik, garchilik, -(u)v, -(i)m B) –q, -gich, -gi, -ma, -k
C) -loq, -goh, -oq, -zor D) A va B.

12. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?

A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo‘ladi
C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi

13. Quyidagi qo‘shimchalarning qaysi biri atoqli otlarga qo‘shilmaydi?

A) -lar B) -dosh, -lar C) -lik D) -dosh

14. Turdosh otlardan hosil bo‘lgan atoqli otlarni belgilang.

A) rentgen, xosiyatxon B) Nodir, Aziz
C) Ulug‘, Tuyg‘un D) Asal, Lola

15. Bir turdagi narsa, voqea-hodisa, harakat-holat, o‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko‘ra otlar qanday tasniflanadi?

A) kishi otlari, narsa otlari B) qavm-qarindoshik otlari, kasb-koriga ko‘ra shaxs otlari C) turdosh otlar, atoqli otlar
D) mavhum otlar, aniq otlar

16. Qaysi qatordagi otlar mavhum otlarga mansub emas?

A) ovunch, o‘kinch B) Barcha qatordagi otlar mavhum otlar hisoblanadi. C) ahillik, yaxshilik D) sevinch, yupanch

17. O‘rin-joy otlarini toping.

A) qo‘lyozma, qotishma, qurilma B) yozishma, eslatma, birikma C) qovurma, cho‘zma, suzma D) bostirma, tortma, pistirma

18. Ismlarning qaysi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakllari lug‘aviy shakllari deb ataladi?

A) ko‘plik qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari B) qiyoslash qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari C) kichraytirish–erkalash qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari D) A,B,C.

19. *<u>Yig‘lasa, yig‘lablar ketmaydimi?!</u>* gapidagi –<u>lar</u> *qo‘sh*imchasining vazifasini aniqlang.

A) ko‘plikni anglatish B) hurmatni ifodalash C) taxmin-chamani bildirish D) ma’noni kuchaytirish

20. Faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qatorini toping.

A) Toshkent, Farg‘ona, Qo‘qon, Qarshi B) bola, o‘quvchi, temir, mis C) bo‘ron, qo‘zg‘olon, qo‘l, muallim D) ko‘z, quloq, burun, g‘ildirak

21. O‘zbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni ko‘rsatmaydi?

A) kelishik shakli B) egalik shakli
C) birlik va ko‘plik shakli D) egalik, birlik va ko‘plik shakllari

22. Ko‘plik ma’nosi qo‘shimchasiz holda ifodalangan qatorni aniqlang.

A) Har doim sofdil bo‘laylik. B) Ko‘chada bir qancha bola ko‘rindi. C) B,D D) Har rastada ming-ming do‘kon

23. Ko‘plik qo‘shimchasi chama, taxminni ifodalagan misolni toping.

A) Onda-sonda ochilgan chanoqlar ko‘k dengizda sadafdek yaltiradi. B) Quvnashdi havasdan ko‘p bilan ko‘ngillar
C) Vatandoshlarim bilan quvonaman D) Kechqurunlari bo‘sh bo‘laman, keling suhbatlashamiz.

24. Bir xil grammatik ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarni toping.

A) kitob, bahor, a'lochi, bog' B) o'qimoq, orzu, bilim, erishmoq C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil

25. Ot sinonimlarni aniqlang.

A) rohat, azob, kulgi, yig'i B) nur, shu'la, yog'du, ziyo

C) ovoz, tovush, un, sado D) B, C

26. Otga xos eng to'g'ri hukm qaysi qatorda berilgan?

A) ega vazifasida keladi B) kesim vazifasida keladi

C) to'ldiruvchi vazifasida keladi

D) barcha gap bo'lagi vazifasida kela oladi

27. Qaysi qatordagi so'zlar ot turkumiga mansub?

A) uchirma, suzma, bog'lama B) yasama, qaynatma, to'qima

C) ko'rsatma, birikma, jamg'arma D) yigirma, gazlama, surma.

28. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?

A) keldi–ketdi B) savol-javob C) oq-qora D) o'y-xayol

29. -*<u>lar</u>* qo'shimchasi hurmat ma'nosini anglatganda egalik qo'shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?

A) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi

B) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi

C) I, II shaxslarda egalik qo'shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi D) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko'plik ma'nosi anglashiladi

30. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto'g'ri?

A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko'rsatadi B) o'ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma'lum qismi sifat, fe'l, son turkumlariga oid so'zlar asosida paydo bo'ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko'plik sonda qo'llanadi

<table>
<tr><th colspan="3">Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>8- MAVZU</td><td colspan="2">Sifat - so'z turkumi sifatida. Sifat darajalari va modal shakllari, ularning ma'no xususiyatlarini aniqlash ustida tahlil qoliplari, mashqlar va testlar.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg 'ulot shakli</td><td>Amaliy mashg 'ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. "Sifat - so'z turkumi sifatida" mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.
3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash
4. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash
5.Mavzuni yakunlash.</td></tr>
<tr><td colspan="2">O 'quv mashg 'ulotining maqsadi</td><td>Talabalarda Sifat - so'z turkumi sifatida haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Pedagogik vazifalar:
1.Tashkiliy qism.
2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
3.Test topshiriqlari orqali talabalar</td><td>O 'quv faoliyati natijalari:
1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi;
2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi;</td></tr>
</table>

ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4.LTQ asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, LTQ texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “ Sifat - so‘z turkumi sifatida ” mavzusi oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar “Sifat - so‘z turkumi sifatida” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan LTQ topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Otdan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
2. Fe’ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
3. Boshqa so‘z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring.
4. Qo‘shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
5. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
6. So‘zlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
7. Otlashgan sifatlar qanday qo‘shimchalarni olishi mumkin?
8. Qaysi turkumdagi so‘zlar sifat o‘rnida qo‘llanadi? Misollar keltiring.
9. Qo‘shma sifatlar qanday so‘zlardan iborat bo‘ladi?
10. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring.

12. Boshqa so‘zlarning sifat o‘rnida qo‘llanishiga misollar keltiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘ plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘ raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Lisoniy tahlil qoliplari”dan variantlar bajariladi. (Kitob shaklida mavjud).

3- ilova.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Tub sifatlar qatorini toping.

A) *ozg‘in, achchiq, oyday* B) *tushki, toshsimon, haftalik* C) *go‘zal, yuzaki, badavlat* D) *ko‘kimtir, qatqaloq, pushtiroq*

2. *Issiq, sovuq* sifatlarining *isimoq, sovumoq* fe’llariga qanday munosabati bor?

A) sifatlar fe’llardan yasalgan B) fe’llar sifatlardan yasalgan C) sifat va fe’llar “is”, “sov” so‘zlaridan yasalgan D) ularning o‘zaro munosabati hozir unutilgan

3. Taqlid so‘zlardan yasalgan sifatlar berilgan qatorni toping.

A) yaltiroq, yarqiroq, so‘lqildoq B) jizza, qahqaha, sharshara C) do‘rildoq, chiyildoq, likildoq D) qalbaki, dahanaki, xomaki

4. Qaysi qatorda sifat yasovchi sinonim qo‘shimchalar berilgan?

A) -li, ba-, bo- B) -siz, -gi, -ki

C) -ag‘on, -li, -simon D) -gan, ser-, no-

5. Sifat yasovchi qo‘shimchalar olgan so‘zlar qatorini toping.

A) andijonlik, sersavlat, suvli B) baquvvat, tuxumsimon, charag‘on

C) harakatchan, mehnatkash, yumaloq D) yozgi, supurgi, qishki

6. Narsa-buyumning o‘ringa yoki vaqtga xosligini bildiruvchi sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda ko‘rsatilgan

A) -iy, -viy B) -simon,-lik C) -dagi, -ki, -qi D) -simon, -lik

7. Fe’ldan yasalgan sifatlar qatorini ko‘rsating.

A) yig‘iq, yig‘loq B) bosiq, bosqon C) qo‘g‘irchoq maqtanchoq, D) kuyunchak, kelinchak, burchak

8. Ot va sifat yasovchi –*ma* omonim qo‘shimchasi qo‘llanmagan qatorni toping.

A) aylanma, yasama B) qovurma, birikma

C) yasama, jamg‘arma D) ezma, bog‘lama

9. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?

A) -gi, -ki, -qi, -iy, -viy, -chan B) -siz, -simon, ser-, ba-, be- C) -dosh, -kor, -kash, -chi, -gar D)-choq,-chak, -gir, -kir, -q,-qi

10. O‘zbek tilida sifat yasovchi qo‘shimchalarni aniqlang.

A) –im, -viy, -m, -t. B) –chi, -la, -cha, -dir

C) - um, -sh, -b, -lik D) -siz, -li, -gi, -on

11. Butunlay otga aylanib ketgan sifatlar qaysi javobda bor?

A) keksa, qahramon, usta, chol, kampir B) mard, kamtar, iltifotli, vafosiz, yaxshi C) za’faron, abadiy, o‘ychan, qiziqchi, katta D) farg‘onalik, sharsimon, yozgi, aqlli, laziz

12. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?

A) ser-, ba-, be- B) –li, -chi,- gar

C) –ch, -qi, -gir D)–iy, -viy, -chan

13. Tub sifatlar qatorini toping.

A) suvli, yuzaki, badavlat B) kattaroq, og'irgina, oqimtir C) dumaloq, achchiq, oyday D) tushki, toshsimon, haftalik

14. Qaysi qo'shimchalar ham ot, ham sifat yasovchi qo'shimcha sanaladi?

A) –ma, -qin, -g'ich, -iy B) –ma, -g'ich, -iy, -lik C) -ma, -lik, -qin, -g'ich D) –ma, -qin, -lik,

15. Sifatdan sifat yasovchi qo'shimchani aniqlang.

A) *be-;* B) *ba-;* C) *-siz;* D) *no-;*

16. O'zakning oldidan qo'shilib, yangi so'z hosil qiluvchi qo'shimchalar asosan qaysi so'z turkumiga mansub?

A) ot B) sifat C) fe'l D) barcha mustaqil so'z turkumlariga

17. Fe'ldan yasalgan sifatlar berilgan qatorni toping.

A) harakatchan, ishchan B) tinchliksevar, savlatli
C) sezgir, uchqur D) bexabar, sabrsiz

18. O'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan old qo'shimchalar qaysi so'z turkumiga oid so'zlarni hosil qilishda ishtirok etadi?

A) ot B) sifat C) fe'l D) ravish

19. Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan so'zlarni toping.

A) borma, suzma, qaynatma B) iliq, qiliq, baliq
C) qo'zichoq, sersuv, bolali D) qochoq, topqir, maqtanchoq

20. Tub sifatlarni aniqlang.

A) dumaloq, achchiq, oyday B) tushki, toshsimon, haftalik
C) suvli, yuzaki, badavlat D) semiz, og'ir, johil

21. Qaysi qatorda yasama sifat yo'q?

A) iliq, toyg'oq, kuYunchak B) rahmdil, erksevar, kamgap
C) topqir, beg'ubor, noloyiq D) chiniqqan, o'qigan, toliqqan

22. *<u>Shahar</u>, <u>qishloq</u>* so'zlariga *–<u>li</u>, -<u>lik</u>* qo'shimchalari qanday qo'shiladi?

A) –<u>li</u> qo'shilsa, sifat yasaladi B) ot turkumidagi so'z yasalsa, -<u>lik</u> qo'shiladi C) –<u>lik</u> qo'shilsa sifat, -<u>li</u> qo'shilsa, ot yasaladi D) faqat –<u>lik</u> qo'shiladi

23. Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar qaysi qatorda berilgan?

A) -ch, -qi, -gir B) –li, -chi, -gar
C) ser-, ba-, be- D) -iy,-viy,-chan

24. *<u>Sirti yaltiroq, ichi qaltiroq.</u>* Maqoldagi yasama so'zlar qaysi qatorda to'g'ri tahlil qilingan?

A) <u>sirt</u>, <u>yaltiroq</u>, <u>qaltiroq</u> so'zlari yasama so'z hisoblanmaydi, chunki ular tarkibidagi qo'shimchalar shakl yasovchilar B) yaltira+q, qaltira+q fe'ldan sifat yasalgan C) sir+t otdan ot yasalgan; yalt+iroq, qalt+iroq taqlidiy so'zdan sifat yasalgan. D) sir+t otdan ot yasalgan; yaltir+oq, qaltir+oq taqlidiy so'zdan sifat yasalgan

25. Quyidagi qo'shimchalarning qaysilari yordamida ravishdan sifat yasash mumkin?

A) be- va no- old qo'shimchalari yordamida B) –gi qo'shimchasi yordamida C) –lik qo'shimchasi yordamida
D) –li qo'shimchasi yordamida

26. Sifat yasovchilarni aniqlang.

A) –siz, -li, -ki, -chak B) –chi, -la, -cha, -dir
C) –um, -sh, -b, -lik D) –chi, -moq, -bon, -m

27. Qaysi qatorda *–<u>lik</u>* qo'shimchasi sifat yasovchi vazifasini bajargan?

A) qishlik, ko'ylaklik B) shodlik, xotirjamlik
C) to'rtlik, birlik D) tezlik, ko'plik

24. Sifatning orttirma darajasini hosil qilish haqidagi bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?

A) Sifatlarning birinchi bo‘g‘ini keyingi bo‘g‘inning birinchi undosh tovushi bilan birga takrorlash orqali hosil qilinadi(m: dum-dumaloq) B) sifatdan oldin to‘q, jiqqa, tim, g‘irt kabi so‘zlarni keltirish bilan (m: tim qora) C) sifatlarning bosh qismini p va m tovushlaridan biri (mos kelgani) bilan birgalikda takrorlanadi. Bu faqat rang-tus anglatuvchi sifatlarga xos (m: qip-qizil) D) sifat oldidan 3-shaxs egalik va chiqish kelishigi olgan hamma, bari, barcha kabi olmoshlarni keltirish bilan (m: hammasidan chaqqon)

29. Qaysi qatordagi qo‘shimchalar ham ot, ham sifat yasovchi hisoblanadi?

A) -a, -oq, -k, -ik *B) -qin, -g‘ich, -sh, -q*

C) -qin, -lik, -g‘ich, -iy *D) -ma, -iq, -ka, -i*

30. *Tinchliksevar* qo‘shma so‘zi tarkibidagi yasama so‘zlarning turi va sonini aniqlang.

A) 3 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot B) 2 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot; 1 ta yasama fe’l C) 2 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot D) 1 ta yasama ot; 1 ta yasama sifat

Amaliy mashg‘ulot ta’lim texnologiyasi modeli	
9- MAVZU	Sifatlarning yasalishi va tuzilish jihatdan turlari bo ‘yicha savol-javob o ‘tkazish, mashqlar, test topshiriqlari bajarish va lisoniy tahlil qoliplarini to ‘ldirish.
Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg ‘ulot shakli	Amaliy mashg ‘ulot
O ‘quv mashg ‘ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. “Sifatlarning yasalishi va tuzilish jihatdan turlari” mavzusiga oid savol-topshiriqlar, mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O ‘quv mashg ‘ulotining maqsadi	Talabalarda Sifatlarning yasalishi va tuzilish jihatdan turlari haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4.LTQ asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, LTQ texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.

Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. “Sifatlarning yasalishi va tuzilish jihatdan turlari” mavzusi oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. LTQ texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar “Sifatlarning yasalishi va tuzilish jihatdan turlari” mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan LTQ topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Otdan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
2. Fe’ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
3. Boshqa so‘z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring.
4. Qo‘shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
5. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
6. So‘zlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
7. Otlashgan sifatlar qanday qo‘shimchalarni olishi mumkin?
8. Qaysi turkumdagi so‘zlar sifat o‘rnida qo‘llanadi? Misollar keltiring.
9. Qo‘shma sifatlar qanday so‘zlardan iborat bo‘ladi?
10. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring.
12. Boshqa so‘zlarning sifat o‘rnida qo‘llanishiga misollar keltiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘ plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘ raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Lisoniy tahlil qoliplari”dan variantlar bajariladi. (Kitob shaklida mavjud).

3- ilova.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Tub sifatlar qatorini toping.
A) *ozg‘in, achchiq, oyday* B) *tushki, toshsimon, haftalik* C) *go‘zal, yuzaki, badavlat* D) *ko‘kimtir, qatqaloq, pushtiroq*

2. *Issiq, sovuq* sifatlarining *isimoq, sovumoq* fe’llariga qanday munosabati bor?
A) sifatlar fe’llardan yasalgan B) fe’llar sifatlardan yasalgan C) sifat va fe’llar “is”, “sov” so‘zlaridan yasalgan D) ularning o‘zaro munosabati hozir unutilgan

3. Taqlid so‘zlardan yasalgan sifatlar berilgan qatorni toping.
A) yaltiroq, yarqiroq, so‘lqildoq B) jizza, qahqaha, sharshara C) do‘rildoq, chiyildoq, likildoq D) qalbaki, dahanaki, xomaki

4. Qaysi qatorda sifat yasovchi sinonim qo‘shimchalar berilgan?
A) -li, ba-, bo- *B) -siz, -gi, -ki*
C) -ag‘on, -li, -simon *D) -gan, ser-, no-*

5. Sifat yasovchi qo‘shimchalar olgan so‘zlar qatorini toping.
A) andijonlik, sersavlat, suvli B) baquvvat, tuxumsimon, charag‘on
C) harakatchan, mehnatkash, yumaloq D) yozgi, supurgi, qishki

6. Narsa-buyumning o‘ringa yoki vaqtga xosligini bildiruvchi sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda ko‘rsatilgan
A) -iy, -viy B) -simon,-lik C) -dagi, -ki, -qi D) -simon, -lik

7. Fe’ldan yasalgan sifatlar qatorini ko‘rsating.
A) yig‘iq, yig‘loq B) bosiq, bosqon C) qo‘g‘irchoq maqtanchoq, D) kuyunchak, kelinchak, burchak

8. Ot va sifat yasovchi –*ma* omonim qo‘shimchasi qo‘llanmagan qatorni toping.
A) aylanma, yasama *B) qovurma, birikma*
C) yasama, jamg‘arma *D) ezma, bog‘lama*

9. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?
A) -gi, -ki, -qi, -iy, -viy, -chan B) -siz, -simon, ser-, ba-, be- C) -dosh, -kor, -kash, -chi, -gar D)-choq,-chak, -gir, -kir, -q,-qi

10. O‘zbek tilida sifat yasovchi qo‘shimchalarni aniqlang.
A) –im, -viy, -m, -t. *B) –chi, -la, -cha, -dir*
C) - um, -sh, -b, -lik *D) -siz, -li, -gi, -on*

11. Butunlay otga aylanib ketgan sifatlar qaysi javobda bor?
A) keksa, qahramon, usta, chol, kampir B) mard, kamtar, iltifotli, vafosiz, yaxshi C) za’faron, abadiy, o‘ychan, qiziqchi, katta D) farg‘onalik, sharsimon, yozgi, aqlli, laziz

12. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?
A) ser-, ba-, be- *B) –li, -chi,- gar*
C) –ch, -qi, -gir *D)–iy, -viy, -chan*

13. Tub sifatlar qatorini toping.
A) suvli, yuzaki, badavlat B) kattaroq, og‘irgina, oqimtir C) dumaloq, achchiq, oyday D) tushki, toshsimon, haftalik

14. Qaysi qo‘shimchalar ham ot, ham sifat yasovchi qo‘shimcha sanaladi?
A) –ma, -qin, -g‘ich, -iy *B) –ma, -g‘ich, -iy, -lik* *C) -ma, -lik, -qin, -g‘ich* *D) –ma, -qin, -lik,*

15. Sifatdan sifat yasovchi qo‘shimchani aniqlang.
A) *be-;* B) *ba-;* C) *-siz;* D) *no-;*

16. O‘zakning oldidan qo‘shilib, yangi so‘z hosil qiluvchi qo‘shimchalar asosan qaysi so‘z turkumiga mansub?
A) ot B) sifat C) fe’l D) barcha mustaqil so‘z turkumlariga
17. Fe’ldan yasalgan sifatlar berilgan qatorni toping.
A) harakatchan, ishchan B) tinchliksevar, savlatli
C) sezgir, uchqur D) bexabar, sabrsiz
18. O‘zbek tiliga fors-tojik tilidan o‘zlashgan old qo‘shimchalar qaysi so‘z turkumiga oid so‘zlarni hosil qilishda ishtirok etadi?
A) ot B) sifat C) fe’l D) ravish
19. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar yordamida yasalgan so‘zlarni toping.
A) borma, suzma, qaynatma B) iliq, qiliq, baliq
C) qo‘zichoq, sersuv, bolali D) qochoq, topqir, maqtanchoq
20. Tub sifatlarni aniqlang.
A) dumaloq, achchiq, oyday B) tushki, toshsimon, haftalik
C) suvli, yuzaki, badavlat D) semiz, og‘ir, johil
21. Qaysi qatorda yasama sifat yo‘q?
A) iliq, toyg‘oq, kuYunchak B) rahmdil, erksevar, kamgap
C) topqir, beg‘ubor, noloyiq D) chiniqqan, o‘qigan, toliqqan
22. *Shahar*, *qishloq* so‘zlariga –*li*, -*lik* qo‘shimchalari qanday qo‘shiladi?
A) –li qo‘shilsa, sifat yasaladi B) ot turkumidagi so‘z yasalsa, -lik qo‘shiladi C) –lik qo‘shilsa sifat, -li qo‘shilsa, ot yasaladi D) faqat –lik qo‘shiladi
23. Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?
A) -ch, -qi, -gir B) –li, -chi, -gar
C) ser-, ba-, be- D) -iy,-viy,-chan
24. *Sirti yaltiroq, ichi qaltiroq.* Maqoldagi yasama so‘zlar qaysi qatorda to‘g‘ri tahlil qilingan?
A) sirt, yaltiroq, qaltiroq so‘zlari yasama so‘z hisoblanmaydi, chunki ular tarkibidagi qo‘shimchalar shakl yasovchilar B) yaltira+q, qaltira+q fe’ldan sifat yasalgan C) sir+t otdan ot yasalgan; yalt+iroq, qalt+iroq taqlidiy so‘zdan sifat yasalgan. D) sir+t otdan ot yasalgan; yaltir+oq, qaltir+oq taqlidiy so‘zdan sifat yasalgan
25. Quyidagi qo‘shimchalarning qaysilari yordamida ravishdan sifat yasash mumkin?
A) be- va no- old qo‘shimchalari yordamida B) –gi qo‘shimchasi yordamida C) –lik qo‘shimchasi yordamida
D) –li qo‘shimchasi yordamida
26. Sifat yasovchilarni aniqlang.
A) –siz, -li, -ki, -chak B) –chi, -la, -cha, -dir
C) –um, -sh, -b, -lik D) –chi, -moq, -bon, -m
27. Qaysi qatorda –*lik* qo‘shimchasi sifat yasovchi vazifasini bajargan?
A) qishlik, ko‘ylaklik B) shodlik, xotirjamlik
C) to‘rtlik, birlik D) tezlik, ko‘plik
24. Sifatning orttirma darajasini hosil qilish haqidagi bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?
A) Sifatlarning birinchi bo‘g‘ini keyingi bo‘g‘inning birinchi undosh tovushi bilan birga takrorlash orqali hosil qilinadi(m: dum-dumaloq) B) sifatdan oldin to‘q, jiqqa, tim, g‘irt kabi so‘zlarni keltirish bilan (m: tim qora) C) sifatlarning bosh qismini p va m tovushlaridan biri (mos kelgani) bilan birgalikda takrorlanadi. Bu faqat rang-tus anglatuvchi sifatlarga xos (m: qip-qizil) D) sifat oldidan 3-shaxs egalik va chiqish kelishigi olgan hamma, bari, barcha kabi

olmoshlarni keltirish bilan (m: hammasidan chaqqon)

29. Qaysi qatordagi qo'shimchalar ham ot, ham sifat yasovchi hisoblanadi?

A) -a, -oq, -k, -ik B) -qin, -g'ich, -sh, -q

C) -qin, -lik, -g'ich, -iy D) -ma, -iq, -ka, -i

30. *Tinchliksevar* qo'shma so'zi tarkibidagi yasama so'zlarning turi va sonini aniqlang.

A) 3 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot B) 2 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot; 1 ta yasama fe'l C) 2 ta yasama sifat; 1 ta yasama ot D) 1 ta yasama ot; 1 ta yasama sifat

<table>
<tr><th colspan="3">Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>10- MAVZU</td><td colspan="2">Son. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so'zlar bilan qo'llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg 'ulot shakli</td><td>Amaliy mashg 'ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. Son. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, morfologik belgilari, sintaktik vazifasi mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash.
3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash
4. "Bliss" texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash
5.Mavzuni yakunlash.</td></tr>
<tr><td colspan="2">O 'quv mashg 'ulotining maqsadi</td><td>Talabalarda Son. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, morfologik belgilari haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Pedagogik vazifalar:
1.Tashkiliy qism.
2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.
4. "Bliss" asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash.
5. Mashg 'ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.</td><td>O 'quv faoliyati natijalari:
1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi;
2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi;
3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi;
4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ta'lim metodi</td><td>Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, "Bliss" texnologiyalari</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ta'limni tashkil etish shakli</td><td>Amaliy, individual.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Didaktik vositalar</td><td>Darslik, o 'quv qo 'llanma, tarqatma materiallar.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ta'limni tashkil etish sharoiti</td><td>Bitta guruhga mo 'ljallangan xona.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Nazorat</td><td>Test, o 'z-o 'zini nazorat qilish, refleksiya</td></tr>
</table>

Amaliy mashg ‘ulotning texnologik xaritasi

Dars bosqichlari va vaqti	O ‘qituvchi	Talaba
1-boqich Kirish(5 daqiqa)	1.Amaliy mashg ‘ ulotning tashkiliy qismini, yo ‘ qlamani amalga oshiradi.	1.Auditoriya sanitariya ahvolini tartibga keltirishadi.
2-bosqich Asosiy bosqich (70 daqiqa	1. Son. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, morfologik belgilari mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 2. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini baholash va mustahkamlash 3. Test texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 4. Talabalarning savollariga javob beradi.	1) talabalar Son. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, morfologik belgilari mavzusi yuzasidan 1-ilovada berilgan mashqlarni bajaradilar, bir-birlarining javoblarini to‘ldiradilar; 2) talabalar mavzu yuzasidan 2-ilovada berilgan “Bliss” topshiriqlarini bajaradilar; 3) talabalar mavzu yuzasidan 3-ilovada berilgan test savollariga javob beradilar
4-bosqich Yakuniy bosqich (5 daqiqa)	1.Talabalarni rag ‘ batlantirish, baholarni e’lon qilish, uyga vazifa berish, mashg ‘ ulotga yakun yasash.	1.Baholarini eshitishadi, uyga vazifani yozib oladi.

Savol va topshiriqlar

1.Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma’nolarini ifodalovchi qo ‘shimchalarni misollari bilan sanab ko ‘rsating.
2. Yasama shaxs otlariga 5 ta misol keltiring.
3. Narsa-buyum oti yasovchi qo ‘shimchalar qanday so ‘zlardan ot yasaydi?
4. Yasama o ‘rin-joy otlariga misollar keltiring.
5. Yasama mavhum otlarga misollar keltiring.

1-ilova

”Jadvalli mashqlar to ‘plami”dan uyga berilgan mashqlar so ‘raladi. (Kitob shaklida mavjud).

2-ilova.

“Bliss”dan variantlar bajariladi.

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo ‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og ‘iri yo ‘q.

2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog ‘och qoshiq
3.	Ot sifat o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping.			D	suv, neft, sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo ‘lak o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping			E	so ‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o ‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko ‘ra otlar qanday tasniflanadi.			F	ishonch, haqiqat
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o ‘tquloq, bodomgul
9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O ‘quvchilar, yo ‘l qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo ‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og ‘iri yo ‘q.
2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog ‘och qoshiq
3.	Ot sifat o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping.			D	suv, neft, sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo ‘lak o ‘rnida qo ‘llangan javobni toping			E	so ‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o ‘rin-joylarning birini yoki			F	ishonch, haqiqat

	umumiy nomini bildirishiga ko‘ra otlar qanday tasniflanadi.				
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o‘tquloq, bodomgul
9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O‘quvchilar, yo‘l qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

№	Savollar	To‘g‘ri javob	Talaba-ning javobi	Variant	Javoblar
1.	Faqat birlikda qo‘llaniladigan otlarni toping.			A	Kerakli yukni og‘iri yo‘q.
2.	Mavhum otlar berilgan qatorni aniqlang.			B	yog‘och qoshiq
3.	Ot sifat o‘rnida qo‘llangan javobni toping.			D	suv,neft,sut
4.	Ot ikkinchi darajali bo‘lak o‘rnida qo‘llangan javobni toping			E	so‘roq,ishchi ,tokzor
5.	Bir turdagi narsa,voqea-hodisa,harakat-holat,o‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko‘ra otlar qanday tasniflanadi.			F	ishonch,haqiqat
6.	Ong va tafakkur orqali idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydigan otlar …. deyiladi.			G	atoqli va turdosh otlar
7.	Ot undalma vazifasida kelgan javovni aniqlang.			H	mavhum otlar
8.	Morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping.			K	o‘tquloq, bodomgul

9.	Bir turdagi predmet, hodisalarnin umumlashtiruvchi nomi ……. deyiladi.			J	O ‘quvchilar, yo ‘l qoidalariga rioya qiling.
10.	Sintaktik usul bilan yasalgan otlarni toping.			I	turdosh otlar

3- ilova.

Mavzu bo ‘yicha test topshiriqlarini bajarish (test variantlari alohida beriladi).

1. Ot qaysi so‘z turkumidagi so‘zlar bilan birika olmaydi?

A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe’l D) ot mustaqil so‘z turkumlarining barchasi bilan birika oladi

2. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?

A) o‘ziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo‘lagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko‘rsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma’nosini ifoda etish

3. Ot so‘z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo‘shimchalar tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi?

A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va so‘z tarkibi D) morfologiya va so‘z yasalishi

4. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat ot turkumiga mansub?

A) kelma, o‘qima, tugma B) gazlama, childirma, ko‘rsatma
C) yasama, qaynatma, to‘qima D) yigirma, sekinlama, surma.

5. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?

A) uchqun, to‘lqin, bilimdon, qalamdon B) yong‘in, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuyg‘un, keskin, qumdon, xumdon D) so‘lg‘in, turg‘un, suvdon

6. Qaysi javobda otga xos bo‘lgan sintaktik vazifa noto‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qo‘llanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi. D) to‘ldiruvchi vazifasida keladi

7. – *lar* qo‘shimchasi kuchaytirish ma’nosini ifodalagan javobni toping.

A) Shunday qilib, oradan bir hafta o‘tgach, ko‘chlarimizni ortib yangi uyga ko‘chib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirg‘ochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar o‘qiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o‘ynab terlab ketdim.

8. Qaysi qatorda “o*y*” so‘zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?

A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, o‘g‘lim! D) B, C

9. Shaxs otlari haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?

A) shaxs otlari shaxslarni nasl-nasabiga, jinsiga ko‘ra nomlaydi B) shaxs otlari shaxslarni mansab-unvoniga, kasb-koriga ko‘ra nomlaydi C) shaxs otlari shaxslarni ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga ko‘ra nomlaydi D) shaxs otlari shaxslarni yoshiga, yashash joyiga ko‘ra nomlaydi

10. Atoqli otlarga qo‘shilib shaxsning ma’lum hududga tegishli ekanligini bildiradigan qo‘shimcha berilgan javobni toping.

A) –dosh B) –lik C) –kor D) –xon

11. Faoliyat-jarayon otlari yasovchi qo‘shimchalar berilgan javobni toping.

A) –chilik, garchilik, -(u)v, -(i)m B) –q, -gich, -gi, -ma, -k
C) -loq, -goh, -oq, -zor D) A va B.

12. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?

A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo'ladi
C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi

13. Quyidagi qo'shimchalarning qaysi biri atoqli otlarga qo'shilmaydi?

A) -lar B) -dosh, -lar C) -lik D) -dosh

14. Turdosh otlardan hosil bo'lgan atoqli otlarni belgilang.

A) rentgen, xosiyatxon B) Nodir, Aziz
C) Ulug', Tuyg'un D) Asal, Lola

15. Bir turdagi narsa, voqea-hodisa, harakat-holat, o'rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko'ra otlar qanday tasniflanadi?

A) kishi otlari, narsa otlari B) qavm-qarindoshik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari C) turdosh otlar, atoqli otlar
D) mavhum otlar, aniq otlar

16. Qaysi qatordagi otlar mavhum otlarga mansub emas?

A) ovunch, o'kinch B) Barcha qatordagi otlar mavhum otlar hisoblanadi. C) ahillik, yaxshilik D) sevinch, yupanch

17. O'rin-joy otlarini toping.

A) qo'lyozma, qotishma, qurilma B) yozishma, eslatma, birikma C) qovurma, cho'zma, suzma D) bostirma, tortma, pistirma

18. Ismlarning qaysi qo'shimchalarga ega bo'lgan shakllari lug'aviy shakllari deb ataladi?

A) ko'plik qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari B) qiyoslash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari C) kichraytirish–erkalash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari D) A,B,C.

19. *Yig'lasa, yig'lablar ketmaydimi?!* gapidagi –*lar* *qo'sh*imchasining vazifasini aniqlang.

A) ko'plikni anglatish B) hurmatni ifodalash C) taxmin-chamani bildirish D) ma'noni kuchaytirish

20. Faqat birlikda qo'llanadigan otlar qatorini toping.

A) Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi B) bola, o'quvchi, temir, mis C) bo'ron, qo'zg'olon, qo'l, muallim D) ko'z, quloq, burun, g'ildirak

21. O'zbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni ko'rsatmaydi?

A) kelishik shakli B) egalik shakli
C) birlik va ko'plik shakli D) egalik, birlik va ko'plik shakllari

22. Ko'plik ma'nosi qo'shimchasiz holda ifodalangan qatorni aniqlang.

A) Har doim sofdil bo'laylik. B) Ko'chada bir qancha bola ko'rindi. C) B,D D) Har rastada ming-ming do'kon

23. Ko'plik qo'shimchasi chama, taxminni ifodalagan misolni toping.

A) Onda-sonda ochilgan chanoqlar ko'k dengizda sadafdek yaltiradi. B) Quvnashdi havasdan ko'p bilan ko'ngillar
C) Vatandoshlarim bilan quvonaman D) Kechqurunlari bo'sh bo'laman, keling suhbatlashamiz.

24. Bir xil grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlarni toping.

A) kitob, bahor, a'lochi, bog' B) o'qimoq, orzu, bilim, erishmoq C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil

25. Ot sinonimlarni aniqlang.

A) rohat, azob, kulgi, yig'i B) nur, shu'la, yog'du, ziyo

C) ovoz, tovush, un, sado D) B, C

26. Otga xos eng to'g'ri hukm qaysi qatorda berilgan?

A) ega vazifasida keladi B) kesim vazifasida keladi

C) to'ldiruvchi vazifasida keladi

D) barcha gap bo'lagi vazifasida kela oladi

27. Qaysi qatordagi so'zlar ot turkumiga mansub?

A) uchirma, suzma, bog'lama B) yasama, qaynatma, to'qima

C) ko'rsatma, birikma, jamg'arma D) yigirma, gazlama, surma.

28. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?

A) keldi–ketdi B) savol-javob C) oq-qora D) o'y-xayol

29. -*lar* qo'shimchasi hurmat ma'nosini anglatganda egalik qo'shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?

A) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi

B) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi

C) I, II shaxslarda egalik qo'shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi D) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko'plik ma'nosi anglashiladi

30. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto'g'ri?

A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko'rsatadi B) o'ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma'lum qismi sifat, fe'l, son turkumlariga oid so'zlar asosida paydo bo'ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko'plik sonda qo'llanadi

Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli	
11- MAVZU	Sonlarning turlanishi va numerativ so'zlar bilan qo'llanishi, juft va tarkibli sonlarning imlosi
Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg 'ulot shakli	Amaliy mashg 'ulot
O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. Sonlarning turlanishi va numerativ so'zlar bilan qo'llanishi, juft va tarkibli sonlarning imlosi mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. "Bliss" texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O 'quv mashg 'ulotining maqsadi	Talabalarda Sonlarning turlanishi va numerativ so'zlar bilan qo'llanishi, juft va tarkibli sonlarning imlosi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash.	**O 'quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan

4. "Bliss" asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ' ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta'lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, "Bliss" texnologiyalari
Ta'limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ʻquv qo ʻllanma, tarqatma materiallar.
Ta'limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ʻljallangan xona.
Nazorat	Test, o ʻz-o ʻzini nazorat qilish, refleksiya

ʻ**1. Qaysi qatorda songa oid grammatik xususiyatlar notoʻgʻri berilgan?**

A) son boshqa soʻz turkumidan yasalmaydi B) sonning turlari maxsus qoʻshimchalar qoʻshish bilan yasalmaydi C) son otlashmasa turlanmaydi D) son odatda aniqlovchi soʻz bilan qoʻllanadi

2. Quyidagi belgi ifodalovchi qaysi soʻzlar son turkumiga oid soʻzlarga tobe boʻlib kelishi mumkin? *1) katta; 2) yaxshi; 3) shirin*

A) Berilgan soʻzlarning barchasi songa tobe boʻlib kelishi mumkin B) berilgan soʻzlar sonlarga tobe boʻlmaydi C) yaxshi, katta D) shirin, katta

3. Nutqimizda faol ishlatiladigan nechta sodda (tub) son bor?

A) 26 B) 23 C) 35 D) 10

4. Affiksatsiya (qoʻshimchalar yordamida yasalish) qaysi turkum uchun xos emasligini aniqlang.

A) ot B) sifat C) son D) fe'l

5. Qaysi javobda arab raqamlarining rim muqobili notoʻgʻri ifodalangan?

A) CM – 900, toʻqqiz yuz B) M - 1000, ming C) LXX - 70, etmish D) CCD - 200, ikki yuz

6. Qaysi sonlarga –*lan* qoʻshimchasini qoʻshish orqali yangi soʻz yasash mumkin?

A) ikki B) yuz C) uch D) A,B

7. Sonning morfologik xususiyatlari qaysilar?

A) Soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar sonning hamma turlariga ham qoʻshila bermaydi. B) Boshqa soʻz turkumlaridan son yasalmaydi. C) Sondan turli soʻz turkumlari yasalishi mumkin. D) A,B,C

8. Sonning sintaktik xususiyatlarini aniqlang.

A) Sonlar gapda aniqlovchi va kesim vazifasida keladi.

B) Sonlar hech qachon belgi ifodalovchi soʻzlarni oʻziga tobe qilib kelmaydi. C) Boshqa soʻz turkumlaridan son yasalmaydi.D) A, B

9. Agar ot turkumiga oid soʻzning aniqlovchisi vazifasida sifat va son turkumiga oid soʻzlar kelsa, ular gap tarkibida qanday joylashadi?

A) oldin sifat, keyin son keladi B) oldin son, keyin sifat keladi

C)faqat son soʻz turkumi keladi D) faqat sifat soʻz turkumi keladi

10. Kasr sonni toping.

A) Ikki hovli qoʻshib yuborilgan edi. B) ... qizarib-boʻzarib, ketmondek oyning yarmi koʻrinadi. C) ... toʻrt-beshtacha chakana havaskorlargina kelibdi. D) Novvoyxonadan ikkita issiq non olib chiqay.

11. Aralash sonni toping.

A) yarim, chorak, nimchorak B) ikkidan bir, uchdan ikki, toʻqqizdan besh C) oʻttiz ikki, sakson sakkiz, bir yuz ellik besh D) uch yarim, olti butun oʻndan besh, ikki butun uchdan bir

12. *Ki hisob ichra bor edi oʻn lak, Har laki oʻn tuman kelib beshak. (Navoiy)* Navoiyning misralarida qoʻllangan *bir lak* nechaga teng?

A) yuz B) ming C) oʻn ming D) yuz ming

13. *Bir* soʻzi qaysi gapda chegaralash ma'nosini bildirgan?

A) U Toshkentdan vakil boʻlib kelgan bir rus kishi bilan gaplashmoqda. B) Choy mahalida bir kulib, bir yigʻlamsirab, oʻzi, bolalari toʻgʻrisida gapirdi. C) Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda. D) Hammamiz imtihonlardan yaxshi oʻtdik, bir Ahmadning mazasi boʻlmadi.

14. Qaysi javobda jamlovchi son shaklini hosil qiluvchi qoʻshimcha berilgan?

A) -ta B) -lab C) -lar D) -ovlon

15. Chama sonni toping.

A) Ularning har ikkalasi ham shu to'g'rida o'ylar edi.
B) ...to'rt-beshtacha chakana havaskorlargina kelibdi. C) Lekin ular yiqqan kitoblar chol yiqqan kitoblarning o'ndan biriga ham teng kelmaydi. D) Hozir ular bo'lajak shiyponning to'rtinchi ustunini tayyorlashyapti.

16. *Qurbon ota ikkinchi samovarga xumdan suv olib quymoqda edi*. Shu gapdagi tartib sonning sintaktik vazifasini belgilang.
A) kesim B) ega C) to'ldiruvchi D) aniqlovchi.

17. Qaysi qatorda sonlarni yozishda imlo xatoga yo'l qo'yilgan?
A) bitta, ikkita B) uchchala, to'rttala C) besh-o'n, ellik-oltmishtacha D) uchdan bir, beshdan uch

18. Sifatlarga qo'shilib keluvchi -*roq*, -*g'ish*, -*imtir*, -*ish*; sonlarga qo'shilib keluvchi -*ta*, -*tadan*, -*tacha*, -*larcha*, -*ala*, -*lab* kabilar qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra qaysi turiga mansub?
A) -roq, -g'ish, -imtir, -ish shakl yasovchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab so'z yasovchi B) -roq, -g'ish, -imtir, -ish so'z yasovchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab shakl yasovchi C) sanab o'tilgan qo'shimchalarning barchasi shakl yasovchi D) -roq, -g'ish, -imtir, -ish so'z o'zgartuvchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab so'z yasovchi

19. Hisob (numerativ) so'zi qatnashgan gapni aniqlang.
A) Ming marta shukur B) Kissasida bir miri ham yo'q. C) Bir guruh yoshlar safarga otlandilar. D) A,B,C.

20. Quyida berilgan hisob so'z qanday ifoda uchun xizmat qilmoqda? *Bir qultum suvga zor bo'lib...*
A) butunning bo'lagi B) og'irlik o'lchovi
C) masofa D) predmetni yakkalab hisoblash

21. Butunning qismini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlar berilgan qatorni toping.
A) nafar, bosh, nusxa B) siqim, to'da, botmon C) chaqmoq, luqma, shingil D) shingil, quloch, kun

22. Sonning qaysi turi hisob so'zlari bilan qo'llanmaydi?
A) dona son B) chama son C) jamlovchi son D) tartib son

23. Numerativ (hisob) so'zlar qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanadi?
A) son, sanoq sonlar B) sifatlar, asosan yasama sifatlar
C) gumon olmoshlari bilan D) otlar bilan

24. Numerativ (hisob) so'zlar sonlar bilan qo'llanganda, qanday tinish belgisi qo'yiladi?
A) tire, vergul B) ikki nuqta
C) nuqtali vergul D) tinish belgisi qo'yilmaydi

25. Otlashgan sonni aniqlang.
A) Beshta qiz salqin hovlida chir-chir aylanib koptok o'ynar edi. B) Ular ancha gaplashib turgandan keyin, biri qishloq tomonga ketdi, ikkinchisi orqaga qaytdi. C) Bir kilogramm paxta tolasidan o'n ikki metr chit yoki yigirma metr batist tayyorlash mumkin. D) Alisher Navoiy XV asrda yashab ijod etgan.

26. Sonning ma'no jihatidan qaysi turi otlashish xususiyatiga ega emas?
A) dona va tartib son B) taqsim son C) miqdor sonning barcha turlari otlashadi, tartib son otlashmaydi D) sonning barcha turlari otlashish xususiyatiga ega

27. Son otlashganda, qanday sintaktik vazifada keladi?
A) undalma, ikkinchi darajali bo'lak B) bosh bo'lak
C) kirish so'z D) A,B,C.

28. Otlashgan son qaysi gapda mavjud?
A) Ikkalasi navqiron aktrisaga bamisoli sehrlanganday tikilishardi. B) Shuxatlardan ikkitasini sho'xroq yigit yozgan edi. C) Bu erda u sakkizinchi va to'qqizinchi sinflarda bir yo'la o'qishga ulgurdi. D) A, B.

29. Egalik affiksining qaysi shaxsdagi shakli otlashgan sonlarga qo'shilmaydi?
A) II shaxs ko'plik B) I shaxs birlik
C) III shaxs birlik D) II shaxs birlik

30. Sodda sonlar ishtirok etgan gapni aniqlang.
A) Majlisga besh-olti ota-ona keldi. B) Karima to'rt-besh yil sabr qildi. C) Yigirmanchida oxirgi imtihon bo'ldi. D) O'n beshinchi kuni hovlimizga ko'chgan edik.

31. Gap tarkibida qo'llangan juft sonlar asosan sonning ma'no jihatdan qaysi turiga mansub?
A) tartib sonlarga B) jamlovchi sonlarga
C) chama sonlarga D) qo'shma sonlarga

32. *Bir* so'zining chegaralov (ayiruv) ma'nosi qaysi qatorda berilgan?
A) Bir gektar erni bog'u bo'stonga aylantirdi. B) Choy mahalida bir kulib, bir yig'lamsiradi. C) U bir kuni ovga chiqdi. D) Hamma keldi, bir Hakimjon ko'rinmadi.

33. Dona son ishtirok etgan gap qaysi qatorda qo'llangan?

A) Bu sinfda yigirma beshta o'quvchi ta'lim oladi. B) Bir yil tut ekkan kishi yuz yil gavhar teradi. C) Shahrimizda o'nlab teatrlar bor. D) Ikkovimiz ham pastga tushdik.

34. Taqsim son qaysi gapda mavjud?

A) Hozir uyida shunaqa antiqa bodringdan to'rttasi bor. B) So'rining shundoq yoniga ikki dona olma tushibdi. C) Bemorlar palatalarga to'rttadan joylashtirildi. D) Ularning ikkovi ham jim qolishdi.

35. Qaysi qatordagi tartib son *dastlabki, ilk* ma'nosida kelgan?

A) Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi.

B) Endi ikkinchi tomonga nazar tashlaylik. C) Ikkinchi kattalarning so'ziga aralashma. D) Atirgullar, ko'rkam karnaygullar, xil-xil gulbeorlar kuzning birinchi izg'irinlarini pisand qilmaydi.

36. Tartib son yo'q qatorni toping.

A) Onasi tokchadagi ettinchi lampani yoqdi. B) Ukam beshinchi sinfda o'qiydi. C) Ettinchilar, shanbalikka chiqdilar.

D) Beshinchi, oldinga chiqing.

Amaliy mashg'ulot ta'lim texnologiyasi modeli	
12- MAVZU	Olmosh - so'z turkumi sifatida. Olmoshning ma'no turlari
Vaqti: 2 soat	Talabalar soni: 30 ta
Mashg 'ulot shakli	Amaliy mashg 'ulot
O 'quv mashg 'ulotining tuzilishi	1.Tashkiliy qism. 2. Olmosh - so'z turkumi sifatida. Olmoshning ma'no turlarimavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. "Bliss" texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
O 'quv mashg 'ulotining maqsadi	Talabalarda Olmosh - so'z turkumi sifatida. Olmoshning ma'no turlarihaqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. "Bliss" asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ' ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O 'quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta'lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, "Bliss" texnologiyalari
Ta'limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o 'quv qo 'llanma, tarqatma materiallar.
Ta'limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo 'ljallangan xona.
Nazorat	Test, o 'z-o 'zini nazorat qilish, refleksiya

1. Predmet, belgi yoki hodisa haqidagi noaniq tasavvurga ishora qiluvchi so'zlar...

A) ko'rsatish olmoshlari deyiladi B) so'roq olmoshlari deyiladi C) gumon olmoshlari deyiladi D) olmoshlar deyiladi.

2. Olmoshlardan qaysi so'z turkumlarini yasash mumkin?

A) *fe'l* B) *ravish* C) *son* *D) A, B va C*

3. Olmoshlar qaysi so‘zlarning yasalishiga asos bo‘lishi mumkin?
A) sifatlarning B) iboralarning C) sonlarning D) A va B.
4. Olmoshlar qaysi so‘zlar o‘rnida qo‘llanganda, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalarni qabul qiladi?
A) *ot* B) *sifat* C) *ravish* D) *ot va fe’l*
5. *Uning quchog‘ida g‘amdan yo‘q nishon,*
U erda tentimas iblis xayoli.
U erda do‘stlikni ulug‘lab inson,
***Takallum qiladi qumri misoli*.**
Misralar muallifi kim? 1-misradagi olmosh qaysi gap bo‘lagi vazifasida?
A) U. Nosir; hol B) E. Vohidov; ega
C) A. Oripov; aniqlovchi D) R. Parfi; aniqlovchi
6. Olmoshlarga xos grammatik xususiyatlar qaysi javobda noto‘g‘ri izohlangan?
A) Olmoshlardan ba’zi qo‘shimchalar orqali ot, ravish yoki fe’llar yasalishi mumkin. B) Olmoshlar ba’zi so‘zlar bilan qo‘shilib, boshqa so‘z turkumiga ko‘chishi mumkin. C) Olmoshlar ba’zi so‘z turkumlaridan qo‘shimchalar yoki sintaktik yo‘l bilan yasalishi mumkin. D) olmoshlar otlarga xos so‘z o‘zgartuvchilar bilan o‘zgaradi.
7. Qaysi so‘z turkumlari turlanadi?
A) olmosh, ot, otlashgan so‘zlar B) sifat, son, olmosh C) ravish, olmosh, bog‘lovchi D) mustaqil so‘z turkumlarining barchasi
8. Turlanish qaysi turkumlariga xos?
A) olmosh, son B) fe’l, olmosh C) sifat, ravish D) ot, olmosh.
9. *Saida bu ayolni darrov yomon ko‘rib qoldi*. Ushbu misoldagi olmosh gapning qaysi bo‘lagi bo‘lib kelgan?
A) ega B) kesim C) to‘ldiruvchi D) aniqlovchi
10. Olmoshning gapdagi vazifasi qaysi qatorda to‘liqroq va to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) ega B) to‘ldiruvchi C) aniqlovchi D) aniqlovchi, to‘ldiruvchi, ega, undalma
11. *Bir xil talabalar berilgan topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarmaydilar.* Ushbu gapdagi olmoshlarni toping.
A) bir xil B) bir C) o‘z, bir xil D) o‘z
12. *Bir o‘lka bor dunyoda biroq bitilmagan dostondir bori.* Ushbu gapdagi olmosh o‘rnida kelgan so‘zni toping.
A) bori, bir B) bori C) bor D) bir
13. Kishilik olmoshlariga odatda qaysi qo‘shimchalar qo‘shilib kelmaydi?
A) *so‘z yasovchi qo‘shimcha* B) *-lar qo‘shimchasi* C) *egalik qo‘shimchasi* D) *kelishik qo‘shimchasi*
14. Olmoshlarning qaysi turi turlanganda tovush orttirilishi yoki tushishini kuzatish mumkin?
A) *o‘zlik olmoshida* B) *kishilik olmoshida*
C) *ko‘rsatish olmoshida* D) *belgilash olmoshida*
15. *Uning (Xaliljonning) nechun shu holga tushib qolganligiga hamma hayron, o‘zi esa qo‘l siltaydi*. Ushbu gapda olmoshning ma’no va grammatik xususiyatlariga ko‘ra qaysi turlari bor?
A) *belgilash, o‘zlik, kishilik, ko‘rsatish olmoshi* B) *ko‘rsatish, kishilik, so‘roq, belgilash olmoshi* C) *so‘roq, ko‘rsatish, belgilash, o‘zlik, kishilik olmoshi* D) *belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshi, kishilik olmoshi*
16. *U* ko‘rsatish olmoshi qo‘llangan gapni belgilang.
A) U ko‘pchilikning fikrini allaqachon sezgan edi. B) Muattar uning shodlikdan uchqun sochib turgan ko‘zlariga qaradi.C) U uchun atagan qo‘shiqlarim bor. D) U kishi siz haqingizda juda yaxshi fikrlar aytdilar.
17. Qaysi gapdagi *birov* so‘zi *allakim* ma’nodoshi bilan almashtirish mumkin?
A) Bolalardan birovi ko‘zlarini chirt yumdi.B) Bu gaplarni birov eshitmasin.C) Uzoqdan birovning qorasi ko‘rindi. D) Botirlar birov eshitmasin deb, sekin-sekin qadam bosishdi.
18. Bo‘lishsizlik olmoshi tarkibidagi *hech* so‘zi yakka holda qo‘llanganda ko‘pincha qaysi so‘zlar oldida keladi?
A) *otlar oldida* B) *sifatlar oldida*
C) *fe’llar oldida* D) *ravishlar oldida*
19. O‘zlik olmoshi bog‘lanib kelgan ot tarkibida, asosan, qanday qo‘shimcha bo‘ladi?
A) kelishik qo‘shimchasi B) ko‘plik qo‘shimchasi C) egalik qo‘shimchasi D) egalik va kelishik qo‘shimchasi
20. 2-shaxs qaratqichli birikma o‘rnida olmosh qatnashgan gapni aniqlang.
A) Kaminaning ham sizga aytolmagan gaplari bor edi. B) Biz mana shunday muvaffaqiyatlarga erishdik. C) Sening irodang mustahkam emas. D) O‘zlarining ham fikrlarini eshitsak yomon bo‘lmasdi.
21. *Men o‘z tilagimni unga bildirsam* gapida olmoshlar qaysi kelishik shakllarida kelgan?
A) bosh, qaratqich, tushum kelishigi B) bosh, qaratqich, jo‘nalish kelishigi C) tushum, bosh, qaratqich kelishigi D)

bosh, qaratqich, o‘rin-payt kelishigi

22. Gapdagi olmoshning ma’no turini aniqlang. ***<u>Xalq amaliy san’ati nihoyatda serjilo va sertarmoq ekanligiga shak-shubha yo‘q.</u>***

A) ko‘rsatish B) belgilash-jamlash C) so‘roq D)   olmosh ishtirok etmagan

23. Quyidagi so‘roq olmoshlaridan qaysi biri birinchi shaxs birlik shaklda qo‘llanadi?

A) nima B) A, D C) qaysi D) kim

24. Gapdagi gumon olmoshi anglatgan ma’noni aniqlang. ***<u>Tog‘ yo‘lidan allaqancha yo‘l bosishi kerak</u>.***

A) o‘rin B) payt C) miqdor D) holat

25. Qaysi gapda <u>odamga</u> so‘zi olmosh turkumiga ma’no jihatidan yaqin?

A) Odamga ko‘p narsa kerak emas. B) Odam odamga do‘st, o‘rtoq. C) Har qanday odmaga yaxshilik qilish kerak.

D) Odamga alam qilarkan...

26. ***<u>Kaminaning</u> bergan maslahati bilan hamma o‘z ishini davom ettirdi.*** **Ushbu gapda ostiga chizilgan so‘z qaysi olmosh turi o‘rnida qo‘llangan?**

A) kishilik B) ko‘rsatish C) belgilash D) bo‘lishsizlik

27. Otning olmoshga ko‘chishi qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) Yaxshi odam, yo‘ldoshing kitob bo‘lsin! B) Odam borki, odamlarning naqshidir C) Odam ketgisi kelyapti D) Inson yashamoqdan tolmasin uchun umid berilgan.

28. Quyidagi qaysi so‘zlar ba’zan nutqda ***men*** **kishilik olmoshi o‘rnida qo‘llanishi mumkin?** ***1) kamina; 2) kishi;***

3) faqir; 4) banda.

A) 1,2,3 B) 1,2,3,4 C) 1,2 D) 1,3,4.

29. Qanday olmoshlar juft olmoshlar sanaladi?

A) bir-biriga talaffuzi yaqin bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar B) bir-biriga mazmunan zid bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar C) bir-biriga mazmunan yaqin bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar D) barchasi to‘g‘ri.

30. Qaysi olmoshlar tuzilish jihatidan sodda va qo‘shma turlarga bo‘linadi?

A) kishilik, bo‘lishsizlik va ko‘rsatish olmoshlari B) kishilik, belgilash, ko‘rsatish va gumon olmoshlari C) so‘roq, belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshlari D) ko‘rsatish va belgilash olmoshlari

31. Qaysi olmoshlar takroriy holda ham ishlatilishi mumkin?

A) *ko‘rsatish, so‘roq, belgilash olmoshlari* B) *kishilik, so‘roq va belgilash olmoshlari* C) *so‘roq, belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshlari* D) *kishilik va ko‘rsatish olmoshlari*

32. Qo‘shma olmoshlarni belgilang.

A) *shu onda nimadir qars etdi.* B) *Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir. (Bobur)* C) *Unda-bunda qushlarning sayragani eshitilardi.* D) *Allakim eshikni taqillatdi.*

33. Olmoshlarning qaysi turi sodda, qo‘shma, juft, takroriy shakllarga ega?

A) bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari B) so‘roq, bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari C) ko‘rsatish olmoshlari D) kishilik va o‘zlik olmoshlaridan tashqari olmoshlarning barcha turlari

34. Qo‘shma olmoshlarning qaysi turlari ***<u>«olmosh+olmosh»</u>*** **shakliga ega?**

A) gumon olmoshlari B) bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari C) ko‘rsatish olmoshlari D) olmoshlarning barcha turlari

35. Qaysi olmoshlar tarkibida qo‘shma olmoshlar mavjud emas?

A) *belgilash;* B) *ko‘rsatish;* C) *so‘roq;* D) *bo‘lishsizlik;*

36. Juft olmoshlar ishtirok etgan gapni toping.

A) *U har qanday vaziyatda ham o‘zini yo‘qotmasdi.* B) *Har kim ekkanini o‘radi.* C) *To‘yga kim-kimlar borishdi?* D) *U-bu eb ol, o‘g‘lim.*

<table>
<tr><th colspan="3">Amaliy mashg‘ulot ta’lim texnologiyasi modeli</th></tr>
<tr><td>13- MAVZU</td><td colspan="2">Olmoshning egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi; juft va qo‘shma olmoshlarning imlosi</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vaqti: 2 soat</td><td>Talabalar soni: 30 ta</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mashg ‘ulot shakli</td><td>Amaliy mashg ‘ulot</td></tr>
<tr><td colspan="2">Oquv mashgulotining tuzilishi</td><td>1.Tashkiliy qism.
2. Olmoshning egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan</td></tr>
</table>

	o‘zgarishi; juft va qo‘shma olmoshlarning imlosi mavzusiga oid mashqlar orqali talabalar bilimini tekshirish va mustahkamlash. 3. Test topshiriqlari asosida talabalar bilimini aniqlash va mustahkamlash 4. “Bliss” texnologiyasi orqali talabalar bilimini nazorat qilish va baholash 5.Mavzuni yakunlash.
Oquv mashgulotining maqsadi	Talabalarda Olmoshning egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi; juft va qo‘shma olmoshlarning imlosi haqidagi bilimlarni tarkib toptirish.
Pedagogik vazifalar: 1.Tashkiliy qism. 2.Uyga berilgan mashqlar orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 3.Test topshiriqlari orqali talabalar ibilimini tekshirish va mustahkamlash. 4. “Bliss” asosida talabalar bilimini aniqlash va baholash. 5. Mashg ‘ulotni yakunlab, talabalar bilimini baholash.	**O ‘quv faoliyati natijalari:** 1) auditoriyaning sanitariya holati, davomat, mavzu, uyga berilgan topshiriqlar aniqlanadi, guruh jurnali rasmiylashtiriladi; 2) talabalar uyga berilgan mashqlar yuzasidan javob berishadi; 3) talabalar test topshiriqlari bajarishadi; 4) talabalar mavzu yakunida baholanadi.
Ta’lim metodi	Tarqatma materiallar bilan ishlash, test, “Bliss” texnologiyalari
Ta’limni tashkil etish shakli	Amaliy, individual.
Didaktik vositalar	Darslik, o ‘quv qo ‘llanma, tarqatma materiallar.
Ta’limni tashkil etish sharoiti	Bitta guruhga mo ‘ljallangan xona.
Nazorat	Test, o ‘z-o ‘zini nazorat qilish, refleksiya

13. Kishilik olmoshlariga odatda qaysi qo‘shimchalar qo‘shilib kelmaydi?
A) *so‘z yasovchi qo‘shimcha* B) *-lar qo‘shimchasi* C) *egalik qo‘shimchasi* D) *kelishik qo‘shimchasi*

14. Olmoshlarning qaysi turi turlanganda tovush orttirilishi yoki tushishini kuzatish mumkin?
A) *o‘zlik olmoshida* B) *kishilik olmoshida*
C) *ko‘rsatish olmoshida* D) *belgilash olmoshida*

15. *Uning (Xaliljonning) nechun shu holga tushib qolganligiga hamma hayron, o‘zi esa qo‘l siltaydi*. Ushbu gapda olmoshning ma’no va grammatik xususiyatlariga ko‘ra qaysi turlari bor?
A) *belgilash, o‘zlik, kishilik, ko‘rsatish olmoshi* B) *ko‘rsatish, kishilik, so‘roq, belgilash olmoshi* C) *so‘roq, ko‘rsatish, belgilash, o‘zlik, kishilik olmoshi* D) *belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshi, kishilik olmoshi*

16. *U* ko‘rsatish olmoshi qo‘llangan gapni belgilang.
A) U ko‘pchilikning fikrini allaqachon sezgan edi. B) Muattar uning shodlikdan uchqun sochib turgan ko‘zlariga qaradi.C) U uchun atagan qo‘shiqlarim bor. D) U kishi siz haqingizda juda yaxshi fikrlar aytdilar.

17. Qaysi gapdagi *birov* so‘zi *allakim* ma’nodoshi bilan almashtirish mumkin?
A) Bolalardan birovi ko‘zlarini chirt yumdi.B) Bu gaplarni birov eshitmasin.C) Uzoqdan birovning qorasi ko‘rindi. D) Botirlar birov eshitmasin deb, sekin-sekin qadam bosishdi.

18. Bo‘lishsizlik olmoshi tarkibidagi *hech* so‘zi yakka holda qo‘llanganda ko‘pincha qaysi so‘zlar oldida keladi?
A) *otlar oldida* B) *sifatlar oldida*
C) *fe’llar oldida* D) *ravishlar oldida*

19. O‘zlik olmoshi bog‘lanib kelgan ot tarkibida, asosan, qanday qo‘shimcha bo‘ladi?
A) kelishik qo‘shimchasi B) ko‘plik qo‘shimchasi C) egalik qo‘shimchasi D) egalik va kelishik qo‘shimchasi

20. 2-shaxs qaratqichli birikma o‘rnida olmosh qatnashgan gapni aniqlang.
A) Kaminaning ham sizga aytolmagan gaplari bor edi. B) Biz mana shunday muvaffaqiyatlarga erishdik. C) Sening irodang mustahkam emas. D) O‘zlarining ham fikrlarini eshitsak yomon bo‘lmasdi.

21. ***Men o‘z tilagimni unga bildirsam*** **gapida olmoshlar qaysi kelishik shakllarida kelgan?**
A) bosh, qaratqich, tushum kelishigi B) bosh, qaratqich, jo‘nalish kelishigi C) tushum, bosh, qaratqich kelishigi D) bosh, qaratqich, o‘rin-payt kelishigi
22. Gapdagi olmoshning ma’no turini aniqlang. ***Xalq amaliy san’ati nihoyatda serjilo va sertarmoq ekanligiga shak-shubha yo‘q.***
A) ko‘rsatish B) belgilash-jamlash C) so‘roq D) olmosh ishtirok etmagan
23. Quyidagi so‘roq olmoshlaridan qaysi biri birinchi shaxs birlik shaklda qo‘llanadi?
A) nima B) A, D C) qaysi D) kim
24. Gapdagi gumon olmoshi anglatgan ma’noni aniqlang. ***Tog‘ yo‘lidan allaqancha yo‘l bosishi kerak*****.**
A) o‘rin B) payt C) miqdor D) holat
25. Qaysi gapda ***odamga*** **so‘zi olmosh turkumiga ma’no jihatidan yaqin?**
A) Odamga ko‘p narsa kerak emas. B) Odam odamga do‘st, o‘rtoq. C) Har qanday odmaga yaxshilik qilish kerak.
D) Odamga alam qilarkan...
26. ***Kaminaning bergan maslahati bilan hamma o‘z ishini davom ettirdi.*** **Ushbu gapda ostiga chizilgan so‘z qaysi olmosh turi o‘rnida qo‘llangan?**
A) kishilik B) ko‘rsatish C) belgilash D) bo‘lishsizlik
27. Otning olmoshga ko‘chishi qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) Yaxshi odam, yo‘ldoshing kitob bo‘lsin! B) Odam borki, odamlarning naqshidir C) Odam ketgisi kelyapti D) Inson yashamoqdan tolmasin uchun umid berilgan.
28. Quyidagi qaysi so‘zlar ba’zan nutqda ***men*** **kishilik olmoshi o‘rnida qo‘llanishi mumkin?** ***1) kamina; 2) kishi;***
3) faqir; 4) banda.
A) 1,2,3 B) 1,2,3,4 C) 1,2 D) 1,3,4.
29. Qanday olmoshlar juft olmoshlar sanaladi?
A) bir-biriga talaffuzi yaqin bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar B) bir-biriga mazmunan zid bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar C) bir-biriga mazmunan yaqin bo‘lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo‘lgan olmoshlar D) barchasi to‘g‘ri.
30. Qaysi olmoshlar tuzilish jihatidan sodda va qo‘shma turlarga bo‘linadi?
A) kishilik, bo‘lishsizlik va ko‘rsatish olmoshlari B) kishilik, belgilash, ko‘rsatish va gumon olmoshlari C) so‘roq, belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshlari D) ko‘rsatish va belgilash olmoshlari
31. Qaysi olmoshlar takroriy holda ham ishlatilishi mumkin?
A) *ko‘rsatish, so‘roq, belgilash olmoshlari* B) *kishilik, so‘roq va belgilash olmoshlari* C) *so‘roq, belgilash, ko‘rsatish, o‘zlik olmoshlari* D) *kishilik va ko‘rsatish olmoshlari*
32. Qo‘shma olmoshlarni belgilang.
A) *shu onda nimadir qars etdi.* B) *Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir. (Bobur)* C) *Unda-bunda qushlarning sayragani eshitilardi.* D) *Allakim eshikni taqillatdi.*
33. Olmoshlarning qaysi turi sodda, qo‘shma, juft, takroriy shakllarga ega?
A) bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari B) so‘roq, bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari C) ko‘rsatish olmoshlari D) kishilik va o‘zlik olmoshlaridan tashqari olmoshlarning barcha turlari
34. Qo‘shma olmoshlarning qaysi turlari ***«olmosh+olmosh»*** **shakliga ega?**
A) gumon olmoshlari B) bo‘lishsizlik va belgilash olmoshlari C) ko‘rsatish olmoshlari D) olmoshlarning barcha turlari
35. Qaysi olmoshlar tarkibida qo‘shma olmoshlar mavjud emas?
A) *belgilash;* B) *ko‘rsatish;* C) *so‘roq;* D) *bo‘lishsizlik;*
36. Juft olmoshlar ishtirok etgan gapni toping.
A) *U har qanday vaziyatda ham o‘zini yo‘qotmasdi.* B) *Har kim ekkanini o‘radi.* C) *To‘yga kim-kimlar borishdi?* D) *U-bu eb ol, o‘g‘lim.*

MUSTAQIL TA’LIM MASHGULOTLARI UCHUN USLUBIY KO‘ RSATMALAR

MUSTAQIL TA’LIM MASHG‘ULOTLARI UCHUN KO‘RSATMALAR

Mustaqil ta’limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda quyidagi shakllar tavsiya qilinadi:

- dasturda tavsiya qilingan darslik va qo‘llanmalardan foydalangan holda ona tili va adabiyot fanining bo‘limlarini o‘rganish;
- o‘zlari mustaqil izlab topgan qo‘shimcha adabiyotlardan foydalangan holda ona tili va adabiyot fanining bo‘limlarini o‘rganish;
- badiiy adabiyotlardan ona tili bo`yicha muayyan mavzularga doir misollar ko`chirish;
- chuqur o‘rganilishi talab qilinadigan mavzular yuzasidan jadvallar va slaydlar tayyorlash;
- muayyan mavzular bo‘yicha mustaqil tarzda test topshiriqlarini tayyorlash ;
- muayyan mavzular bo‘yicha mustaqil tarzda lug‘atlar tuzish ;

GLOSSARIY

INGLIZCHA	O‘ZBEKCHA	IZOHI
morphemics	Morfemika	so ‘ zning eng kichik ma’noli qismlari haqidagi ta’limotdir.
morpheme	morfema	so ‘zning eng kichik manoli qismi
root morpheme	Asos morfema	so‘zning leksik ma’nosini bildiruvchi asosiy qismi
affixal morpheme	Affiksal morfema	mustaqil qo‘llanmaydigan, bog‘liq holda, o‘zakka qo‘shilib keladigan, o‘zakning leksik-grammatik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan har xil ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladigan morfem
derivational affix	So‘z yasovchi qo‘shimchalar	turli so‘zlarga qo‘shilib, uning ma’nosi bilan bog‘langan yangi so‘z hosil qiladigan qo‘shimchalar
formbuilding affix	Shakl yasovchi qo‘shimchalar	so‘zning leksik ma’nosini o‘zgartirmaydi, yangi so‘z yasamaydi, balki shu so‘zning grammatik shaklini yasaydigan qo‘shimchalar
categorical formbuilding affix	Kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar	so‘zlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bir butun sistemani tashkil qilgan grammatik shakllarni hosil qiladi
uncategorical formbuilding affix	Nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar	grammatik ma’no ifodalovchi shakl yasaydi, lekin bu qo‘shimchalar shakllar sistemasini – paradigmani hosil qilmaydi
complex affix	murakkab qo‘shimcha	birdan ortiq affiksal morfemaning o‘zaro birikib, bir butun holga kelishidan hosil bo‘lgan qo‘shimcha
affixal pleonazm	Affiksal pleonazm	Bir so‘zda ma’nolari bir xil yoki yaqin bo‘lgan affikslarning takrorlanishi (ikki, ba’zan uch) *affiksal pleonazm* deyiladi
primary	tub so‘z	Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo ‘ lmagan so ‘z

derivative	yasama so‘z	Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so ‘z
derivation	Affiksatsiya usuli	So‘zga so‘z yasovchi affiks qo‘shish bilan yangi so‘z hosil qilish
syntactic word-building	kompozitsiya usuli	Birdan ortiq mustaqil ma’noli so‘z yoki so‘z shakllarining qo‘shiluvi, birikuvi orqali yangi so‘z yasash
abbreviation	Abbreviatsiya usuli	bir butun holda qo‘llanadigan to‘g‘ri ma’noli turg‘un birikmalarning qismlari har xil yo‘l bilan qisqartirilib so‘z hosil qilinishi
phonetic word-building	Fonetik usul	so‘zda fonetik o‘zgarish yuz berib, yangi so‘z hosil qilinishi
semantic derivation	Semantik usul	so‘z ma’nosida o‘zgarish ro‘y berib, ma’nosi boshqa-boshqa, shaklan o‘xshash yangi so‘z hosil bo‘ladi
primary word	sodda so‘z	Tarkibida bitta o‘zak morfemasi bo‘lgan so‘z
composite word	qo‘shma so‘z	Grammatik tobelik munosabatlari asosida birikkan yoki bu munosabat aniq anglashilmaydigan ikki yoki undan ortiq so‘z yoki so‘z shakllardan tashkil topib bir urg‘uga birlashadigan va bir tushunchani ifodalaydigan so‘z
alliterating words	juft so‘z	Ikki mustaqil so‘zni teng grammatik munosabatlar asosida yonma-yon keltirish orqali tuzilgan so‘zlar
grammar	Grammatika	tilning grammatik qurilishini o ‘ rganuvchi tilshunoslikning bo ‘limi.
morphology	Morfologiya	so ‘z turkumlari va ularga xos bo ‘lgan shakllar haqida baxs yuritiladigan qism
syntax	sintaksis	so‘zlarning bir-biri bilan bog‘lanib, gap, so‘z birikmasi hosil qilishi tekshiriladigan qism
grammatical meaning	grammatik ma’no	so‘zning ma’lum turkumga mansubligini ko‘rsatuvchi, so‘zning ma’lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma’no
categorical grammatical meaning	kategorial grammatik ma’no	ma’lum bir so‘z turkumi uchun umumiy bo‘lgan ma’no
suppletion	Suppletivizm	Bu - o‘zaro bog‘langan, ma’lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma’nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so‘zdan foydalanish usuli.
grammatical	grammatik	So‘zning biror grammatik ma’no ifodalaydigan

form	shakl	ko‘rinishi
synthetic form	Sintetik shakl	shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo‘ladigan shakl
analytical form	Analitik shakl	yordamchi so‘zlar orqali yuzaga keladigan shakl
paradigm	paradigma	So‘zning grammatik shakllari tizimi
noun	ot	Predmetning nomini (keng ma’noda) bildiruvchi mustaqil so ‘z turkumi
proper noun	atoqli otlar	Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko ‘rsatadigan otlar
common noun	turdosh ot	Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi
concrete nouns	konkret ot	Bevosita predmet anglatadigan otlar
abstract nouns	mavhum ot	Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar
individually nouns	yakka ot	Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot
collective nouns	jamlovchi ot	Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlarning jamini, to‘dasini ifodalaydigan ot
syntactic category	aloqa-munosabat(sintaktik) kategoriyalari	otlarni boshqa so ‘ zlarga bog ‘ laydigan kategoriyalar
possession category	egalik kategoriyasi	predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba’zan predmetga) taalluqli ekanligini ko ‘rsatuvchi umumiy ma’nolar va bu ma’nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimi
possession affix	egalik affikslari	Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya’ni so‘zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o‘zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affikslar
case endings	turlovchi affikslar	Otlarda kelishik affikslari
shimmering	turlanish	Otlarning kelishiklar bilan o‘zgarishi
case category	kelishik kategoriyasi	Ot (yoki otlashgan so‘z)ning boshqa so‘zlarga bo‘lgan sintaktik munosabatini ko‘rsatuvchi ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllar tizimi
thigh category	Son kategoriyasi	birlik va koplik ma’nolari va ularni ifodalovchi shakllari yig ‘indisi
logical thigh	Mantiqiy son	mantiq nuqtai nazaridan aniqlanadigan son
unity form	birlik shakli	yakka tushunchani ifodalaydigan shakl
uncategorical form	Otlarning nokategorial shakllari	biron-bir kategoriyaga mansub bo‘lmagan shakllar

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIMI VAZIRLIGI

AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Ro‘yxatga olindi
№_________________

2020-yil “___” _______

«TASDIQLAYMAN»
O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor:
_________ M.Jumamuratov
"___"________ 2020-y

ONA TILI VA ADABIYOT FANINING

ISHCHI O‘QUV DASTURI

Bilim sohasi: 100 000 – Gumanitar
Ta’lim sohasi: 110 000 – Pedagogika
Ta’lim yo‘nalishi: 5111700 – Boshlang‘ich ta’lim va sport tarbiyaviy ish

NUKUS-2020

Fanning ishchi o‘quv dasturi o‘quv, ishchi o‘quv reja va o‘quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: p.f.f.d. A.Sultanova
Taqrizchi: f.f.n. M.Xudayarova

Fanning ishchi o‘quv dasturi “O‘zbek tili” kafedrasining 2020-yil “___” ________ dagi “___”- son yig‘ilishida muhokamadan o‘tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: SH.Yuldasheva

Fanning ishchi o‘quv dasturi “Turkiy tilllar” fakultet kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2020-yil ___ __________dagi ____sonli bayonnoma).

Fakultet kengash raisi: B.Davletov

Kelishildi: O‘quv-uslubiy boshqarma boshlig‘i: ______________ A.Abdiev

Kirish

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillika erishgach, ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizning barcha sohalari kabi ta’lim tizimida ham tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Har tomonlama yetuk kadrlar, erkin fikrlaydigan shaxs tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishiga aylandi.Yetuk mutaxassislarni, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilarini tayyorlashda til ilmi muhim ahamiyat kasb etadi, zero til- oʻqituvchining eng asosiy quroli sanaladi.

Fanning maqsad va vazifalari

Fanning asosiy maqsadi - boʻlajak oʻqituvchilariga ona tilining fonetik xususiyatlari, talaffuz me'yorlari, lug’at (leksik) boyligi, imlo qoidalari va grammatik qurilishi yuzasidan nazariy bilim berish, talabalarning og’zaki va yozma nutqini o’stirish va savodxonligini oshirish, takomillashtirish (bunda lotin yozuviga asoslangan imloni ham o’zlashtira borish) yuzasidan amaliy malaka hosil qilishdir.

Fan boʻyicha talabaning malakasiga qoʻyiladigan talablar

Gap tarkidagi so’z birikmalari va gap boʻlaklarini aniqlay bilish; tinish belgilarining qoʻyilish sabablarini anglay olish; muayyan gaplaming qaysi uslubga tegishli ekanligiui farqlay olisli *коʻікта;*

Ona tili va adabiyot fanini oʻzlashtirgan talaba quyidagi:

- matndagi gaplami fonetik, feksik, morfologik va sintaktik jihatdan toʻliq tahlil qilish; mavjud tinish belgilarining qoʻyiish oʻrinlarini aniqlay olish va qo’yilish sabablarini to’liq tushantira olish; tildagi mavjud birliklardan toʻgʻri va oʻrinli foydalana olish *malakasiga ega boʻlishi kerak:*

Oʻquv rejadagi boshqa fanlar bilan bogʻliqligi

Mazkur fan tilshunoslikning boshqa boʻlimlari bilan, ayniqsa, umumiy tilshunoslik, oʻzbek tili tarixi, qadimgi turkiy til, eski oʻzbek tili va oʻzbek dialektologiyasi, uslubshunoslik va nutq madaniyati fanlar bilan uzviy bogʻliqdir.

Fanni oʻqitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Oʻquv jarayoni bilan bogʻliq ta’lim sifatini belgilovchi holatlar quyidagilar: yuqori ilmiy-pedagogik darajada dars berish, muammoli ma’ruzalar oʻqish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilgʻor pedagogik texnologiyalardan va multimediya vositalaridan foydalanish, tinglovchilarni undaydigan, oʻylantiradigan muammolarni ular oldiga qoʻyish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, erkin muloqot yuritishga, ilmiy izlanishga jalb qilish.

“Ona tili va bolalar adabiyoti” kursini loyihalashtirishda quyidagi asosiy kontseptual yondashuvlardan foydalaniladi:

Shaxsga yoʻnaltirilgan ta’lim. Bu ta’lim oʻz mohiyatiga koʻra ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini toʻlaqonli rivojlanishlarini koʻzda tutadi. Bu esa ta’limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma’lum bir ta’lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bogʻliq oʻqish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondashilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondashuv. Ta’lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini oʻzida mujassam etmogʻi lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha boʻgʻinlarining oʻzaro bogʻlanganligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yoʻnaltirilgan yondashuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta’lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, oʻquv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yoʻnaltirilgan ta’limni ifodalaydi.

Dialogik yondashuv. Bu yondashuv oʻquv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning oʻz-oʻzini faollashtirishi va oʻz-oʻzini koʻrsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e'tiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni ob'ektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni mustaqil ijodiy faoliyati ta'minlanadi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash - yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

O'qitishning usullari va texnikasi. Ma'ruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), muammoli ta'lim, keys-stadi, pinbord, paradoks va loyihalash usullari, amaliy ishlar.

O'qitishni tashkil etish shakllari: dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o'zaro o'rganishga asoslangan frontal, jamoaviy va guruhli.

O'qitish vositalari: o'qitishning an'anaviy shakllari (darslik, ma'ruza matni) bilan bir qatorda – kompyuter va axborot texnologiyalari.

Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so'rov, oraliq va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o'qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotida ham butun kurs davomida ham o'qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs oxirida test topshiriqlari yoki yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlari baholanadi.

Fanni o'qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, "Word" muharriridan, power point dasturlaridan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo'yicha talabalar bilimini baholash test asosida va avtomatlashtirilgan test dasturlari yordamida bajariladi. "Internet" tarmog'idagi ta'limiy saytlardan foydalaniladi, tarqatma materiallar tayyorlanadi, test tizimi hamda tayanch so'z va iboralar asosida oraliq va yakuniy nazoratlar o'tkaziladi.

"Ona tili va bolalar adabiyoti" fanidan ma'ruza mashg'ulotlarning mavzular va soatlar bo'yicha taqsimlanishi:
Boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi

T/r	Mavzular nomi	Jami soat	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ta'lim
1	Morfemika. Morfema va uning turlari: o'zak morfema va affiksial (qo'shimcha) morfema. Affiksial morfemalarning turlari: so'z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi affikslar. Affiksial morfemalariing tuzilishiga ko'ra turlari: sodda affikslar va murakkab affikslar.	8	2	2	4
2	So'z yasalishi. Tub va yasama so'zlar. Ona tilida so'z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari - o'zbek tilida so'z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.	8	2	2	4

3	Grammatika So‘zlarning sintetik, analitik, jufl va takroriy, aralash hamda nol ko‘rsatkichli shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy maumot.	6	2	2	2
4	Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy maumot. Morfologiya grammatikaning so‘z turkumlari va shu turkumlarga xos kategaroial, nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo’imi ekanligi, so‘z turkumlariga ajratilishi	8	2	2	4
5	Ot. Otlarning grammatik ma’nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma’no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi.Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar.	10	4	2	4
6	Sifat.Uning o’ziga xos ma’nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko’rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar.	8	2	2	4
7	Son. Sonning grammatik ma’nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so’zlar bilan qo’llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari.Sonning ma’no turlari Sonning tuzilish jihatdan turlari: sodda, tarkibli (yoki qo’shma), juft sonlar.	10	2	4	4
8	Olmosh. Olmoshning grammatik ma’nosi, boshqa so’z turkumlariga morfologik ekvivalentligi (mosligi); otlashish xususiyatlari, gapdagi vazifasi. Olmoshlarning ma’no turlari.Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab olmoshlar.	10	2	4	4
Jami:		**68**	**18**	**20**	**30**

Asosiy qism: (Ma’ruza mashg‘ulotlari)

1-Modul.Morfemika va morfema haqida umumiy ma'lumot. Morfema va uning turlari. O‘zak morfema va affiksial (qo‘shimcha) morfema. Affiksial morfemalaming turlari: so‘z yasovchi. Shakl yasovchi affikslar. Shakl yasovchi affikslarning o‘ziga xos xususiyatlari va lurlari: kategorial va noketgorial shakl yasovchi affikslar. Afflksial morfemalariing luzilishiga ko‘ra turlari, sodda affikslar

va qo‘shma alllkslar.

2-Modul. So‘z yasalishi. So‘z yasalishi haqida ma'lumot. Tub va yasama so‘zlar, o‘zbek tilida so‘z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari - o’zbek tilida so’z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.

3-Modul. Grammatika. Granunatika haqida umumiy ma’lumot. So’zning grammalik ma’nosi. So‘zlaming sintetik, analitik juft va takroriy, aralash shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy ma’lumot, Grammatik kategoriya grammatik ma^{n}no va ularni ifoda qiluvchi vositalar tizimi ekanligi, Morfologiya va sintaksis grammatikaning qismlari ekanligi.

4-Modul. Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot. Morfologiya grammatikaning so’z turkmnlari va shu turkumlarga xos kategaroial nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo’limi ekanligi. So’zning morfologik tuzilishi so‘z shaklining qismlaridan (shakl yasash uchun asos bo‘luvchi hamda shakl hosil qiluvchi affikslardan iborat ekanligi.O’zbek tilida so’z turkumlari va ulami ajratish tamoyillari haqida umumiy ma'lumot. Hozirgi o‘zbek tilida so‘zlarning ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ko‘makchi, bog’lovchi, yuklama, modal so‘z, undov so‘z, taqlid so‘z turkumlariga ajratilishi..Ot. Otlaming grammatik ma'nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma'no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi. Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlaming tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar. Sifat uning o’ziga xos ma'nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko‘rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar. Son. Sonning grammatik ma'nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so‘zlar bilan qo‘llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari. Sonning ma'no turlari: miqdor son va tartib son. Miqdor son turlari: sanoq, dona, chama, jamlovchi va taqsim sonlar. Butun son va kasr son, kasrli son. Sonning tuzilish jihatdanturlari: sodda, tarkibli (yoki qo‘shma),juft sonlar.Olmosh.Olmoshninggrammatikma'nosi, Olmoshlarning ma'no turlari: kishilik, o’zlik, ko’rsatish olmoshlari. So’roq, belgilash, gumon, bo’lishsizlik olmoshlari. Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab olmoshlar.

“Ona tili va bolalar adabiyoti” fani bo‘yicha ma’ruza mashg‘ulotining kalendar tematik rejasi

T/r	Ma’ruza mavzulari (barcha)	soat
1	Morfemika. Morfema va uning turlari: o’zak morfema va affiksial (qo’shimcha) morfema. Affiksial morfemalarning turlari: so‘z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi affikslar. Affiksial morfemalariing tuzilishiga ko‘ra turlari: sodda affikslar va murakkab affikslar.	2
2	So‘z yasalishi. Tub va yasama so’zlar. Ona tilida so‘z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari - o‘zbek tilida so‘z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.	2
3	Grammatika So‘zlarning sintetik, analitik, jufl va takroriy, aralash hamda nol ko‘rsatkichli shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy maumot.	2
4	Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy maumot. Morfologiya grammatikaning so‘z turkumlari va shu turkumlarga xos kategaroial, nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo’imi ekanligi, so‘z turkumlariga ajratilishi	2
5	Ot. Otlarning grammatik ma’nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma’no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi.Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar.	4
6	Sifat.Uning o’ziga xos ma’nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko’rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash.	2

	Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar.	
7	Son. Sonning grammatik ma’nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so’zlar bilan qo’llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari.Sonning ma’no turlari Sonning tuzilish jihatdan turlari: sodda, tarkibli (yoki qo’shma), juft sonlar.	2
8	Olmosh. Olmoshning grammatik ma’nosi, boshqa so’z turkumlariga morfologik ekvivalentligi (mosligi); otlashish xususiyatlari, gapdagi vazifasi. Olmoshlarning ma’no turlari.Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab olmoshlar.	2
Jami:		18

Amaliy mashg‘ulotlarning tavsiya etiladigan mavzulari

1-Modul.Morfemika. Morfemika va morfema haqida umumiy ma'lumot. Morfema va uning turlari. O‘zak morfema va affiksial (qo‘shimcha) morfema. Affiksial morfemalaming turlari: so‘z yasovchi. Shakl yasovchi affikslar. Shakl yasovchi affikslarning o‘ziga xos xususiyatlari va lurlari: kategorial va noketgorial shakl yasovchi affikslar. Afflksial morfemalariing luzilishiga ko‘ra turlari, sodda affikslar va qo‘shma alllkslar.

2-Modul. So‘z yasalishi. So‘z yasalishi haqida ma'lumot. Tub va yasama so‘zlar, o‘zbek tilida so‘z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari - o’zbek tilida so’z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.

3-Modul. Grammatika. Granunatika haqida umumiy ma’lumot. So’zning grammalik ma’nosi. So‘zlaming sintetik, analitik juft va takroriy, aralash shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy ma’lumot, Grammatik kategoriya grammatik ma^{n}no va ularni ifoda qiluvchi vositalar tizimi ekanligi, Morfologiya va sintaksis grammatikaning qismlari ekanligi.

4-Modul. Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot. Morfologiya grammatikaning so’z turkmnlari va shu turkumlarga xos kategaroial nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo’limi ekanligi. So’zning morfologik tuzilishi so‘z shaklining qismlaridan (shakl yasash uchun asos bo‘luvchi hamda shakl hosil qiluvchi affikslardan iborat ekanligi.O’zbek tilida so’z turkumlari va ulami ajratish tamoyillari haqida umumiy ma'lumot. Hozirgi o‘zbek tilida so‘zlarning ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ko‘makchi, bog’lovchi, yuklama, modal so‘z, undov so‘z, taqlid so‘z turkumlariga ajratilishi..Ot. Otlaming grammatik ma'nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma'no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi. Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlaming tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar. Sifat uning o’ziga xos ma'nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko‘rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar. Son. Sonning grammatik ma'nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so‘zlar bilan qo‘llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari. Sonning ma'no turlari: miqdor son va tartib son. Miqdor son turlari: sanoq, dona, chama, jamlovchi va taqsim sonlar. Butun son va kasr son, kasrli son. Sonning tuzilish jihatdanturlari: sodda, tarkibli (yoki qo‘shma),juft sonlar.Olmosh.Olmoshninggrammatikma'nosi, Olmoshlarning ma'no turlari: kishilik, o’zlik, ko’rsatish olmoshlari. So’roq, belgilash, gumon, bo’lishsizlik olmoshlari. Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab olmoshlar.

T/r	Amaliy mashg‘ulotlar mavzulari (barcha)	Soat
1	Morfemika. Morfema va uning turlari: o’zak morfema va affiksial (qo’shimcha) morfema. Affiksial morfemalarning turlari: so‘z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi affikslar. Affiksial morfemalariing tuzilishiga ko‘ra turlari: sodda affikslar va murakkab affikslar.	2
2	So‘z yasalishi. Tub va yasama so’zlar. Ona tilida so‘z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari -	2

	o‘zbek tilida so‘z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.	
3	Grammatika So‘zlarning sintetik, analitik, jufl va takroriy, aralash hamda nol ko‘rsatkichli shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy maumot.	2
4	Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy maumot. Morfologiya grammatikaning so‘z turkumlari va shu turkumlarga xos kategaroial, nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo'imi ekanligi, so‘z turkumlariga ajratilishi	2
5	Ot. Otlarning grammatik ma’nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma’no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi.Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar.	2
6	Sifat.Uning o’ziga xos ma’nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko’rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar.	2
7	Son. Sonning grammatik ma’nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so’zlar bilan qo’llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari.Sonning ma’no turlari Sonning tuzilish jihatdan turlari: sodda, tarkibli (yoki qo’shma), juft sonlar.	4
8	Olmosh. Olmoshning grammatik ma’nosi, boshqa so’z turkumlariga morfologik ekvivalentligi (mosligi); otlashish xususiyatlari, gapdagi vazifasi. Olmoshlarning ma’no turlari.Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab olmoshlar.	4
Jami:		20

Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni

Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil ctishda quyidagi shakllar tavsiya qilinadi:
- dasturda tavsiya qilingan darslik va qo‘llanmalardan foydalangan holda ona tili fanining bo‘limlarini o‘rganish;
-o‘zlari mustaqil izlab topgan qo‘shimcha adabiyotlardan foydalangan holda ona tili fanining bo‘limlarini o‘rganish;
- badiiy adabiyotlarda muayyan mavzularga doir kartochkalar tayyorlash;
- chuqur o‘rganilishi talab qilinadigan mavzular yuzasidan jadvallar va slaydlar tayyorlash;
- muayyan mavzular bo’yicha mustaqi] tarzda mashqlar tuzish;
- muayyan mavzular bo’yicha mustaqil tarzda lu g’atlar tuzish;

1. Morfemika.
2.So‘z yasalishi.
3.Grammatika. So‘zning grammatik ma'nosi va grammatik shakli.
4.So‘z turkumlari, ularning tasnifi.
5.Otning та'по turlari.
6.Otlarda son kategoriyasi.
7.Otlarda kelishik kategoriyasi.
8.Otlarning yasalishi.
9.Sifat, uning grammatik xususiyatlari.Sifatlarda daraja.
10.Sifatlarning yasalishi.
11.Sifatlarda modal shakl.
12.Son, uning ma'по turlari.
13Olmosh, uning turlari.

Talabalar mustaqil ta’limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta’lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Bajarilish muddati	Hajmi (soatda)
1	Morfemika. Morfema va uning turlari: o’zak morfema va affiksial (qo’shimcha) morfema. Affiksial morfemalarning turlari: so‘z yasovchi,	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni	1- hafta	4

	lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi affikslar. Affiksial morfemalariing tuzilishiga ko‘ra turlari: sodda affikslar va murakkab affikslar.	bajarish		
2	So‘z yasalishi. Tub va yasama so’zlar. Ona tilida so‘z yasash usullari: affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik, abbreviatsiya. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari - o‘zbek tilida so‘z yasashning eng asosiy usullari ekanligi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	2- hafta	4
3	Grammatika So‘zlarning sintetik, analitik, jufl va takroriy, aralash hamda nol ko‘rsatkichli shakllari. Grammatik kategoriya haqida umumiy maumot.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	3- hafta	2
4	Morfologiya. Morfologiya haqida umumiy maumot. Morfologiya grammatikaning so‘z turkumlari va shu turkumlarga xos kategaroial, nokategorial shakllar tizimini, so‘zning birikish vaqtidagi o‘zgarishini tekshiradigan bo’imi ekanligi, so‘z turkumlariga ajratilishi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	4 –hafta	4
5	Ot. Otlarning grammatik ma’nosi, morfologik belgilari, sintaktik vazifalari. Otning ma’no turlari: atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum, yakka va jamlovchi otlar. Otlarda kelishik kategoriyasi.Otlarning yasalishi: affiksatsiya, kompozitsiya, abbreviatsiya usullari bilan ot yasash. Otlarda modal forma yasalishi. Otlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma, qisqartma, juft otlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	5- hafta	4
6	Sifat.Uning o’ziga xos ma’nosi, morfologik xususiyatlari, sintaktik vazifalari. Belgini darajalab ko’rsata olishi - sifat darajalari: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja. Sifatlarning otlashishi. Sifatlarning yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan sifat yasash. Sifatlarda modal forma yasalishi. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari: sodda, qo’shma va juft sifatlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	6- hafta	4
7	Son. Sonning grammatik ma’nosi morfologik belgilari, sintaktik vazifasi. Sonlarning numerativ (sanoq) so’zlar bilan qo’llanishi. Sonlarning otlashish xususiyatlari.Sonning ma’no turlari Sonning tuzilish jihatdan turlari: sodda, tarkibli (yoki qo’shma), juft sonlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	7- hafta	4
8	Olmosh. Olmoshning grammatik ma’nosi, boshqa so’z turkumlariga morfologik ekvivalentligi (mosligi); otlashish xususiyatlari, gapdagi vazifasi. Olmoshlarning ma’no turlari.Olmosh tuzilish jihatdan turlari: sodda va murakkab	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	8 -hafta	4

	olmoshlar.			
Jami:				**30**

Dasturning informatsion uslubiy ta'minoti

Mazkur fanni oʻqitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qoʻllash nazarda tutilgan:

– mavzular zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida taqdimot va elektron-didaktik texnologiyalaridan foydalanilgan holda oʻtkaziladi;

– amaliy mashgʻulotlarda aqliy hujum, guruhli fikrlash, "ish oʻyini" va boshqa pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi;

– amaliy mashgʻulotlarida kichik guruhlar musobaqalari, guruhli fikrlash pedagogik texnologiyalarini qoʻllash nazarda tutiladi.

Talabalarning bilimi quyidagi mezonlar asosida:

talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qoʻllay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) boʻyicha tasavvurga ega deb topilganda — 5 (a'lo) baho;

talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qoʻllay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) boʻyicha tasavvurga ega deb topilganda — 4 (yaxshi) baho;

talaba olgan bilimini amalda qoʻllay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) boʻyicha tasavvurga ega deb topilganda — 3 (qoniqarli) baho;

talaba fan dasturini oʻzlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) boʻyicha tasavvurga ega emas deb topilganda — 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.

Talabalar bilimini baholash 5 baholik tizimda amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat turini oʻtkazish va mazkur nazorat turi boʻyicha talabaning bilimini baholash tegishli fan boʻyicha oʻquv mashgʻulotlarini olib borgan professor-oʻqituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Yakuniy nazorat turini oʻtkazish va mazkur nazorat turi boʻyicha talabaning bilimini baholash oʻquv mashgʻulotlarini olib bormagan professor-oʻqituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Tegishli fan boʻyicha oʻquv mashgʻulotlarini olib borgan professor-oʻqituvchi yakuniy nazorat turini oʻtkazishda ishtirok etishi taqiqlanadi.

Yakuniy nazorat turini oʻtkazishda kelishuv asosida boshqa oliy ta'lim muassasalarining tegishli fan boʻyicha professor-oʻqituvchilari jalb qilinishi mumkin.

Talaba tegishli fan boʻyicha yakuniy nazorat turi oʻtkaziladigan muddatga qadar oraliq nazorat turini topshirgan boʻlishlari shart.

Oraliq nazorat turini topshirmagan, shuningdek ushbu nazorat turi boʻyicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba yakuniy nazorat turiga kiritilmaydi.

Yakuniy nazorat turiga kirmagan yoki kiritilmagan, shuningdek ushbu nazorat turi boʻyicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba akademik qarzdor hisoblanadi.

Talaba uzrli sabablarga koʻra oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turiga kirmagan taqdirda ushbu talabaga tegishli nazorat turini qayta topshirishga fakultet dekanining farmoyishi asosida ruxsat beriladi.

Bir kunda 1 tadan ortiq fan boʻyicha yakuniy nazorat turi oʻtkazilishiga yoʻl qoʻyilmaydi.

Yakuniy nazorat turlarini o‘tkazish kamida 2 kun oralig‘ida belgilanishi lozim.

Bitiruvchi kurs bo‘lmagan talabalar kuzgi semestr natijalari bo‘yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzdorligi bo‘lgan hollarda talabaga bir oygacha, bahorgi semestr natijalari bo‘yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzdorligi bo‘lgan talabaga tegishli fan (fanlar) bo‘yicha oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turlarini yangi o‘quv yili boshidan qayta topshirish uchun 1 oy muddat beriladi.

Bitiruvchi kurs talabalariga bahorgi semestr natijalari bo‘yicha o‘zlashtirmagan fandan (fanlardan) qayta topshirish uchun yakuniy davlat attestatsiyasi boshlangunga qadar ruxsat beriladi.

Fanlardan akademik qarzdorligi 4 ta va undan ko‘p bo‘lgan talabalarga qayta topshirishga ruxsat berilmaydi va ular oliy ta’lim muassasasi rektorining (boshlig‘ining, filial direktorining) buyrug‘i bilan kursdan qoldiriladi.

Talabaga oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini qayta topshirish uchun berilgan muddat davomida talaba tomonidan qayta topshirishlar soni 2 martadan ko‘p bo‘lmasligi kerak.

Talaba oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini birinchi marta qayta topshirishdan o‘ta olmagan taqdirda, fakultet dekani tomonidan komissiya tuziladi. Komissiya tarkibi tegishli fan bo‘yicha professor-o‘qituvchi va soha mutaxassislari orasidan shakllantiriladi.

Ikkinchi marta oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini o‘tkazish va talabani baholash mazkur komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

Berilgan muddat davomida mavjud bo‘lgan qarzdorlikni topshira olmagan talaba bo‘yicha fakultet dekani bildirgi bilan oliy ta’lim muassasasi rektorini (boshlig‘ini, filial direktorini) xabardor qiladi va ushbu talaba rektor (boshliq, filial direktori) buyrug‘i asosida kursdan qoldiriladi.

Talaba uzrli sabablarsiz malakaviy amaliyotga qatnashmagan, shuningdek malakaviy amaliyot yakunlari bo‘yicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan hollarda, u akademik qarzdor hisoblanadi va kursdan qoldiriladi.

Kursda qoldirilgan talaba fanni (fanlarni) o‘zlashtirmagan semestr boshidan to‘lov-kontrakt asosida mazkur o‘quv yilining tegishli semestri uchun tasdiqlangan o‘quv rejaga muvofiq o‘qishni davom ettiradi.

Baholash natijasidan norozi bo‘lgan talabalar fakultet dekani tomonidan tashkil etiladigan Apellyatsiya komissiyasiga apellyatsiya berish huquqiga ega.

Apellyatsiya komissiyasi tarkibiga talabani baholashda ishtirok etmagan tegishli fan professor-o‘qituvchilari orasidan komissiya raisi va kamida to‘rt nafar a’zo kiritiladi.

Talaba baholash natijasidan norozi bo‘lgan taqdirda, baholash natijasi e’lon qilingan vaqtdan boshlab 24 soat davomida apellyatsiya berishi mumkin. Talaba tomonidan berilgan apellyatsiya Apellyatsiya komissiyasi tomonidan 2 kun ichida ko‘rib chiqilishi lozim.

Talabaning apellyatsiyasini ko‘rib chiqishda talaba ishtirok etish huquqiga ega.

Apellyatsiya komissiyasi talabaning apellyatsiyasini ko‘rib chiqib, uning natijasi bo‘yicha tegishli qaror qabul qiladi. Qarorda talabaning tegishli fanni o‘zlashtirgani yoki o‘zlashtira olmagani ko‘rsatiladi.

Apellyatsiya komissiyasi tegishli qarorni fakultet dekani va talabaga yetkazilishini ta’minlaydi.

Baholash natijalarini qayd qilish

Talabalar bilimini baholash tegishli fan bo‘yicha professor-o‘qituvchi tomonidan Talabalarning fanlarni o‘zlashtirishini hisobga olish jurnalida (bundan buyon matnda

Jurnal deb yuritiladi) qayd etib boriladi. Professor-o‘qituvchi qo‘shimcha ravishda talabalar bilimini baholashni elektron tizimda ham yuritishi mumkin.

Professor-o‘qituvchi Jurnalda talabaga qo‘yilgan baholarni shu kunning o‘zida qayd etib boradi.

Agar talabaning bilimini baholash yozma ish shaklida o‘tkazilgan bo‘lsa, bunda professor-o‘qituvchi talabalarning natijalarini 3 kundan ko‘p bo‘lmagan muddatda Jurnalga qayd etishi lozim.

Nazorat turi bo‘yicha talabaning bilimi «3» (qoniqarli) yoki «4» (yaxshi) yoxud «5» (a’lo) baho bilan baholanganda, nazorat turini qayta topshirishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Talaba nazorat turi o‘tkazilgan vaqtda uzrli sabablarsiz qatnashmagan hollarda Jurnalga «0» belgisi yozib qo‘yiladi.

Jurnal tegishli fan bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotlarini olib borgan professor-o‘qituvchi, kafedra mudiri va fakultet dekani tomonidan imzolanadi hamda fakultet dekanatida saqlanadi.

Jurnalning saqlanishi uchun fakultet dekani mas’ul hisoblanadi.

Talabalarning yakuniy nazorat turi bo‘yicha baholari Jurnalga qayd etilganda, shu kunning o‘zida talabaning Baholash daftariga ham yozib qo‘yilishi kerak.

Yakuniy nazorat turi bo‘yicha talabaning bilimi «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan yoki Jurnalga «0» belgisi yozib qo‘yilgan hollarda ushbu baho yoki belgi talabaning Baholash daftariga yozilmaydi.

Jurnalning o‘z vaqtida, to‘g‘ri va to‘liq yuritilishi, shuningdek undagi baho va boshqa ma’lumotlarga asossiz o‘zgartirishlar kiritilmasligi uchun fakultet dekani va tegishli fan bo‘yicha professor-o‘qituvchi mas’ul hisoblanadi.

Tegishli o‘quv yili yakuni bo‘yicha ishchi o‘quv rejadagi fanlar bo‘yicha «3» (qoniqarli) yoki «4» (yaxshi) yoxud «5» (a’lo) baho bilan baholangan talaba oliy ta’lim muassasasi rektorining (boshlig‘ining, filial direktorining) buyrug‘iga asosan keyingi kursga o‘tkaziladi.

Baholash natijalari kafedra yig‘ilishlari, fakultet va oliy ta’lim muassasasi Kengashlarida muntazam ravishda muhokama etib boriladi va tegishli qarorlar qabul qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim muassasalarida talabalar o‘zlashtirishini baholash tizimini 5 baho yoki 100 ballik tizim va ilg‘or xorijiy davlatlar oliy ta’lim tizimida qo‘llaniladigan baholash tizimiga qiyosiy taqqoslash hamda ularga o‘tkazish mazkur Nizomning ilovasiga muvofiq jadvallar asosida amalga oshiriladi.

“Ona tili va bolalar adabiyot” fanidan talabalar biliini baholash mezoni

№	**Nazorat turidagi topshiriqlarning nomlanishi**	**Maksimal yig‘ish mumkin bo‘lgan ball**	**ON ballar taqsimoti**
Oraliq nazorat		**5 baho**	
1	Birinchi oraliq nazorat (ma’ruzachi va amaliy o‘qituvchisi tomonidan qabul qilinadi). Oraliq nazorat 2 bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqich, 5 ball: talaba yakka tartibda topshiriqlar oladi va himoya qiladi. Ikkinchi bosqich, 5 ball: talabalar kichik guruhlarga bo‘linadi (har bir guruhda talabalar soni 4-7 tagacha bo‘lishi mumkin), har bir guruhga	5 baho	Semestrning 1-9-haftasi

	alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi. Topshiriqlar 2-3-haftalar oralig‘ida talabalarga biriktiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqni nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog‘liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi. Guruhdagi har bir talabaga 0-5 oralig‘ida bir xil ball qo‘yiladi. Himoya kafedra mudiri tomonidan tasdiqlangan va fakultetda tasdiqlangan grafik asosida dars mashg‘ulotlaridan so‘ng tashkil etiladi.		
2	Ikkinchi oraliq nazorat (ma’ruzachi va amaliy mashg‘ulot o‘qituvchisi tomonidan qabul qilinadi). Ikkinchi oraliq nazorat 2 bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqich, 5 ball: talaba yakka tartibda topshiriqlar oladi va himoya qiladi. Ikkinchi bosqich, 5 ball: talabalar kichik guruhlarga bo‘linadi (har bir guruhda talabalar soni 4-7 tagacha bo‘lishi mumkin), har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi. Topshiriqlar 2-3-haftalar oralig‘ida talabalarga biriktiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqni nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog‘liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi. Guruhdagi har bir talabaga 0-5 oralig‘ida bir xil ball qo‘yiladi. Himoya kafedra mudiri tomonidan tasdiqlangan va fakultetda tasdiqlangan grafik asosida dars mashg‘ulotlaridan so‘ng tashkil etiladi	5 baho	Semestrning 10-18-haftasi
3	Yakuniy nazorat	5 baho	Semestrning oxirgi ikki haftasida

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro‘yxati

Asosiy adabiyotlar

1. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. G‘ulomova, Sh.Yo’ldosheva Ona tili (darslik) MOLIYA- IQTISOD, Toshkent, 2007-yil. 81.633.1 0-56 У-6793 (10 ta)
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev Ona tilidan mashqlar to’plami (o‘quv qo‘llanma) TDPU Toshkent, 2009-yil 81.633.1 921994 И 37 (60 ta)

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent -" O‘zbekiston" -2016.56 B.
2. Sh.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent -"O‘zbekiston" -2016.56 B.
3. Sh.Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent -" O‘zbekiston" -2016.488 b.
4. Sh.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar

faoliyatining kundalik qoidasi boʻlishi kerak. Toshkent -"O’zbekiston"-2017.104 b.
5. GeorgeYule. The Study of Language. CAMBRIDJE UNIVERSITY PRESS. 2010.
6. H.Jamolxonov. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. 2005, "Talqin" nashriyoti
7.Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. 2006,"Universitet" nashriyoti.
8.M.Hamrayev. Ona tili fanidan lisoniy tahlil qoliplari. "Sharq"NMAK, 2015.

Internet saytlari:

www. tdpu.uz
www.pedagog.uz
www. Ziyonet. uz
www. edu. uz
tdpu-INTRANET. Ped

TARQATMA MATERIALLAR

№	**Savollar**	**Toʻgʻri javob**	**Talaba-ning javobi**	**Javoblar**
1.	Tilshunoslikning soʻz tarkibi, ya’ni ma’noli qismi haqidagi boʻlim			Asos va qoʻshimchalar yoki morfemalar
2.	Soʻzning ma’noli qismi.			Kelishik, egalik, shaxs-son, zamon, mayl qoʻshimchalari
3.	Morfemalar ma’noni qolgan qismsiz ham anglata olishiga koʻra turlari.			Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi, sintaktik shakl hosil qiluvchi
4.	Qoʻshimchalar vazifasiga koʻra turlari.			Lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar
5.	Grammatik qoʻshimchalarning asosiy xususiyatiga koʻra turlari.			Morfemika
6.	… sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalardir.			Soʻz yasovchi qoʻshimchalar
7.	Soʻzga qoʻshilib unga qoʻshimcha ma’no yuklovchi qoʻshimchalar			Prefiks
8.	Grammatik antonimiya faqat qaysi qoʻshimchalar orasida mavjud?			Soʻz yasovchi va shakl yasovchi
9.	Soʻzning oldidan qoʻshiluvchi qoʻshimchalar nima deb ataladi?			Soʻz yasovchi qoʻshimchalar
10.	Soda tub soʻz tarkibida qaysi qoʻshimchalar boʻlmaydi?			Oʻzak morfema, qoʻshimcha morfema

№	Savollar	To‘g‘ri javob	Talaba-ning javobi	Javoblar
1.	Asos+lug‘aviy shakl yasovchi+so‘z yasovchi shaklida bo‘lgan so‘zni belgilang.			sevinchi
2.	O‘zak+so‘z yasovchi+so‘z yasovchi+so‘z yasovchi shaklidagi so‘zni belgilang.			xunobgarchilik
3.	Tarkibida 1 ta so‘z yasovchi, 1 ta lug‘aviy shakl yasovchi, 1 ta sintaktik shakl yasovchi qo‘shimcha bor so‘z berilgan qatorni belgilang.			maqtanchoq
4.	Tarkibida 5 ta morfema mavjud so‘z berilgan qatorni belgilang.			chidamli
5.	Tarkibi asos+murakkab so‘z yasovchi qo‘shimchadan iborat so‘zni toping.			xunobgarchilik
6.	Tarkibi asos va 2 ta so‘z yasovchi qo‘shimchadan iborat so‘z berilgan qatorni belgilang.			maqtanchoq
7.	Tarkibida lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bilan omonim bo‘luvchi va talaffuzda urg‘u orqali farqlanuvchi so‘z yasovchi qo‘shimcha mavjud so‘z qyasi qatorda berilgan?			xunobgarchilik
8.	Qaysi javobda tarkibi ***asos+so‘z yasovchi+so‘z yasovchi+ lug‘aviy shakl yasovchi+sintaktik shakl yasovchi*** shaklidagi so‘z berilgan?			maqtanchoq
9.	Tarkibi asos va 2 ta so‘z yasovchi qo‘shimchadan iborat so‘z berilgan qatorni belgilang.			aylanma
10.	Tarkibida lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha bilan omonim bo‘luvchi va talaffuzda urg‘u orqali farqlanuvchi so‘z yasovchi qo‘shimcha mavjud so‘z qyasi qatorda berilgan?			sanoqsiz

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	variant	Javoblar
1.	Qaysi qatorda takrorlash orqali yangi lug ‘aviy ma'noli so ‘z hosil bo ‘lgan?	G		A	uyga
2.	Qaysi qatorda sintetik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	K		B	Katta-katta, tez-tez
3.	Urg ‘u yordamida grammatik ma'no ifodalagan so ‘zni aniqlang.	F		D	Dars tugadi?
4.	Qaysi qatorda analitik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	J		E	Keng ko ‘cha
5.	Qaysi qatorda otga xos affiksatsiya orqali grammatik ma’no ifodalangan?	A		F	olma
6.	Qaysi qatorda ohang orqali grammatik ma’no ifodalangan?	D		G	Es-es, xola-xola
7.	Qaysi qatorda takroriy shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	B		H	Daftarni, daftarim,.....
8.	Qaysi qatorda so ‘zlarning tartibi yordamida grammatik ma'no ifodalangan?	E		I	oqar
9.	Asosga omonim qo ‘shimcha qo ‘shilishi orqali yangi grammatik ma’no yasalgan?	I		J	Ko ‘rib qoldi
10.	Qaysi qatorda otga xos kategoriyalarga tegishli vosita orqali grammatik mano hosil bo ‘lgan?	H		K	kattaroq

№	Savollar	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	variant	Javoblar
1.	Qaysi qatorda takrorlash orqali yangi grammatik ma'noli so ‘z hosil bo ‘lgan?	G		A	uyga

2.	Qaysi qatorda sintetik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	K		B	Katta-katta, tez-tez
3.	Urg‘u yordamida grammatik ma'no ifodalagan so‘zni aniqlang.	F		D	Dars tugadi
4.	Qaysi qatorda analitik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	J		E	Keng ko‘cha
5.	Qaysi qatorda affiksatsiya orqali grammatik ma’no ifodalangan?	A		F	olma
6.	Qaysi qatorda ohang orqali grammatik ma’no ifodalangan?	D		G	Es-es, xola-xola
7.	Qaysi qatorda takroriy shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?	B		H	Daftarni, daftarga,.....
8.	Qaysi qatorda so‘zlarning tartibi yordamida grammatik ma'no ifodalangan?	E		I	oqar
9.	Asosga omonim qo‘shimcha qo‘shilishi orqali yangi grammatik ma’no yasalgan?	I		J	Ko‘rib qoldi
10.	Qaysi qatorda kategoriyaga tegishli vosita orqali grammatik mano hosil bo‘lgan?	H		K	kattaroq

№	Savollar	To‘g‘ri	Talaba-ning	variant	Javoblar
1.	Qaysi qatorda takrorlash orqali yangi grammatik ma'noli so‘z hosil bo‘lgan?			A	uyga
2.	Qaysi qatorda sintetik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?			B	Katta-katta, tez-tez
3.	Urg‘u yordamida grammatik ma'no ifodalagan so‘zni aniqlang.			D	Dars tugadi
4.	Qaysi qatorda analitik shakl orqali grammatik ma’no ifodalangan?			E	Keng ko‘cha
5.	Qaysi qatorda affiksatsiya orqali grammatik ma’no ifodalangan?			F	olma
6.	Qaysi qatorda ohang orqali grammatik ma’no ifodalangan?			G	Es-es, xola-xola

7.	Qaysi qatorda takroriy shakl orqali grammatik ma'no ifodalangan?			H	Daftarni, daftarga,.....
8.	Qaysi qatorda so ʻzlarning tartibi yordamida grammatik ma'no ifodalangan?			I	oqar
9.	Asosga omonim qo ʻshimcha qo ʻshilishi orqali yangi grammatik ma'no yasalgan?			J	Ko ʻrib qoldi
10.	Qaysi qatorda kategoriyaga tegishli vosita orqali grammatik mano hosil bo ʻlgan?			K	kattaroq

№	Savollar	To ʻg ʻri	Talaba-ning	variant	Javoblar
1.	Qaysi qatorda takrorlash orqali yangi grammatik ma'noli so ʻz hosil bo ʻlgan?			A	uyga
2.	Qaysi qatorda sintetik shakl orqali grammatik ma'no ifodalangan?			B	Katta-katta, tez-tez
3.	Urg ʻu yordamida grammatik ma'no ifodalagan so ʻzni aniqlang.			D	Dars tugadi
4.	Qaysi qatorda analitik shakl orqali grammatik ma'no ifodalangan?			C	Keng ko ʻcha
5.	Qaysi qatorda affiksatsiya orqali grammatik ma'no ifodalangan?			L	olma
6.	Qaysi qatorda ohang orqali grammatik ma'no ifodalangan?			M	Es-es, xola-xola
7.	Qaysi qatorda takroriy shakl orqali grammatik ma'no ifodalangan?			K	Daftarni, daftarga,.....
8.	Qaysi qatorda so ʻzlarning tartibi yordamida grammatik ma'no ifodalangan?			I	oqar
9.	Asosga omonim qo ʻshimcha qo ʻshilishi orqali yangi grammatik ma'no yasalgan?			E	Ko ʻrib qoldi
10.	Qaysi qatorda kategoriyaga tegishli vosita orqali grammatik mano hosil bo ʻlgan?			H	kattaroq

№	**Savollar (1-variant)**	**Toʻgʻri javob**	**Talaba-ningjavobi**	**Variant**	**Javoblar**
1.	Otningleksikxususiyatlarinii toping.	F		A	Oʻquvchilarmaktabbogʻid aishlashdi
2.	Otningma'noxususiytlarijihatidanturlarini toping.	I		B	Toʻda, olomon

3.	Qaratqichkelishigigaifodalanganso‘zni toping.	A		D	Konkret, abstract
4.	Fe’lgabog‘langanjo‘nalishkelishigidaifodalanganotso‘zturkumidagiso‘zni toping.	K		E	Egavakesim
5.	Bosh kelishikdagiso‘zgapdako‘pinchaqaysivazifadakeladi.	E		F	Predmetma’nosiniifodalashi
6.	Turdosho‘tifodalangantushunchaningxususiyatigako‘raturlari toping.	D		G	O‘ntao‘quvchi
7.	Jamlovchiotlarkeltirilganjavobni toping.	B		H	Otningqaysikelishikdaifodalanishibilan
8.	Songabog‘langanotso‘zturkumidagiso‘zni toping.	G		K	Atoqli, turdosh
9.	Otningqandaysintaktikvazifadakelishinimagabog‘liq?	H		J	O‘riktermoq
10.	Tushumkelishigidagiotni toping.	J		I	Uygaketmoq

№	**Savollar (2-variant)**	**To‘g‘ri javob**	**Talaba-ningjavobi**	**Variant**	**Javoblar**
1.	Otningmorfologikxususiyatlarini toping.	I		A	Ko‘plik son shaklidaqo‘llanilmasligi
2.	Otlarningyasalishusullarini toping.	D		B	Batist, Amper
3.	Modal ma’nogaegabo‘lgano‘rin-paytkelishigidaifodalanganotni toping.	E		D	Morfologik, sintaktik, abbreviatura
4.	Qaratqichaniqlovchivazifasidakelganatoqliiotni toping.	K		E	Ra’noxondaoyningjamoliniko‘raredi.
5.	Atoqliotlarqaysixususiyatlaribilanturdoshotlardanfarqqiladi?	A		F	O‘ntao‘quvchi
6.	Atoqliotgaaylanganturdoshotni toping.	G		G	Muhabbat
7.	Tushumkelishigidaifodalangan abstract otberilganqatorni toping.	J		H	Xonaning devoir
8.	Turdoshotgao‘tganatoqliotberilganjavobni toping.	B		I	Otning son, egalik, kelishikkategoriyalarigaegaligi
9.	Ototbilanbog‘langanso‘zbirikmasiberilganqatorni toping.	H		J	U haqiqiybaxtniendi his qildi
10.	Ot son bilanbog‘langanso‘zbirikmasini toping.	F		K	SenPushkinningsevganmalagi

№	**Savollar (3-variant)**	**To‘g‘ri javob**	**Talaba-ningjavobi**	**Variant**	**Javoblar**
1.	Qaratqichkelishigidaifodalanganso‘zberilganqatori toping.	G		A	Karimjonunikutmaytez-tezyuribketdi.
2.	Izohlovchivazifasidakelgan bosh kelishikdaifodalanganotberilganjavobni toping.	D		B	Xalqim, birlashing!
3.	Otfe’lbilanbog‘langanso‘zbirikmasiberilganjavobni toping.	J		D	Olimkishio‘ziningilmivaodobigatayanadi.
4.	Erkalash modal ma’nosinibildirganotberilganqatorni toping.	A		E	Predmetning 3 shaxsdanbirigaqarashliligini
5.	Ko‘pliksondakelgan, qaatqichkelishigidaifodalanganotso‘zturkumiberilganjavobni toping.	K		F	Uningxayolilashkarto‘plashdaedi.
6.	Otningegalikkategoriyasinimanibildiradi?	E		G	U universitethovlisidado‘stinikutibturardi.
7.	Birxildagipredmet (shaxs) yokihodisalardagibiriinchiayiribko‘rsatadiganotlarberilganjavobni toping.	I		H	Meningmaqsadimshu.
8.	Tushumkelishigidaifodalanganjamlovchiotberilganjavobni toping.	F		K	“Ma’rifat”gazetasiAkramovSanjar
9.	Otolmoshbilanbog‘langanjavobni toping.	H		J	Ko‘chagachiqdi
10.	Undalmavazifasidakelganjamlovchiotberilganjavobni toping.	B		I	Daraxtlarningbargisarg‘ayaboshladi.

№	Savollar (1)	To ‘g ‘ri javob	Talaba-ning javobi	variant	Javoblar
1.	Otlarga egalik affikslari qo ‘shilganda so ‘z tarkibida fonetik o ‘zgarish ro ‘y beradigan qatorni belgilang.	E		A	Yer haydasang, kuz hayda.
2.	Qaysi qatorda tushum kelishigi shaklida qo ‘llangan otlar mavjud?	I		B	ishtirok,idrok
3.	Qaysi qatorda jo ‘nalish kelishigi qo ‘shimchasi k, g tovushi bilan tugagan otlarga qo ‘shilgan qator berilgan?	K		D	haq
4.	Qaratqich kelishigi qo ‘shimchasi tushurilishi mumkin bo ‘lmagan so ‘zlarni belgilang.	J		E	bag ‘ir, shahar
5.	Qaysi qatorda tushum va o ‘rin-payt kelishigi belgisiz qo ‘llangan?	A		F	Tongda aytdi hayot otini.
6.	Egalik qo ‘shimchasi qo ‘shilishi asosida tovush o ‘zgarishi bo ‘maydigan qatorni belgilang.	B		G	Farg ‘ona ketdi.
7.	Qaysi qatorda egalik qoshimchasi qo ‘shilsa tovush ikkilanadi?	D		H	Bilim manbai
8.	Qaysi qatorda jo ‘nalish kelishigi belgisiz qo ‘llangan gap mavjud?	G		I	Shaftolilar gulin to ‘kadi, meva bog ‘lab belin bukadi.
9.	O ‘rin-payt kelishigi otlarga qo ‘shilib payt ma'nosini bildirgan qatorni toping.	F		J	Sharofatning daftari, bizning maktab,
10.	Qaysi qatorda qaratqich kelishigi belgisiz qo ‘llangan?	H		K	elakka, bargga

№	Savollar (2)	To ‘g ‘ri	Talaba-ning	variant	Javoblar
1.	III-shaxs egalik qo ‘shimchasi qarashlilik ma'nosini emas, balki xoslik ma'nosini ifodalaydigan qatorni belgilang.	J		A	Cho ‘l qovunlari shirin bo ‘ladi.
2.	Qaysi qatorda otlarga 2-shaxs birlikdagi egalik qos'himchasi qo ‘shilgan?	K		B	Tongdan ish boshlanadi.
3.	Qaysi qatorda tushum kelishigi belgisiz qo ‘llangan?	A		D	Bizning shahar, Dilmurodning qalami
4.	O ‘rin-payt kelishigi otlarga qo ‘shilib payt ma'nosini bildirgan qatorni toping.	M		E	ravnaq, huquq
5.	Jo ‘nalish kelishigi narsa otiga qo ‘shilgan qatorni aniqlang.	N		I	parvo, mavqe
6.	Qaysi qatorda chiqish kelishigi mavjud gap	B		J	O ‘qish kitobi,

	berilgan?				sport zali
7.	Qaratqich kelishigi qo ʻshimchasi tushurilishi mumkin bo ʻlmagan so ʻzlarni belgilang.	D		H	Mehnat zavqi tutar o ʻkani, sahar ketar chopon tog ʻiga.
8.	I va II-shaxs egalik qo ʻshimchasi qo ʻshilishi asosida tovush ortishi yuz beradigan qatorni belgilang.	I		M	Qishda yig ʻib olingan.
9.	Qaysi qatorda egalik qo ʻshimchasi qo ʻshilganda, tovushi o ʻzgarishi yuz bermaydi?	E		N	U tez-tez saotiga qarar edi.
10.	Qaysi qatorda kelishik qo ʻshimchasi 1 ta belgili, 2 ta belgisiz gap mavjud?	H		K	Akang, kitobing

GLOSSARIY

Г. А. Золотова

ГРАММАТИКА КАК НАУКА О ЧЕЛОВЕКЕ

(Русский язык в научном освещении. - № 1. - М., 2001. - С. 107-113)

Всякая наука стремится осмыслить не только свой объект, но и свое место, свою роль в системе человеческих знаний.
Древние включали грамматику в понятие искусства - ars, artis, наряду с такими «умственными занятиями» как риторика, астрономия и др.
Вергилий же полагал, что «грамматика есть дражайшее паче иных свободных наук знание» (О изобретателях вещей, кн.1, гл.7) [цит. по Виноградов 1958: 48].
Подобная оценка звучит и в нашем азбуковнике конца XVI века: грамматика - «основание и подошва всем свободным хитростям» (т.е. наукам и искусствам) [там же: 12].
Основы российской грамматической науки заложены М. В. Ломоносовым «с явной ориентацией на глубокую смысловую содержательность речи как основу ее общественной ценности» [Виноградов 1958: 29].
Усилиями многих поколений накапливались грамматические наблюдения. В середине XX века, философские, логические увлечения, успехи естественных наук, стремление к «объективной точности знания» побуждали часть лингвистов к поискам «чистой формы», к построению схем и математических выкладок, пренебрегавших смыслом.
Но изучать в языке форму без содержания - все равно, что представить море без воды. Остроумно оценивала ситуацию Н.Д. Арутюнова: «знаковая теория предложения, связав его с миром, пустила по миру, - оторвала от хозяина - человека».
Сейчас хозяин-человек разными путями, в разных концепциях возвращается в науку о языке. Это важнейшая и нелегкая задача - вернуть человека в лингвистику на подобающее ему место.

Условия нашего зарегламентированного образования способствовали закреплению устоявшейся, так называемой традиционной грамматики, которую десятилетиями повторяли в учебниках и программах. Неудовлетворенность этими одинаковыми, на глазах стареющими грамматическими близнецами-братьями искала выхода. Формировались смежные и дочерние области знания: семантика, прагматика, теория речевых актов, когнитология и другие, стремящиеся к самоутверждению, к суверенному, автономному существованию. Разрабатывались новые подходы к языку, возрождались полузабытые старые. Каждая область плодила полезные и бесполезные термины. Но другим материалом, кроме языкового, эти науки не располагают, существовать они могут только на почве языка. А язык материально един. Рассматривая его с одной, пусть и необходимой точки зрения, мы недооцениваем другие, разрушаем единство языкового феномена. Создается однобокое, обедненное представление о предмете.

Приходит пора собирать эти знания, интегрировать, расширив привычные границы грамматики. Критерием необходимости этого процесса и объединяющим началом становится фигура человека, говорящего лица. Человек создал язык для общения с себе подобными. Говорящий, мыслящий, чувствующий человек - главное действующее лицо в мире и в языке. Его осмысление мира, его отношение к другим людям выражается в избираемых им языковых и речевых средствах.

Суждения об антропоцентрической направленности лингвистики становятся к концу XX века чуть ли не общим местом. Что же конкретно меняет эта ориентация в нашем понимании грамматических явлений?

Лингвистика все увереннее приближается к признанию текста основным своим объектом. Ведь язык существует ради коммуникации, и осуществляется коммуникация в текстах - разной формы, разного объема и назначения, письменных и устных, спонтанных и подготовленных. Грамматическая наука - часть филологии, это не свод парадигм, правил и запретов, а ключ к строю языка, к строю текстов, к строю человеческой мысли.

Все категории и элементы языка как части целого предназначены служить тексту. Каждой языковой единице, помимо формы и значения, присуще имманентное свойство - функция, тот способ, которым она служит построению коммуниката. Характеристика каждой единицы определяется взаимообусловленностью ее **формы, значения и функции**.

Этот комплексный критерий, более объективно отвечающий сущности языковых явлений, позволяет переориентировать грамматику от классификационных задач к объяснительным. Вместо ответа на вопрос под какую классификационную рубрику это подводится?, и исследователю, и обучаемому предстоит искать ответы на более содержательные вопросы: *что выражено?* (о значении), *как, чем выражено?* (о форме), *зачем, для чего?* (о функции). На этой основе можно двигаться к следующему вопросу: *почему?* (о выборе, о смысловых, ситуативных, стилистических предпочтениях говорящего).

Не в разделении, не в противопоставлении «уровней» языка цель грамматического анализа, а в наблюдении, осознании результата совместных

усилий семантики, морфологии, синтаксиса.
Немаловажно то, что это взаимодействие, тройственный критерий подводит более прочный фундамент и под наши классификации, в которых остается масса нерешенных, дискуссионных вопросов.

TESTLAR
1-VARIANT (8 – MA’RUZA: MORFEMIKA)

1. So‘zning ma’noli qismlari deyilganda nima nazarda tutiladi?
A) so‘zning o‘zagi B) so‘zning o‘zagi, so‘z yasovchi va so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar C) so‘zning o‘zagi, so‘z yasovchi va so‘z shakli yasovchi qo‘shimchalar D) o‘zak va qo‘shimchalar so‘zning ma’noli qismlari hisoblanadi.
2. Qo‘shimchalarning vazifasiga ko‘ra qaysi turi o‘zlashma bo‘lishi mumkin?
A) so‘z yasovchi; B) shakl yasovchi; C) so‘z o‘zgartuvchi;
D) A va B javoblari to‘g‘ri.
3. Keltirilgan ta’riflardan o‘zak morfemaning asosiy xususiyatlari ifodalangan javobni toping.
A) so‘zning ma’noli qismlari haqidagi ta’limot B) so‘zning eng kichik, bo‘linmas ma’noli qismi C) so‘zda albatta ishtirok etadigan, leksik ma’no ifodalay oladigan morfema turi D) mustaqil leksik ma’no ifodalay olmaydigan, so‘zning leksik yoki grammatik ma’nolarining shakllanishiga xizmat qiladigan morfema turi
4. Keltirilgan ta’riflardan qay biri so‘z yasovchi qo‘shimchalarning xususiyatini aks ettiradi?
A) so‘z birikmasi va gapda so‘zlarni bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qiladigan qo‘shimcha turi B) o‘zakkka qo‘shilib, ma’noni bir oz o‘zgartiradigan qo‘shimcha turi C) mustaqil leksik ma’no ifodalay olmaydigan, grammatik ma’nolarning shakllanishida xizmat qiladigan qo‘shimcha turi D) yangi so‘z hosil qiladigan, so‘z leksik ma’nosining shakllanishida qatnashadigan qo‘shimcha turi
5. So‘z shakli yasovchi qo‘shimchalarning xususiyatlari aks etgan javobni toping.
A) yangi so‘z hosil qilmay, so‘zning ma’nosiga turli ma’no nozikliklarini qo‘shadi. B) leksik ma’no ifodalamaydi. C) so‘z ma’nosiga kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, gumon, taxmin kabi turli ma’nolar qo‘shadi. D) A,B,C
6. So‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar necha xil bo‘ladi va ular qaysilar?
A) 3 xil: zamon, mayl, nisbat B) 2 xil: unumli va unumsiz C) 3 xil: kelishik, egalik va shaxs-son D) 2 xil: tub, yasama
7. Qaysi qatorda *o‘zak+so‘z yasovchi qo‘shimcha+so‘z yasovchi qo‘shimcha+so‘z yasovchi qo‘shimcha* shaklidagi so‘z berilgan?
A) yamoqchiniki B) sanoqsiz C) pishiqchilik D) barcha so‘zlar o‘zak va ikki so‘z yasovchi qo‘shimchadan iborat
8. Qaysi so‘z uch morfema (ma’noli qism) dan iborat?
A) rostakam B) loygarchilik C) oshnachilik D) majburiyat
9. Omonim o‘zakka omonim qo‘shimcha qo‘shilishi bilan hosil bo‘lgan omonim so‘zni belgilang.
A) olma, suzma B) to‘lat, kechik C) changi, tinchi D) barcha javoblar to‘g‘ri
10. *Namgarchiliklarda* so‘zi nechta ma’noli qismga ajraladi?
A) *2;* B) *3;* C) *4;* D) *5;*

11. *Tinch (sifat)* - *quvonch (ot), qadrdon (sifat) – kuldon (ot)* so‘zlaridagi *–ch* va *–don* qo‘shimchalari vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha hisoblanadi?
A) omonim qo‘shimchalar B) ko‘p ma’noli qo‘shimcha
C) so‘z yasovchi qo‘shimcha D) sinonim qo‘shimcha
12. *Bilimdonlikdan* so‘zida nechta morfema(ma’noli qism) bor?
A) 2 B) 3 C) 4 D) 5
13. Shakl yasovchi omonim qo‘shimchalar qaysi qatorda berilgan?
A) –(i)sh-, (i)l B) –ma, -qin, -g‘ich C) –im, -ch, -cha D) –q, -don, -gi
14. *Sizsúz* – *sízsiz* so‘zlaridagi *–siz* qo‘*sh*imchasiga qaysi qatorda to‘g‘ri tavsif berilgan?
A) –siz – so‘z yasovchi qo‘shimcha B) –siz – shakl yasovchi qo‘shimcha C) birinchi so‘zda – so‘z yasovchi, ikkinchisida – shakl yasovchi C) birinchi so‘zda – shakl yasovchi, ikkinchisida – so‘z yasovchi D) birinchi so‘zda – so‘z yasovchi, ikkinchisida – so‘z o‘zgartiruvchi.
15. *–in* qo‘shimchasi ma’no va vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha hisoblanadi?
A) o‘zlik nisbatini hosil qiluvchi qo‘shimcha B) o‘zlik va majhul nisbatni hosil qiluvchi qo‘shimcha C) nisbat shaklini hosil qiluvchi va ot yasovchi qo‘shimcha D) shakl yasovchi, ot va sifat yasovchi qo‘shimcha
16. *Changi* (ot) – *changi* (fe’l) so‘zlaridagi *–i* qo‘shimchalari qaysi jihati bilan bir-biridan farq qiladi?
A) urg‘u olish-olmasligiga ko‘ra B) vazifasiga ko‘ra
C) tuzilishiga ko‘ra D) A,B,
17. *Xato bilimdonlikdan bilimsizlik afzal*. Ushbu gapdagi *bilimdonlikdan* so‘zidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini toping.
A) 1 B) 2 C) 3 D) 4
18. Qaysi gapda *no-* old qo‘shimchasini so‘z yasovchi sifatida ajratib bo‘lmaydi?
A) Noto‘g‘ri narsalarni bo‘yab ko‘rsatishlarni rad etmoq darkor. B) O‘zini bilimdon deydigan nodondan qoch.
C) Noo‘rin savol xunuk javobga sabab bo‘ladi. D) Agarda til har narsani valdirayversa, hamma o‘zini noqulay sezadi.
19. *Sevinch* so‘zi ma’noli qismlarga to‘g‘ri ajratilgan javobni toping..
A) sev-inch B) se-vinch C) sev-in-ch D) sevin-ch
20. *Qo‘shimcha* so‘zining o‘zi o‘zak va qo‘shimchalarga ajratiladimi?
A) yo‘q, uning o‘zi o‘zak bo‘lgan B) qo‘sh – o‘zak, -im, -cha – ot yasovchi qo‘shimchalar C) qo‘sh – o‘zak, -im – ot yasovchi, -cha – kichraytirish erkalash qo‘shimchasi D) hozir u ajralmas holga kelgan
21. So‘z yasovchilarni aniqlang.
A) –gay, -gina, -li, -man, -siz B) –tir, -gach, -lar, -ib, -zor C) –la, -li, -lan, -dan, -paz D) –dor, be-, -zor, -cha, -xo‘r
22. Shakl yasovchilarni toping.
A) –k, -kor, -chi, -ib B) –siz, -ing, -sa, -guncha
C) –cha, -roq, -ib, -niki D) –dan,-ning, -a
23. Berilgan so‘z ma’noli qismlarga to‘g‘ri ajratilgan qatorni aniqlang.
A) muvo-fiq-lashtirilgan. B) muvofiq-lashtir-il-gan.
C) mu-vo-fiq-lash-tir-il-gan. D) muvofiq-la-sh-tir-il-gan.
24. Qaysi qatorda *–siz* qo‘shimchasi so‘z o‘zgartiruvchi vazifasida qo‘llangan?
A) Odobni odobsizdan o‘rgan. B) U bu gapdan xabarsiz edi. C) Siz bebaho insonsiz. D) Suvsiz hayot bo‘lmaydi.

25. ***Qarsak*** **so'zining o'zagini toping.**
A) qars B) qarsa C) qar D) qarsak
26. -*boy*, -*cha*, -*l*, -*sh*, -*ish* qo'shimchalari vazifasiga ko'ra qanday qo'shimchalar?
A) so'z yasovchi B) shakl hosil qiluvchi C) so'z o'zgartuvchi D) takroriy
27. –*qach(-kach, -qach), -a(-y), -guncha (-kuncha)* qo'shimchalari vazifasiga ko'ra qanday qo'shimcha?
A) so'z yasovchi B) so'z o'zgartiruvchi C) so'z shakli yasovchi D) sodda qo'shimcha
28. ***Muomalalarimizni*** **so'zidagi yasovchi qo'shimchalarni toping.**
A) –lar B) –imiz C) –ni
D) bu so'z tub so'z bo'lib, yasovchi qo'shimchasi yo'q.
29. ***Qoramtir*** **so'zida nechta so'z yasovchi qo'shimcha bor?**
A) 1 B) 2 C) 3 D) 4
30. –*iv*, -*iy*, -*viy*, -*chil* vazifasiga ko'ra qanday qo'shimchalar?
A) so'z yasovchi B) so'z shakli yasovchi C) so'z o'zgartiruvchi D) sodda qo'shimcha

2-VARIANT (8 – MA'RUZA: MORFEMIKA)

1. ***Uyum*** **so'zi qaysi qatorda to'g'ri tahlil qilingan?**
A) uy(ot) + im (egalik qo'shimchasi) B) uy(fe'l) + im (so'z yasovchi qo'shimcha) C) uy(fe'l) + um(so'z yasovchi qo'shimcha) D) uy(ot) + im (ot yasovchi qo'shimcha)
2. *1) minglab; 2) saharlab; 3) ishlab* so'zlaridagi –*lab* qo'shimchasi qaysi qatorda to'g'ri izohlangan?
A) *1. so'z yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. so'z yasovchi*
B) *1. shakl yasovchi; 2. so'z yasovchi; 3. –la so'z yasovchi, b shakl yasovchi* C) *1. shakl yasovchi; 2. shakl yasovchi; 3. –la so'z yasovchi, b shakl yasovchi* D) *har uchala so'zda ham so'z yasovchi*
3. ***Tintuv*** **so'zidagi so'z yasovchi qo'shimcha qaysi qatorda berilgan?**
A) –v B) -t C) -tuv D) -uv
4. ***–ma*** **qo'shimchasi vazifasiga ko'ra qanday qo'shimcha?**
A) faqat ot yasovchi B) shakl yasovchi va sifat yasovchi
C) faqat shakl yasovchi D) faqat sifat yasovchi
5. Qaysi so'z tarkibida ikkita so'z yasovchi mavjud?
A) tilakdosh B) sersuvroq C) boshladik D) mehnatkashlardan
6. ***Oziqlantirmoq*** **so'zi tarkibidagi so'z yasovchi qo'shimchalar miqdorini aniqlang.**
A) 3 ta B) 4 ta C) 2 ta D) 1 ta
7. Qaysi qatorda tub so'z bor?
A) tarqoq B) saboq C) qaynoq D) quvnoq
8. ***Tinchimoq*** **so'zidagi faqat so'z yasovchi qo'shimchalar qaysi qatorda?**
A) –ch, -i, -moq B) -ch C) -chi D) –ch, -i.
9. So'z yasovchi qo'shimchalar orqali qaysi turkumdagi so'zlarni yasash mumkin?
A) ot, sifat, fe'l, ravish B) ot, fe'l, ravish, son
C) ot, sifat, olmosh, ravish D) ot, sifat, fe'l, son
10. Qanday qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar hisoblanadi?
A) ko'plik qo'shimchasi B) sifat darajalarini hosil qiluvchi qo'shimchalar C) fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalar
D) kelishik qo'shimchalari
11. Qaysi qo'shimchalarni tuslovchi qo'shimchalar deymiz?
A) egalik B) shaxs-son C) kelishik D) sifatdosh
12. Qaysi qatordagi qo'shimchalar so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar deyiladi?

A) ko'plik, sifatdosh, nisbat qo'shimchalari B) daraja, kichraytirish-erkalash, ravishdosh qo'shimchalari C) mayl, ko'plik, harakat nomi qo'shimchalari D) shaxs-son, kelishik, egalik qo'shimchalari

13. Shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar berilgan qatorni aniqlang.

A) -zor, -ni, -lik, -do'z B) -do'z, -ning, -siz, -xon. C) -cha, -lar, -gan, -(i)l D) -gi, -loq, -da, -(i)b

14. *Oyimga ko'maklashdim*. Ushbu gapdagi *ko'maklashdim* so'zi so'z tarkibi bo'yicha qaysi qatorda to'g'ri tahlil qilingan?

A) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh shakl yasovchi; -dim shakl yasovchi; B) ko'mak - o'zak; -lash shakl yasovchi; -di shakl yasovchi; -m shakl yasovchi; C) ko'mak - o'zak; -la so'z yasovchi; -sh harakat nomi shaklini yasovchi; -dim so'z o'zgartuvchi;D) ko'mak - o'zak; -lash so'z yasovchi; -di shakl yasovchi; -m so'z o'zgartuvchi.

15. Tilning lug'at boyligini oshiruvchi vositalar qatorini toping.

A) so'z yasovchi qo'shimchalar B) shakl yasovchi qo'shimchalar C) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar D) so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar

16. *be-* qo'shimchasini uning boshqa sinonimlari bilan almashtirib bo'lmaydigan so'zlar berilgan qatorni toping.

A) benomus, bepoyon B) bemahal, betaraf

C) beg'ubor, bemehr D) bepul, betakalluf

17. Qaysi qatordagi so'z hozirgi o'zbek tilida ma'noli qismlarga (o'zak va *qo'sh*imchalarga) ajraladi?

A) qishloq B) yaylov C) bugun D) noo'rin

18. *To'qimachilikni* so'zi tarkibidagi so'z yasovchi qo'shimchalar ko'rsatilgan qatorni aniqlang.

A) -ma,-chi,-lik B) -n,-ma,-chilik C) -ma,-chilik D) -chi, -lik

19. Qaysi qatordagi so'zlarning o'zagi (asosi) belgi bildiradi?

A) tishla, gulla, esla B) bolala, dastala, bog'la C) muzla, bug'la, bo'g'izla D) yangila, tekisla, sekinla

20. Murakkab qo'shimcha -*lash* (*la*+*sh*) bilan yasalgan so'zlar qatorini toping.

A) ishlash, qo'llash, tezlash B) salomlash, o'rtoqlash, birlash

C) o'rmalash, qishlash, to'plash D) dodlash, tishlash, taqirlash

21. Qaysi qatordagi so'zlar ma'noli qismlarga to'g'ri ajratilgan?

A) tunukachi, suvoqchilik, ozchilik. B) mo'lchilik, loygarchilik, sabzavotchilik C) g'allachilik, uzumchilik, yog'ingarchilik. D) dehqonchilik, bog'dorchilik, mevachilik

22. O'zak-negizga qo'shilib ma'noni bir oz o'zgartiradigan, qo'shimcha ma'no orttirib, yangi so'z yasamaydigan qo'shimchalarning turi qaysi qatorda berilgan?

A) so'z yasovchi qo'shimchalar B) so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar C) shaxs-son qo'shimchalari D) so'z shakli hosil qiluvchi qo'shimchalar

23. Qaysi qatordagi qo'shimchalar yangi so'z hosil qilmaydi?

A) -chi, -kor, -g'i B) -ning, -ni, -da C) -ona, -siz, -lab D) -li, ba-, bo-

24. Qaysi qatorda qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra turi to'liq berilgan?

A) so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi, shaxs-son qo'shimchalari B) so'z yasovchi, kelishik qo'shimchalari, egalik qo'shimchalari C) so'z shakli yasovchi qo'shimchalar, shaxs-son qo'shimchalari, so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar D) so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z shakli yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar

25. Ma'noli qismlarga ajralmaydigan so'zlar qatorini aniqlang.

A) tiril, tirik, begona, kunda, chindan, aynan B) qishki, qishlamoq, ovlamoq, o'tloq,

begumon, sportchi C) ishxona, talabnoma, oromgoh, oshxo‘r, bog‘bon, shisha D) yurtdosh, boshlama, adabiy, adabiyotshunoslik, tezlik, aql-hush

26. Unumsiz so‘z yasovchi qo‘shimchalar qatorini aniqlang.

A) -cha, -chak, -choq, -loq, -aloq, -gina (-kina, -qina) B) -vul, -ag‘on, -chil,-in, -a C) -jon, -xon, -oy, -poshsha, -bibi, -boy (-voy) D) -qir,-qur, -gir, -gur,-kir, -gir

27. *Dehqonchilikdan* so‘zida nechta morfema(ma’noli qism) bor?

A) 5 B) 4 C) 3 D) 2

28. Qaysi qatordagi so‘zda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilishi mumkin?

A) mo‘lchilik B) kosibchilik C) choyxonachilik D) yog‘ingarchilik

29. Qaysi holda -*chilik* qo‘shimchasi ikkiga ajratilmaydi?

A) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llansa

B) -chilik qo‘shimchasi kasb, mashg‘ulot nomini bildirsa

C) -lik qo‘shimchasidan oldingi qism alohida qo‘llanmasa D) -chilik hech vaqt ikkiga ajratilmaydi.

30. So‘z yasovchi qo‘shimchalar haqidagi qaysi hukm to‘g‘ri?

A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar hamma vaqt bir so‘z turkumidan boshqa so‘z turkumini hosil qiladi B) ba’zan so‘z yasovchi qo‘shimchalar shakl yasovchi qo‘shimchalardan keyin ham qo‘shilishi mumkin C) ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zlarda ajralmas holga kelib qolishi mumkin. D) B, C

3-VARIANT (8 – MA’RUZA: MORFEMIKA)

1. So‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar qo‘shilgan so‘zlar qatorini toping.

A) elim, bilim, qo‘lim B) qo‘nim, tilim, Salim C) bosim, burnim, boshim D) unim, ko‘zim, oshim

2. Birdan ortiq mustaqil ma’noli morfemalardan tashkil topgan bir so‘z qanday ataladi?

A) negiz B) sodda yasama so‘z C) ibora D) qo‘shma so‘z

3. Bir o‘zakning ikki marta takrorlanishidan qanday birliklar hosil bo‘ladi?

A) juft so‘zlar B) takroriy so‘zlar C) takroriy va qo‘shma so‘zlar D) qo‘shma so‘zlar

4. Qaysi qo‘shimchalar so‘z ma’nosiga ta’sir qilmaydi?

A) so‘z yasovchi qo‘shimchalar B) ko‘plik shaklini hosil qiluvchi qo‘shimchalar C) shakl yasovchi qo‘shimchalar

D) so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar

5. Qaysi qo‘shimchalar so‘zga yangi lug‘aviy ma’no beradi?

A) old qo‘shimchalar B) shakl hosil qiluvchi qo‘shimchalar

C) turlovchi qo‘shimchalar D) tuslovchi qo‘shimchalar

6. *Saylov, uyum* so‘zlarining o‘zagini aniqlang.

A) saylov, uy B) sayl, uyum C) sayla, uy D) saylov, uyim

7. *Bekorchidan el bezor.(Maqol) Bekor - o‘zak, -chi - so‘z yasovchi qo‘shimcha, bekorchi - negiz, -dan - so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimcha*. Ushbu tahlil tahlilning qaysi turiga kiradi?

A) so‘z yasalish tahlili B) so‘z turkumi tahlili C) mazmuniy (semantik) tahlil D) so‘z tarkibi tahlili.

8. Faqat so‘z shakli yasovchi qo‘shimchali so‘zlar keltirilgan qatorni toping.

A) allala, keltir, yuvin B) foydalan, keldi, boray C) bolalar, uyga, boyi D) dastyor, sohibjamol, betinim

9. Qaysi qatordagi so‘z morfemalarga (ma’noli qismlarga) ajraladi?

A) biror B) bugun C) qattiq D) yumshoq

10. *Asabiylashtirmoq* so‘zi tarkibidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini aniqlang.
A) 1 ta B) 2 ta C) 3 ta D) 4 ta
11. Qaysi so‘z tarkibida ikkita yasovchi qo‘shimcha mavjud?
A) boshladik B) mehnatkashlardan C) tinchlikni D) sersuvroq
12. Qaysi qatordagi so‘zlarda morfologik ko‘rsatkichlar mavjud emas?
A) o‘qigan, o‘qiyotgan, o‘qimoqchi B) maktablar, kitoblar, uylar C) uyga, to‘yga, dalani D) barcha qatordagi so‘zlarda morfologik ko‘rsatkich mavjud.
13. *Suvoqchilardan* so‘zining morfologik tarkibi qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) suv-oq-chi-lar-dan B) suva-q-chi-lar-dan C) suvoq-chi-lar-dan D) suvoqchi-lar-dan
14. *Ekinni erta ekkan, hosilini erta o‘rar*. Ushbu gapda qo‘llangan qo‘shimchalar miqdori va ularning vazifasiga ko‘ra turlari qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) 2 ta shakl yasovchi; 2 ta so‘z o‘zgartuvchi B) 1 ta so‘z yasovchi; 2 ta shakl yasovchi; 3 ta so‘z o‘zgartuvchi C) 1ta so‘z yasovchi; 2ta shakl yasovchi; 2 ta so‘z o‘zgartuvchi D) 3 ta shakl yasovchi; 2ta so‘z o‘zgartuvchi; 1 ta shakl yasovchi; 2 ta so‘z o‘zgartuvchi
15. *Yig‘lamsira, kulimsira, oqaringira* so‘zlaridagi qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha hisoblanadi?
A) shakl yasovchi B) so‘z yasovchi C) so‘z yasovchi va shakl yasovchi D) fe’lning grammatik kategoriyalariga mansub qo‘shimcha hisoblanadi
16. Quyidagi gapdagi so‘z yasovchi qo‘shimchalarni aniqlang*. Gullayotgan o‘rikzor xira pardaga burkandi.*
A) -lab, -zor, -da B) -n, -di, -ga C) -b, -gan, -zor D) -la, -zor
17. *Mardikorchilik* so‘zi ma’noli qismlarga to‘g‘ri ajratilgan qatorni aniqlang.
A) mard-ikor-chi-lik B) mardi-kor-chilik C) mardi-kor-chi-lik D) mardikor-chilik
18. Faqat shakl yasovchi qo‘shimchalar olgan so‘zlar berilgan qatorni toping.
A) o‘qib chiqdi, og‘rindi, boshlandi B) kelmoqda, uyda
C) o‘qiyapman, qizga, sinfdosh D) kelgan, qo‘zichoq, o‘ynagin
19. *Xunobgarchilik* so‘zi ma’noli qismlarga to‘g‘ri ajratilgan qatorni aniqlang
A) xunob-gar-chi-lik B) xunob-garchi-lik
C) xunob-garchilik D) xun-ob-gar-chilik
20. Quyidagi qo‘shimchalardan qaysilari tilshunoslikka oid atamalar yasashda ishtirok etadi? *1) –vchi; 2) –nchi;*
3) –ma; 4) –aq‘on; 5) –li; 6) –shunos; 7) –dosh;8) –lik
A) 1,2,3,6 B) 1,3,5,7 C) 1,3,5,7,8 D) 5,6,7
21. Qaysi qatordagi so‘zlarda bir xil vazifadagi qo‘shimchalarning ikki marta qo‘shilishini kuzatish mumkin? *1) kichkinagina; 2) ixchamgina; 3) yarmisi; 4) ukasi; 5) singlisi*
A) 3,5 B) 1,3,5 C) 3,4,5 D) 1,2,3,4,5
22. Qaysi qatordagi so‘zda -*lik* qo‘shimchasi noto‘g‘ri qo‘llangan?
A) bolalik B) mardlik C) vijdonlik D) bo‘zchilik
23. *Bur – bura, chay – chayqa, to‘z – to‘zg‘i, yul - yulqi* so‘zlaridagi ostiga chizilgan birliklar haqidagi qaysi hukm to‘g‘ri?
A) bugungi kunda ajratilmaydi, qotib qolgan qo‘shimchalardir. B) kamunum so‘z yasovchi qo‘shimchalar C) fe’lga xos so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar D) shakl yasovchi qo‘shimchalar
24. Qaysi qatordagi so‘zlar tarkibida shakl yasovchi affikslar qo‘llangan?

A) ochiq, o'roq, yoyiq B) qo'zichoq, bolalar, kelinchak C) toshqin, bog'bon, gulla D) o'tloq, sersuv, ishla

25. *Oqaringiramoq*, *kulimsiramoq* fe'llaridagi qo'shimchalar qanday qo'shimchalar turiga kiradi?

A) so'z yasovchi qo'shimchalar B) shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar C) so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar D) so'z yasovchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar

26. -*la* qo'shimchasi vazifasiga ko'ra qanday qo'shimcha?

A) faqat fe'l yasovchi B) ot va fe'l yasovchi

C) fe'l yasovchi va shakl yasovchi D) ot va shakl yasovchi

27. -*ik* qanday qo'shimcha?

A) ot va sifat yasovchi B) sifat yasovchi C) ot yasovchi D) ot, sifat, fe'l yasovchi

28. Qaysi so'z tarkibida ikkita so'z yasovchi qo'shimcha mavjud?

A) sersuvroq B) ho'plam C) mehnatkashlardan

D) boshlagandik

29. *Qiyinchilik* va *odamgarchilik* so'zlari qaysi qatorda so'z tarkibi bo'yicha to'g'ri tahlil qilingan?

A) qiyin- o'zak, qiyinchilik - negiz, -chilik – so'z yasovchi murakkab qo'shimcha; odam - o'zak, odamgarchilik - negiz, -garchilik - so'z yasovchi murakkab qo'shimcha B) qiyin - o'zak, qiyinchi - negiz, -lik - so'z yasovchi qo'shimcha; odam - o'zak, odamgarchi - negiz, -lik - so'z yasovchi qo'shimcha C) -qiyin - o'zak, qiyinchilik - negiz, -chi va -lik so'z yasovchi qo'shimcha; odamgar - o'zak, odamgarchilik - negiz, -chi va -lik so'z yasovchi qo'shimcha D) qiy - o'zak, qiyin - negiz, -in so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, -chi va -lik so'z yasovchi qo'shimcha; odam - o'zak, odamgar - negiz, -gar shakl yasovchi qo'shimcha, -chi va -lik so'z yasovchi qo'shimcha

30. Murakkab qo'shimcha -*lan* bilan yasalgan qatorni aniqlang.

A) tayyorlan, oziqlan B) uylan, o'ylan C) faxrlan, ikkilan D) shaklan, xayolan

1-VARIANT (9 - MA'RUZA: SO'Z YASALISHI. GRAMMATIKA. MORFOLOGIYA)

1. So'z yasalish haqida bildirilgan qaysi hukm noto'g'ri?

A) so'z yasovchi qo'shimchalar ba'zan shakl yasovchi qo'shimchalardan keyin qo'shilishi mumkin; B) qo'shma so'zlardan yasovchi qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash mumkin; C) juft va takroriy so'zlardan yasovchi qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash mumkin; D) barcha hukmlar noto'g'ri;

2. Mustaqil so'z turkumlaridan qay birida yasalish xususiyati yo'q?

A) son, olmosh B) ravish, olmosh C) son, ravish

D) sifat, ravish

3. Tub so'zni aniqlang.

A) yuksak B) boylik C) aqlli D) sana

4. *Manmanlik qilib netarsan, obro'yingdan ketarsan*. Ushbu maqolda qo'llangan yasama so'zlarga qaysi qatorda to'g'ri izoh berilgan?

A) otdan qo'shimcha orqali ot yasalgan B) ot hamda fe'ldan yasama so'zlar yasalgan C) olmoshdan ot va fe'ldan fe'l yasalgan D) olmoshdan ot yasalgan

5. Yasama so'zlar qatorini toping.

A) shaftolizor, musobaqa, tepalik B) bilim, olim, tilim

C) gulla, chirilla, o'zim *D) o'kinch, o'roq, unum*

6. Qo'shma so'zlarni toping.

A) chiza oldi B) quvonib ketdi C) o'qib chiqdi D) olib chiqdi

7. Yasama so'zlarni toping.

A) yig'lab yubordi, ayta oldi B) yozib oldi, o'qib chiqdi

C) yona boshladi, qarab qo'ydi D) javoblarda yasama so'z berilmagan

8. O'zaro sinonim bo'lmagan so'zlardan hosil bo'lgan juft so'zni aniqlang.

A) eski-tuski B) uzuq-yuluq C) o'y-xayol D) sog'-salomat

9. Qaysi qatorda qo'shma so'zlar berilgan?

A) havo rang, soatsoz B) sotib olmoq, ko'kalamzorlashtirish C) kaltafahm, aravakash D) bilim yurti, bayon qilmoq.

10. Qaysi qatorda yasama so'z bor?

A) dasturxonimizda B) o'ynatmoq C) tushuntirmoq

D) maqtanmoq

11. Yasovchi qo'shimchaning ko'p ma'noliligi sababli yasama so'zning birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi javoblarning qaysi birida berilgan?

A) Do'st boshga qarar, dushman oyoqqa. Tog'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan. B) Eski buloqning ko'zlari ochildi. Rahbar ishning ko'zini bilishi lozim. C) U yog'li qo'lini sochiqqa artdi. Bugun gapda ulfatlar bilan yog'li palov yeymiz. D) Qaddi rost shamning tilidan O'rtanur parvona ham. Sevdiradigan ham til, bezdiradigan ham til.

12. Tub so'zni toping.

A) to'kin(kuz), sog'in (sigir) so'z B) quruq, erkin C) to'qmoq, tarmoq

D) barchasi tub so'z

13. Qaysi qatorda tub so'z bor? *A) uyg'oq*

B) tarqoq C) quvnoq D) porloq

14. Yasama so'zlar qatorini toping. *A) qo'lqop B) o'yna C) sotib olmoq D) A, B, C.*

15. Quyidagi yasama so'zlardan qay biri o'zakdosh so'z hisoblanmaydi?

A) tinch B) tinim C) tintuv D) tiniq

16. Tub so'z qaysi qatorda?

A) ishlarimizni B) qo'lqop C) temir yo'l D) ishyoqmas

17. Qaysi so'zlarning tarkibi ikki so'z turkumidan iborat bo'lishi mumkin?

A) juft so'z B) takroriy so'z C) qo'shma so'z D) A va B

18. *Salimning yuzi ozg'in, bo'yi uzunroq, yelkalari puchroq edi.* Ushbu gapdagi yasama so'zlar miqdorini aniqlang.

A) 4 B) 3 C) 2 D) 1

19. Qaysi so'z turkumlari yasalmaydi? *1) sifat; 2) son; 3) olmosh; 4) ravish; 5) taqlid so'zlar; 6) undov so'zlar.*

A) 1,4 B) 2,3 C) 1,2,3,4 D) 2,3,5,6

20. Yasama so'zni toping.

A) Berilgan so'zlar tub so'zlar. B) tibbiy C) samimiy

D) milliy

21. Yasama so'zlarni aniqlang: *1) dukurla; 2) bukla; 3) ishqala; 4) o'yla; 5) qashila 6) tipirchila.*

A) faqat 1 va 4. B) barcha qatorda yasama so'zlar berilgan

C) 1,2,4 – yasama so'z, 3,5,6 – ma'noli qismlarga ajralmaydi. D) 1,2,3,4

22. Birdan ortiq mustaqil ma'noli so'zlarning birikuvidan hosil bo'lgan yangi so'zlar qatorini aniqlang.

A) g‘uborsiz, sharsimon, ishchan B) do‘stlik, gulzor, qalamdon C) sadarayhon, sotib olmoq, tuyaqush D) ishla, ko‘kar, bo‘sha

23. ***1) fikr-mulohaza; 2) ota-ona; 3) kuch-qudrat;***
4) ko‘rpa-to‘shak; 5) mehr-muhabbat; 6) yigit-qiz; 7) qiz-juvon. **Berilgan juft so‘zlardan qaysi biri -*lar* qo‘shimchasiz ishlatilmaydi?**

A) 1,3,6,7 B) 3,4,6,7 C) 4,5 D) 5,6

24. ***Kamlikning kamoli bor, manmanlikning zavoli bor.*** **Ushbu gapdagi yasama so‘zlarning miqdorini va qaysi so‘z turkumidan yasalganini aniqlang.**

A) 2 ta yasama so‘z; ot va olmoshdan yasalgan B) 3 ta yasama so‘z; ravish, ot va sifatdan yasalgan C) 2 ta; ravish va otdan yasalgan D) 2 ta yasama so‘z; ravish va olmoshdan yasalgan.

23. ***1. Har doim ham emas, unda-bunda qo‘shiq xirgoyi qilib turaman. 2. Shaharma-shahar yurib, bola-chaqalarini unda-bunda kelib ko‘rar edi. 3. Unda-bunda katta osma chiroqlar charaqlaydi.4. Unda-bunda biznikiga kelib turadi. 5. Unda-bunda ko‘zga tashlanayotgan daraxtlar shu atrofda suv borligidan dalolat berardi.*** **Ushbu gaplarning qaysi biridagi juft so‘zlar o‘rin ma’nosini bildiradi**

A) 1,2,4 B) 3,5 C) 1,3,4 D) 1,2,3

26. Qaysi juft so‘zlar tarkibidagi so‘zlar o‘rnini almashtirib qo‘llash mumkin? ***1) qishin-yozin; 2) qozon-tovoq; 3) chang-to‘zon; 4) asta-sekin; 5) eson-omon; 6) yor-do‘st.***

A) 1,2,3,5 B) 4,5,6 C) 1,4,5,6 D) 4,5

27. Qaysi qatorda yasama so‘z bor? *A) yig‘la B) tog‘a C) jizza D) sanam*

28. Takroriy so‘z bor qatorni toping. *A) non-pon B) keldi-ketdi C) kam-ko‘st D) unda-bunda*

29. So‘zlarning grammatik tuzilishi va o‘zgarishi tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi?

A) leksikologiya B) orfografiya C) morfologiya D) sintaksis

30. Yasama so‘z bor qatorni toping. *A) bitirmoq B) to‘latmoq C) sezmay turdi D) o‘sib bormoq*

2-VARIANT (9 - MA’RUZA: SO‘Z YASALISHI. GRAMMATIKA. MORFOLOGIYA)

1. Morfologiya so‘zning qaysi tomonini tekshiradi?

A) so‘zning lug‘aviy ma’nosini B) so‘zning grammatik shaklini C) so‘zning grammatik ma’nosini D) B va C

2. Qaysi qatordagi so‘z grammatik jihatdan shakllangan? *A) o‘qiyapsan B)bog‘ tomon C) asta-sekin D) A, B, C*

3. Qaysi so‘z turkumlari grammatik ma’nolar ifodalashga xizmat qiladi?

A) kesim vazifasida kela oladigan barcha so‘z turkumlar
B) barcha mustaqil so‘z turkumlar C) barcha yordamchi so‘zlar D) barcha so‘z turkumlari

4. So‘zlarni turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar hisobga olinadi?

A) so‘zning ma’nosi B) so‘zning ba’zi morfologik xususiyatlari C) so‘zning sintaktik vazifasi D) A,B,C.

5. Borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni bildirish-bildirmasligiga ko‘ra so‘zlar qanday turlarga bo‘linadi?

A) atoqli otlar va turdosh otlar B) mavhum otlar va aniq otlarbildiruvchi, belgi bildiruvchi va harakat bildiruvchi so'zlar C) mustaqil so'zlar va mustaqil bo'lmagan so'zlar D) narsa

6. Qaysi vositalar grammatik ma'no ifodalovchi hisoblanmaydi?

A) so'z yasovchi qo'shimchalar B)shakl yasovchi qo'shimchalar

C) so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar D) takrorlar

7. So'zlarning umumiy grammatik ma'no va vazifalariga ko'ra ma'lum guruhlarga bo'linishi qanday nomlanadi?

A) gap bo'laklari B) so'z turkumlari C) bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar D) adabiy tilga va shevaga xos so'zlar

8. So'z turkumlarining ta'rifi noto'g'ri berilgan javobni toping.

A) so'zlarning so'rog'iga ko'ra guruhlarga bo'linishi

B) so'zlarning umumlashgan ma'no ifodalashiga ko'ra guruhlarga bo'linishi C) so'zlarning grammatik ma'no ifodalashiga ko'ra guruhlarga bo'linishi D) A va B.

9. Qaysi qatorda yangi so'z yasalmagan?

A) yig'im B) yig'indi C) yig'ma (uy) D) yig'ish.

10. Qaysi qatorda yasama so'z berilgan?

A) maqtanmoq B) yaxshiroq C) iliqroq D) dasturxonimizda

11. Juft so'zlar, takroriy so'zlar, qo'shma so'zlardan qaysi birining tarkibi ikki xil so'z turkumlariga oid so'zlardan tuzilishi mumkin?

A) juft so'zlar B) takroriy so'zlar C) qo'shma so'zlar D) juft va qo'shma so'zlar

12. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida qaysi so'z turkumiga oid so'zlarni yasash mumkin?

A) ot, sifat,olmosh, ravish B) ot, sifat, fe'l, son C) ot, sifat, fe'l, ravish D) ot, fe'l, ravish, son

13. Takroriy so'zlarda ayni bir so'zning takror holda qo'llanishi natijasida asosan qanday ma'no ifodalanadi?

A) leksik ma'no B) grammatik ma'no

C) uslubiy ma'no D) leksik va grammatik ma'nolar

14. So'z yasovchi qo'shimchalarsiz yasalgan yasama so'zlarni toping.

A) sergaplik, isrofgarchilik B) iztopar, hozirjavob

C) qahramonlarcha, gazetxon D) serdaromad, chizmachilik.

15. Boshqa so'z turkumlaridan yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalmaydigan so'zlar turkumini aniqlang.

A) ot, sifat, fe'l B) ravish, ko'makchi, bog'lovchi C) son, olmosh, fe'l D) son, olmosh, modal so'zlar.

16. *1) fikr-mulohaza; 2) ota-ona; 3) kuch-qudrat; 4) ko'rpa-to'shak; 5) mehr-muhabbat; 6) yigit-qiz; 7) qiz-juvon.* Berilgan juft so'zlardan qaysilari -*lar* qo'shimchasini qabul qilmaydi? *A)* 1,3,5,6,7

B) 3,6,7 *C)* 4,5,7 *D)* 3,5

17. O'zbek tilidagi so'zlarning tuzilish turlari qaysi qatorda berilgan?

A) sodda, murakkab B) qo'shma, sodda, aralash C) juft, sodda, toq D) sodda, tub, yasama

18. Qanday so'zlar tub so'zlar?

A) o'zga tillardan olinmagan so'zlar B) bitta so'z yasovchi qo'shimchasi bor so'zlar C) tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmagan so'zlar D) yasovchi qo'shimchasi bor so'zlar

19 O'zakdosh so'zlarni ko'rsating.

A) taxmin, taxmon, taxminiy B) ko'z, ko'zgu, ko'za
C) so'zing, so'zi, so'zim D) betinim, tindi, tinch

20. Qaysi qatorda yasama so'z bor?
A) bebaho B) bir necha C) taklif qilmoq D) A, B va C.

21. Yasama so'zlar qatorini toping.
A) savod, mazmun, quloqchin, qisqa B) ovloq, bankir, vayrona, kelasi C) jizza, qovoq, varrak, gulduros D) yumshoq, toshko'mir, iliq, o'siq

22. So'zlarni o'zaro qo'shib so'z yasaganda, qanday so'zlar hosil bo'ladi?
A) sodda so'zlar B) qo'shma so'zlar) takror so'zlar
D) juft so'zlar

23. Qaysi gapda yasama so'z mavjud?
A) Sanamay sakkiz dema. B) Dono odam uzoqni ko'zlar.
C) Bolaning qulog'ini ari chaqib oldi, shuning uchun u dodlardi. D) Berilgan gaplarda yasama so'zlar mavjud.

24. Yasama so'z berilmagan qatorni toping?
A) to'shaklarni B) dodlamoq C) aytib qo'ymoq D) hamma vaqt

25. *Mehmonlar iltifot ila bir necha aylana stolga taklif qilindi* Ushbu gapdagi yasama so'zlarning miqdorini aniqlang?
A) 1 B) 2 C) 3 D) 4

26. Qaysi qatorda tub so'zlar berilgan?
A) oqish (sifat), oqish (fe'l) B) oqim, oqova
C) oqin, oqma (fe'l) D) oqish (sifat), oqim (ot)

27. Qaysi qatorda tub so'z berilgan?
A) dodlamoq B) ko'zlamoq C) sharshara D) quvlamoq

28. Qaysi qatordagi gapda yasama so'z mavjud?
A) Ertani degan uzoqni ko'zlar. B) Joy olma, qo'shni ol. C) Olimdan ot qoladi, nodondan – dod. D)Tekinning minnati ko'p, mehnatning – ziynati

29. Qaysi qatorda tub so'z berilgan?
A) savala B) tortiq (ot) C) iskamoq D) qiyiq

30. Yasama so'z berilgan qatorni toping.
A) oltin rang B) savala C) samimiy D) milliy

1-VARIANT (10 – MA'RUZA. MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. OT)

1. Ot so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo'shimchalar tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?
A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va so'z tarkibi D) morfologiya va so'z yasalishi

2. Qaysi qatordagi so'zlar faqat ot turkumiga mansub?
A) kelma, o'qima, tugma B) gazlama, childirma, ko'rsatma
C) yasama, qaynatma, to'qima D) yigirma, sekinlama, surma.

3. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?
A) uchqun, to'lqin, bilimdon, qalamdon B) yong'in, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuyg'un, keskin, qumdon, xumdon D) so'lg'in, turg'un, suvdon

4. Qaysi javobda otga xos bo'lgan sintaktik vazifa noto'g'ri ko'rsatilgan?
A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qo'llanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi. D) to'ldiruvchi vazifasida keladi

5. Ot qaysi so'z turkumidagi so'zlar bilan birika olmaydi?

A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe'l D) ot mustaqil so'z turkumlarining barchasi bilan birika oladi

6. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?

A) o'ziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo'lagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko'rsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma'nosini ifoda etish

7. – *lar* qo'shimchasi kuchaytirish ma'nosini ifodalagan javobni toping.

A) Shunday qilib, oradan bir hafta o'tgach, ko'chlarimizni ortib yangi uyga ko'chib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirg'ochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar o'qiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o'ynab terlab ketdim.

8. Qaysi qatorda "o*y*" so'zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?

A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, o'g'lim! D) B, C

9. Bir xil grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlarni toping.

A) kitob, bahor, a'lochi, bog' B) o'qimoq, orzu, bilim, erishmoq
C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil

10. Qaysi gapdagi otda -*lar* qo'shimchasi ko'plik ma'nosini ifodalagan?

A) Yog' va unlarni do'kondan olib, qishloq tomon yo'lni davom ettirdik. B) Barcha gaplarda ko'plik ma'nosini ifodalangan.
C) Nodirlarning hovlisi shahar chetida joylashgan. D) Bolalar nimanidir sezgandek ustozlaridan ko'z uzmas edilar.

11. Qaysi gapda ko'plik qo'shimchasi urg'u olmaydi?

A) Musobaqada 10-12 yoshdagi bolalargina ishtirok etishi mumkin. B) Berilgan gaplarning barchasida –lar qo'shimchasi urg'usiz hisoblanadi. C) Bo'taloqqinalar bar qancha ildam yursa ham, onasiga yetolmas edi. D) Mardlargina o'z Vatani uchun mardona kurasha oladilar.

12. Qaysi gapda -*lar* qo'shimchasi grammatik ma'no ifodalagan?

A) Avazlarning bir cheti chorbog'ga tutashgan kattagina hovlisi bor. B) Bu ishlarning boshida G'ulomjon, Qudrat, Olimbuvalar turishdi. C) Sening xotirangni unutmas aslo, mening yuraklarim, O'rta Osiyo. D) Oradan besh kunlar o'tdi.

13. Quyidagi gapda *-lar* qo'shimchasi grammatik ko'plikni bildirish xususiyatiga ega emas?

A) Kecha biznikiga amakilarim sovg'a ko'tarib kelishdi
B) Tumanda o'simlik yog'larini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.
C) Bobolarimiz qoldirgan madaniy meroslarni asraylik.
D) Qushlar uzoq o'lkalardan uchib kelishadi.

14. -*lar* qo'shimchasi hurmat ma'nosini anglatganda egalik qo'shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?

A) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi
B) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi
C) I, II shaxslarda egalik qo'shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi D) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko'plik ma'nosi anglashiladi

15. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?

A) keldi–ketdi B) savol-javob C) oq-qora D) o'y-xayol

16. Ot sinonimlar berilgan qatorni toping.
A) odam – inson - kishi – kimsa – bashar
B) avval – ilgari – burun – oldin – qadim
C) hamma - barcha – bari – jami – butkul
D) uyatsiz – benomus – behayo – hayosiz
17. Otlarning gapda bajaradigan vazifalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni toping.
A) undalma bo‘lib keladi   B) bosh bo‘lak vazifasini bajaradi
C) ikkinchi darajali bo‘lak bo‘lib keladi   D) A,B,C.
18. Faqat mavhum otlar qatorini toping.
A) bola, daftar, qishloq B) gul, zafar, shahar
C) shodlik, sevgi, kulfat D) yo‘l, daraxt, vodiy
19. Mavhum otlar qatorini toping.
A) uyqu, jahl B) soch, kiprik C) quyosh, tutun D) gul, orzu
20. Atoqli ot asosida paydo bo‘lgan turdosh otlar qatorini toping
A) asal, rayhon, arslon, muhabbat B) anor, lola, shirin, to‘qson C) yetmish, bultur,turdi, ra’no D) rentgen, xosiyatxon, michurinchilar, amper
21. Faqat turdosh otlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlar qatorini toping.
A) Ergash, Lobar, Gulchehra, To‘xtamurod B) Juma, Bahri, Rayhon, Nilufar C) Ulug‘, Suluv, Dilbar, Go‘zal D) Ortiq, Quvonch, Xursand, Vali
22.   Mavhum otlarni aniqlang.
A) do‘stlik, baxt, quvonch B) Suhrob, Feruza, shahnoza
C) suv, g‘o‘za, shiypon D) bug‘doy, arpa, zig‘ir
23. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto‘g‘ri?
A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko‘rsatadi B) o‘ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma’lum qismi sifat, fe’l, son turkumlariga oid so‘zlar asosida paydo bo‘ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko‘plik sonda qo‘llanadi
24. Mavhum otlarga -*lar* qo‘shimchasi qo‘shilganda, ko‘plik ko‘rsatkichi qanday vazifani bajarish uchun xizmat qiladi?
A) morfologik vazifani bajaradi B) sintaktik vazifani bajaradi
C) leksik ma’noni ifodalaydi D) uslubiy vazifani bajaradi
25. Boshqa turkumdagi so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlarni toping.
A) O‘lmas, Aziz, Nodir, Olapar B) Asal, Ra’no, Lola, Anor
C) Alisher, Akram, Rustam, Mosh D) Yupiter, Mars, Hulkar
26. Quyidagi so‘zlardan qaysi birida aslida ot ma’noviy turkumiga mansub? *1. kerak; 2. lozim; 3. shart;*
4. mumkin;   5. muhim
A) 1, 2, 3   B) 2, 3   C) 3   D) 4, 5
27. Quyidagi gapda nechta mavhum ot bor? *Uyg‘oqlik uzayib ketsa, uyqusizlik paydo bo‘lib, nafslarda g‘am va bezovtalikni vujudga keltiradi*.
A) 3   B) 4   C) 5   D) 6
28. Sifat turkumiga oid so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlar qatorini ko‘rsating.
A) Toshkent, Samarqand, Farg‘ona B) Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon C) Ra’no, Muhabbat, Mamlakat D) Turg‘un, Ozoda, Muqaddas
29. Turdosh otdan yasalgan atoqli otlar qatorini aniqlang.
A) *Olmos, Yashin, Sulton, Juma;* B) *Shirin, O‘tkir, Majnun, Aziz;* C) *To‘xta, Turdi, Tursun, Berdi;* D) *rentgen, boston, xosiyatxon, amper*

30. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?
A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo'ladi C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi

2-VARIANT (10 – MA'RUZA. MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. OT)

1. Shaxs otlari haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?
A) shaxs otlari shaxslarni nasl-nasabiga, jinsiga ko'ra nomlaydi B) shaxs otlari shaxslarni mansab-unvoniga, kasb-koriga ko'ra nomlaydi C) shaxs otlari shaxslarni ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga ko'ra nomlaydi D) shaxs otlari shaxslarni yoshiga, yashash joyiga ko'ra nomlaydi
2. Atoqli otlarga qo'shilib shaxsning ma'lum hududga tegishli ekanligini bildiradigan qo'shimcha berilgan javobni toping.
A) –dosh B) –lik C) –kor D) –xon
3. Faoliyat-jarayon otlari yasovchi qo'shimchalar berilgan javobni toping.
A) –chilik, garchilik, -(u)v, -(i)m B) –q, -gich, -gi, -ma, -k
C) -loq, -goh, -oq, -zor D) A va B.
4. Qaysi qatorda mavhum otlar o'zaro sinonim bo'lib kelgan?
A) kuch - qudrat B) odam – inson C) sevgi – muhabbat
D) A, C
5. Quyidagi qo'shimchalarning qaysi biri atoqli otlarga qo'shilmaydi?
A) -lar B) -dosh, -lar C) -lik D) -dosh
6. Turdosh otlardan hosil bo'lgan atoqli otlarni belgilang.
A) rentgen, xosiyatxon B) Nodir, Aziz
C) Ulug', Tuyg'un D) Asal, Lola
7. Bir turdagi narsa, voqea-hodisa, harakat-holat, o'rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko'ra otlar qanday tasniflanadi?
A) kishi otlari, narsa otlari B) qavm-qarindoshik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari C) turdosh otlar, atoqli otlar
D) mavhum otlar, aniq otlar
8. O'rin-joy otlarini toping.
A) qo'lyozma, qotishma, qurilma B) yozishma, eslatma, birikma
C) qovurma, cho'zma, suzma D) bostirma, tortma, pistirma
9. Ismlarning qaysi qo'shimchalarga ega bo'lgan shakllari lug'aviy shakllari deb ataladi?
A) ko'plik qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari B) qiyoslash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari C) kichraytirish–erkalash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari D) A,B,C.
10. *<u>Yig'lasa, yig'lablar ketmaydimi?!</u>* gapidagi –<u>lar</u> *qo'sh*imchasining vazifasini aniqlang.
A) ko'plikni anglatish B) hurmatni ifodalash C) taxmin-chamani bildirish D) ma'noni kuchaytirish
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlar qatorini toping.
A) Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi B) bola, o'quvchi, temir, mis C) bo'ron,

qo‘zg‘olon, qo‘l, muallim D) ko‘z, quloq, burun, g‘ildirak

12. O‘zbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni ko‘rsatmaydi?

A) kelishik shakli B) egalik shakli

C) birlik va ko‘plik shakli D) egalik, birlik va ko‘plik shakllari

13. Ko‘plik ma’nosi qo‘shimchasiz holda ifodalangan qatorni aniqlang.

A) Har doim sofdil bo‘laylik. B) Ko‘chada bir qancha bola ko‘rindi. C) B,D D) Har rastada ming-ming do‘kon

14. Ko‘plik qo‘shimchasi chama, taxminni ifodalagan misolni toping.

A) Onda-sonda ochilgan chanoqlar ko‘k dengizda sadafdek yaltiradi. B) Quvnashdi havasdan ko‘p bilan ko‘ngillar

C) Vatandoshlarim bilan quvonaman D) Kechqurunlari bo‘sh bo‘laman, keling suhbatlashamiz.

15. Ko‘plik qo‘shimchasini olmaydigan so‘zlar qatorini belgilang.

A) siz, kitob, qalam B) safar, oqshom, u, olim C) quvonch, men, sen D) kun, baliq, ishchi, kiyim

16. Qaysi qatorda faqat birlikda qo‘llanadigan otlar berilgan?

A) ko‘z, qosh, bosh B) uyqu, soat, ko‘ngil C) un, yog‘, suv

D) A va B javoblarda

17. - *lar* qo‘shimchasi taxmin ma’nosini anglatgan gapni aniqlang.

A) Oyimlar ancha kech qaytdilar B) Karimlar uylariga endi ketishdi.C) Oyoqlarim zirqirab og‘riyapti. D) Qishloqqa ham o‘n chaqirimlar bor.

18. -*lar* qo‘shimchasi qaysi gapda kesatiq, kinoya ma’nosini ifodalagan?

A) U qanday azoblarni boshidan kechirmadi? B) Og‘a, sog‘ borsangiz, avval dadamlarga salom ayting (Hamza). C) Bu yerda bir paytlar xaroba uylar bor edi D) O‘zlariyam qadam ranjida qilibdilar-da.

19. Hammasi faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qatorini toping.

A) baxt, ko‘z, kitob B) asal, daftar, go‘zallik

C) quyosh, sut, neft D) ozodlik, bola, qo‘l

20. Birlik sonda predmetlar to‘dasini anglatadigan otlar qatorini toping.

A) qush, olma, shahar B) ko‘chat, ishchi, universitet

C) terak, yaproq, avtobus D) xalq, armiya, el

21. Ko‘plik qo‘shimchasi qaysi gapda narsaning turini bildirishga xizmat qilgan?

A) *Bu yerdagi olma daraxtlariga ziyon yetmadi. B) Issiq-issiq obi nonlarni dasturxonga qo‘ydim. C) Katta qopdagi yong‘oqlardan chaqib ko‘rdim.* D) B,C.

22. Quyidagi gapda -*lar* qo‘shimchasi qanday ma’noni anglatgan? *O‘rikning ertapishar navi may oylarining oxirlarida pishadi.*

A) kuchaytirish, ta’kid ma’nosini B) sof ko‘plik ma’nosini

C) taxmin, chama ma’nosini D) tur ma’nosini

23. Ko‘plik ma’nosini ifoda etuvchi birlik sondagi ot berilgan gap qaysi qatorda ko‘rsatilgan?

A) Og‘riqdan ko‘zlarim tinib ketdi. B) Amakimlar dadamga juda o‘xshaydilar. C) «Qutlug‘ qon» romanida 1916-yilgi xalq qo‘zg‘oloni haqqoniy aks ettirilgan. D) Sayyoralar bizdan bir sinf yuqori o‘qishardi.

24. Qaysi qatordagi ko‘plik ma’nosi leksik-morfologik usul bilan hosil bo‘lgan?

A) Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir. B) Majlisga ko‘p ota-onalar kelishdi C) Dasta-dasta gul tutay...

D) Ig‘volar, nizolar umr yo‘lini qisqartiradi.

25. _Un, yog‘, suv_ kabi so‘zlarga –_lar_ qo‘shimchasi qo‘shilganda, qanday ma’no ifodalanadi?
A) grammatik ko‘plik B) kuchaytirish va ta’kid C) jamlik va to‘da D) xil, nav, mo‘llik
26. Qaysi qatordagi otlarga qo‘shilgan –_lar_ affiksi (qo‘shimchasi) ma’noni kuchaytiradi?
A) yog‘lar, suvlar, unlar B) farhodlar, oybeklar, matrosovlar
C) ko‘ngillar, baxtlar, uyqular D) maysalar, daraxtlar, tog‘lar
27. Ko‘plik qo‘shimchasi _-lar_ qaysi qatorda hurmat ma’nosini bildirmoqda?
A) *Tog‘amlar bugun ertalab keldilar.* B) *Katta opamlar zardo‘zlik fabrikasida zardo‘z bo‘lib ishlaydilar.* C) *Aya, aya, dadamlar keldilar!* D) *B,C*
28. Otlarga –_lar_ qo‘shimchasi egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shilsa, u qanday ma’noni anglatadi?
A) grammatik ko‘plikni B) tur, xil yoki nav ma’nolarini
C) piching, kesatiq ma’nosini D) hurmat ma’nosini
29. Ko‘plik ma’nosining leksik-morfologik usul bilan ifodalanishi qaysi javobda berilgan?
A) U har kuni to‘qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko‘rib o‘tiradi. B) Yo‘l bo‘yidagi qayrag‘ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg‘ish barglari oyoq ostida shitirlaydi C) Necha-necha «tor ko‘cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi. D) Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g‘izillaydi.
30. –_lar_ qo‘shimchasi hurmat ma’nosini ifodalagan gap qaysi javobda berilgan?
A) Biroq muyulishda bir odam qorasini ko‘rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. B) Endi boy afandining gaplari shuki, men el-xalq ichida xo‘b yaxshi obro‘, shuhrat topgan kishi…
C) Hatto o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan tafsilotlar ham ko‘rinib ketdi ko‘ziga. D) Turkistonning, Xurosonning donishmandlari Yozgan nodir asarlari jahonda ma'ruf

1-VARIANT (10 – MA’RUZA. MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI. OT)

1. Ot so‘z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo‘shimchalar tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi?
A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va so‘z tarkibi D) morfologiya va so‘z yasalishi
2. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat ot turkumiga mansub?
A) kelma, o‘qima, tugma B) gazlama, childirma, ko‘rsatma
C) yasama, qaynatma, to‘qima D) yigirma, sekinlama, surma.
3. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?
A) uchqun, to‘lqin, bilimdon, qalamdon B) yong‘in, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuyg‘un, keskin, qumdon, xumdon D) so‘lg‘in, turg‘un, suvdon
4. Qaysi javobda otga xos bo‘lgan sintaktik vazifa noto‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qo‘llanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi. D) to‘ldiruvchi vazifasida keladi
5. Ot qaysi so‘z turkumidagi so‘zlar bilan birika olmaydi?
A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe’l D) ot mustaqil so‘z turkumlarining barchasi bilan birika oladi

6. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?
A) o'ziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo'lagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko'rsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma'nosini ifoda etish
7. – *lar* qo'shimchasi kuchaytirish ma'nosini ifodalagan javobni toping.
A) Shunday qilib, oradan bir hafta o'tgach, ko'chlarimizni ortib yangi uyga ko'chib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirg'ochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar o'qiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o'ynab terlab ketdim.
8. Qaysi qatorda "o*y*" so'zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?
A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, o'g'lim! D) B, C
9. Bir xil grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlarni toping.
A) kitob, bahor, a'lochi, bog' B) o'qimoq, orzu, bilim, erishmoq
C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil
10. Qaysi gapdagi otda -*lar* qo'shimchasi ko'plik ma'nosini ifodalagan?
A) Yog' va unlarni do'kondan olib, qishloq tomon yo'lni davom ettirdik. B) Barcha gaplarda ko'plik ma'nosini ifodalangan.
C) Nodirlarning hovlisi shahar chetida joylashgan. D) Bolalar nimanidir sezgandek ustozlaridan ko'z uzmas edilar.
11. Qaysi gapda ko'plik qo'shimchasi urg'u olmaydi?
A) Musobaqada 10-12 yoshdagi bolalargina ishtirok etishi mumkin. B) Berilgan gaplarning barchasida –lar qo'shimchasi urg'usiz hisoblanadi. C) Bo'taloqqinalar bar qancha ildam yursa ham, onasiga yetolmas edi. D) Mardlargina o'z Vatani uchun mardona kurasha oladilar.
12. Qaysi gapda -*lar* qo'shimchasi grammatik ma'no ifodalagan?
A) Avazlarning bir cheti chorbog'ga tutashgan kattagina hovlisi bor. B) Bu ishlarning boshida G'ulomjon, Qudrat, Olimbuvalar turishdi. C) Sening xotirangni unutmas aslo, mening yuraklarim, O'rta Osiyo. D) Oradan besh kunlar o'tdi.
13. Quyidagi gapda *-lar* qo'shimchasi grammatik ko'plikni bildirish xususiyatiga ega emas?
A) Kecha biznikiga amakilarim sovg'a ko'tarib kelishdi
B) Tumanda o'simlik yog'larini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.
C) Bobolarimiz qoldirgan madaniy meroslarni asraylik.
D) Qushlar uzoq o'lkalardan uchib kelishadi.
14. -*lar* qo'shimchasi hurmat ma'nosini anglatganda egalik qo'shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?
A) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi
B) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi
C) I, II shaxslarda egalik qo'shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi D) Barcha hollarda egalik qo'shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko'plik ma'nosi anglashiladi

15. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?
A) keldi–ketdi   B) savol-javob   C) oq-qora   D) o'y-xayol
16. Ot sinonimlar berilgan qatorni toping.
A) odam – inson - kishi – kimsa – bashar

B) avval – ilgari – burun – oldin – qadim
C) hamma - barcha – bari – jami – butkul
D) uyatsiz – benomus – behayo – hayosiz
17. Otlarning gapda bajaradigan vazifalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni toping.
A) undalma bo‘lib keladi B) bosh bo‘lak vazifasini bajaradi
C) ikkinchi darajali bo‘lak bo‘lib keladi D) A,B,C.
18. Faqat mavhum otlar qatorini toping.
A) bola, daftar, qishloq B) gul, zafar, shahar
C) shodlik, sevgi, kulfat D) yo‘l, daraxt, vodiy
19. Mavhum otlar qatorini toping.
A) uyqu, jahl B) soch, kiprik C) quyosh, tutun D) gul, orzu
20. Atoqli ot asosida paydo bo‘lgan turdosh otlar qatorini toping
A) asal, rayhon, arslon, muhabbat B) anor, lola, shirin, to‘qson C) yetmish, bultur,turdi, ra'no D) rentgen, xosiyatxon, michurinchilar, amper
21. Faqat turdosh otlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlar qatorini toping.
A) Ergash, Lobar, Gulchehra, To‘xtamurod B) Juma, Bahri, Rayhon, Nilufar C) Ulug‘, Suluv, Dilbar, Go‘zal D) Ortiq, Quvonch, Xursand, Vali
22. Mavhum otlarni aniqlang.
A) do‘stlik, baxt, quvonch B) Suhrob, Feruza, shahnoza
C) suv, g‘o‘za, shiypon D) bug‘doy, arpa, zig‘ir
23. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto‘g‘ri?
A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko‘rsatadi B) o‘ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma'lum qismi sifat, fe'l, son turkumlariga oid so‘zlar asosida paydo bo‘ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko‘plik sonda qo‘llanadi
24. Mavhum otlarga -*<u>lar</u>* qo‘shimchasi qo‘shilganda, ko‘plik ko‘rsatkichi qanday vazifani bajarish uchun xizmat qiladi?
A) morfologik vazifani bajaradi B) sintaktik vazifani bajaradi
C) leksik ma'noni ifodalaydi D) uslubiy vazifani bajaradi
25. Boshqa turkumdagi so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlarni toping.
A) O‘lmas, Aziz, Nodir, Olapar B) Asal, Ra'no, Lola, Anor
C) Alisher, Akram, Rustam, Mosh D) Yupiter, Mars, Hulkar
26. Quyidagi so‘zlardan qaysi birida aslida ot ma'noviy turkumiga mansub? *<u>1. kerak; 2. lozim; 3. shart;</u>*
<u>4. mumkin; 5. muhim</u>
A) 1, 2, 3 B) 2, 3 C) 3 D) 4, 5
27. Quyidagi gapda nechta mavhum ot bor? *<u>Uyg‘oqlik uzayib ketsa, uyqusizlik paydo bo‘lib, nafslarda g‘am va bezovtalikni vujudga keltiradi</u>*.
A) 3 B) 4 C) 5 D) 6
28. Sifat turkumiga oid so‘zlar asosida paydo bo‘lgan atoqli otlar qatorini ko‘rsating.
A) Toshkent, Samarqand, Farg‘ona B) Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon C) Ra'no, Muhabbat, Mamlakat D) Turg‘un, Ozoda, Muqaddas
29. Turdosh otdan yasalgan atoqli otlar qatorini aniqlang.
A) *Olmos, Yashin, Sulton, Juma;* B) *Shirin, O‘tkir, Majnun, Aziz;* C) *To‘xta, Turdi, Tursun, Berdi;* D) *rentgen, boston, xosiyatxon, amper*
30. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?
A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli

otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo'ladi C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi

2-VARIANT (10 – MA'RUZA. MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. OT)

1. Shaxs otlari haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?
A) shaxs otlari shaxslarni nasl-nasabiga, jinsiga ko'ra nomlaydi B) shaxs otlari shaxslarni mansab-unvoniga, kasb-koriga ko'ra nomlaydi C) shaxs otlari shaxslarni ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga ko'ra nomlaydi D) shaxs otlari shaxslarni yoshiga, yashash joyiga ko'ra nomlaydi
2. Atoqli otlarga qo'shilib shaxsning ma'lum hududga tegishli ekanligini bildiradigan qo'shimcha berilgan javobni toping.
A) –dosh B) –lik C) –kor D) –xon
3. Faoliyat-jarayon otlari yasovchi qo'shimchalar berilgan javobni toping.
A) –chilik, garchilik, -(u)v, -(i)m B) –q, -gich, -gi, -ma, -k
C) -loq, -goh, -oq, -zor D) A va B.
4. Qaysi qatorda mavhum otlar o'zaro sinonim bo'lib kelgan?
A) kuch - qudrat B) odam – inson C) sevgi – muhabbat
D) A, C
5. Quyidagi qo'shimchalarning qaysi biri atoqli otlarga qo'shilmaydi?
A) -lar B) -dosh, -lar C) -lik D) -dosh
6. Turdosh otlardan hosil bo'lgan atoqli otlarni belgilang.
A) rentgen, xosiyatxon B) Nodir, Aziz
C) Ulug', Tuyg'un D) Asal, Lola
7. Bir turdagi narsa, voqea-hodisa, harakat-holat, o'rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko'ra otlar qanday tasniflanadi?
A) kishi otlari, narsa otlari B) qavm-qarindoshik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari C) turdosh otlar, atoqli otlar
D) mavhum otlar, aniq otlar
8. O'rin-joy otlarini toping.
A) qo'lyozma, qotishma, qurilma B) yozishma, eslatma, birikma
C) qovurma, cho'zma, suzma D) bostirma, tortma, pistirma
9. Ismlarning qaysi qo'shimchalarga ega bo'lgan shakllari lug'aviy shakllari deb ataladi?
A) ko'plik qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari B) qiyoslash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari C) kichraytirish–erkalash qo'shimchalariga ega bo'lgan shakllari D) A,B,C.
10. *Yig'lasa, yig'lablar ketmaydimi?!* gapidagi –*lar* *qo'sh*imchasining vazifasini aniqlang.
A) ko'plikni anglatish B) hurmatni ifodalash C) taxmin-chamani bildirish D) ma'noni kuchaytirish
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlar qatorini toping.
A) Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi B) bola, o'quvchi, temir, mis C) bo'ron, qo'zg'olon, qo'l, muallim D) ko'z, quloq, burun, g'ildirak
12. O'zbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni ko'rsatmaydi?
A) kelishik shakli B) egalik shakli
C) birlik va ko'plik shakli D) egalik, birlik va ko'plik shakllari

13. Ko‘plik ma’nosi qo‘shimchasiz holda ifodalangan qatorni aniqlang.
A) Har doim sofdil bo‘laylik. B) Ko‘chada bir qancha bola ko‘rindi. C) B,D D) Har rastada ming-ming do‘kon
14. Ko‘plik qo‘shimchasi chama, taxminni ifodalagan misolni toping.
A) Onda-sonda ochilgan chanoqlar ko‘k dengizda sadafdek yaltiradi. B) Quvnashdi havasdan ko‘p bilan ko‘ngillar
C) Vatandoshlarim bilan quvonaman D) Kechqurunlari bo‘sh bo‘laman, keling suhbatlashamiz.
15. Ko‘plik qo‘shimchasini olmaydigan so‘zlar qatorini belgilang.
A) siz, kitob, qalam B) safar, oqshom, u, olim C) quvonch, men, sen D) kun, baliq, ishchi, kiyim
16. Qaysi qatorda faqat birlikda qo‘llanadigan otlar berilgan?
A) ko‘z, qosh, bosh B) uyqu, soat, ko‘ngil C) un, yog‘, suv
D) A va B javoblarda
17. - *lar* qo‘shimchasi taxmin ma’nosini anglatgan gapni aniqlang.
A) Oyimlar ancha kech qaytdilar B) Karimlar uylariga endi ketishdi.C) Oyoqlarim zirqirab og‘riyapti. D) Qishloqqa ham o‘n chaqirimlar bor.

18. -*lar* qo‘shimchasi qaysi gapda kesatiq, kinoya ma’nosini ifodalagan?
A) U qanday azoblarni boshidan kechirmadi? B) Og‘a, sog‘ borsangiz, avval dadamlarga salom ayting (Hamza). C) Bu yerda bir paytlar xaroba uylar bor edi D) O‘zlariyam qadam ranjida qilibdilar-da.
19. Hammasi faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qatorini toping.
A) baxt, ko‘z, kitob B) asal, daftar, go‘zallik
C) quyosh, sut, neft D) ozodlik, bola, qo‘l
20. Birlik sonda predmetlar to‘dasini anglatadigan otlar qatorini toping.
A) qush, olma, shahar B) ko‘chat, ishchi, universitet
C) terak, yaproq, avtobus D) xalq, armiya, el
21. Ko‘plik qo‘shimchasi qaysi gapda narsaning turini bildirishga xizmat qilgan?
A) *Bu yerdagi olma daraxtlariga ziyon yetmadi. B) Issiq-issiq obi nonlarni dasturxonga qo‘ydim. C) Katta qopdagi yong‘oqlardan chaqib ko‘rdim.* D) B,C.
22. Quyidagi gapda -*lar* qo‘shimchasi qanday ma’noni anglatgan? *O‘rikning ertapishar navi may oylarining oxirlarida pishadi.*
A) kuchaytirish, ta’kid ma’nosini B) sof ko‘plik ma’nosini
C) taxmin, chama ma’nosini D) tur ma’nosini
23. Ko‘plik ma’nosini ifoda etuvchi birlik sondagi ot berilgan gap qaysi qatorda ko‘rsatilgan?
A) Og‘riqdan ko‘zlarim tinib ketdi. B) Amakimlar dadamga juda o‘xshaydilar. C) «Qutlug‘ qon» romanida 1916-yilgi xalq qo‘zg‘oloni haqqoniy aks ettirilgan. D) Sayyoralar bizdan bir sinf yuqori o‘qishardi.
24. Qaysi qatordagi ko‘plik ma’nosi leksik-morfologik usul bilan hosil bo‘lgan?
A) Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir. B) Majlisga ko‘p ota-onalar kelishdi C) Dasta-dasta gul tutay...
D) Ig‘volar, nizolar umr yo‘lini qisqartiradi.
25. *Un, yog‘, suv* kabi so‘zlarga –*lar* qo‘shimchasi qo‘shilganda, qanday ma’no ifodalanadi?
A) grammatik ko‘plik B) kuchaytirish va ta’kid C) jamlik va to‘da D) xil, nav, mo‘llik
26. Qaysi qatordagi otlarga qo‘shilgan –*lar* affiksi (qo‘shimchasi) ma’noni

kuchaytiradi?
A) yog'lar, suvlar, unlar B) farhodlar, oybeklar, matrosovlar
C) ko'ngillar, baxtlar, uyqular D) maysalar, daraxtlar, tog'lar
27. Ko'plik qo'shimchasi -*lar* qaysi qatorda hurmat ma'nosini bildirmoqda?
A) *Tog'amlar bugun ertalab keldilar.* B) *Katta opamlar zardo'zlik fabrikasida zardo'z bo'lib ishlaydilar.* C) *Aya, aya, dadamlar keldilar!* D) *B,C*
28. Otlarga –*lar* qo'shimchasi egalik qo'shimchasidan keyin qo'shilsa, u qanday ma'noni anglatadi?
A) grammatik ko'plikni B) tur, xil yoki nav ma'nolarini
C) piching, kesatiq ma'nosini D) hurmat ma'nosini
29. Ko'plik ma'nosining leksik-morfologik usul bilan ifodalanishi qaysi javobda berilgan?
A) U har kuni to'qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko'rib o'tiradi. B) Yo'l bo'yidagi qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi C) Necha-necha «tor ko'cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi. D) Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g'izillaydi.
30. –*lar* qo'shimchasi hurmat ma'nosini ifodalagan gap qaysi javobda berilgan?
A) Biroq muyulishda bir odam qorasini ko'rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. B) Endi boy afandining gaplari shuki, men el-xalq ichida xo'b yaxshi obro', shuhrat topgan kishi...
C) Hatto o'z ko'zi bilan ko'rmagan tafsilotlar ham ko'rinib ketdi ko'ziga. D) Turkistonning, Xurosonning donishmandlari Yozgan nodir asarlari jahonda ma'ruf.

MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. OT)

1. Ot so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qo'shimchalar tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?
A) morfologiya B) morfologiya va sintaksis C) morfologiya va so'z tarkibi D) morfologiya va so'z yasalishi
2. Qaysi qatordagi so'zlar faqat ot turkumiga mansub?
A) kelma, o'qima, tugma B) gazlama, childirma, ko'rsatma
C) yasama, qaynatma, to'qima D) yigirma, sekinlama, surma.
3. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?
A) uchqun, to'lqin, bilimdon, qalamdon B) yong'in, toshqin, tuzdon, kuldon C) tuyg'un, keskin, qumdon, xumdon D) so'lg'in, turg'un, suvdon
4. Qaysi javobda otga xos bo'lgan sintaktik vazifa noto'g'ri ko'rsatilgan?
A) ega vazifasida keladi. B) kesim vazifasida qo'llanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi. D) to'ldiruvchi vazifasida keladi
5. Ot qaysi so'z turkumidagi so'zlar bilan birika olmaydi?
A) ot, sifat B) olmosh C) ravish, fe'l D) ot mustaqil so'z turkumlarining barchasi bilan birika oladi
6. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?
A) o'ziga xos yasalish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo'lagi vazifasida kela oladi. B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko'rsatkichlarga ega C) ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish bilan birika oladi. D) otning asosiy belgisi predmetlik ma'nosini ifoda etish

7. – *lar* qo‘shimchasi kuchaytirish ma’nosini ifodalagan javobni toping.
A) Shunday qilib, oradan bir hafta o‘tgach, ko‘chlarimizni ortib yangi uyga ko‘chib ketdik. B) Nodiraning savollariga javob bera olmaymiz, keyin yana uni yupatishga harakat qilamiz C) Qaldirg‘ochlarning shunchalik jafokash, mehnatkash-ligiga tahsinlar o‘qiysan, kishi.D)Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o‘ynab terlab ketdim.
8. Qaysi qatorda “o*y*” so‘zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?
A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda. B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi. C) Oy borib, omon kel, o‘g‘lim! D) B, C
9. Bir xil grammatik ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarni toping.
A) kitob, bahor, a’lochi, bog‘ B) o‘qimoq, orzu, bilim, erishmoq
C) qovun, gul, bola, qush D) shirin, oqish, qor, yashil
10. Qaysi gapdagi otda -*lar* qo‘shimchasi ko‘plik ma’nosini ifodalagan?
A) Yog‘ va unlarni do‘kondan olib, qishloq tomon yo‘lni davom ettirdik. B) Barcha gaplarda ko‘plik ma’nosini ifodalangan.
C) Nodirlarning hovlisi shahar chetida joylashgan. D) Bolalar nimanidir sezgandek ustozlaridan ko‘z uzmas edilar.
11. Qaysi gapda ko‘plik qo‘shimchasi urg‘u olmaydi?
A) Musobaqada 10-12 yoshdagi bolalargina ishtirok etishi mumkin. B) Berilgan gaplarning barchasida –lar qo‘shimchasi urg‘usiz hisoblanadi. C) Bo‘taloqqinalar bar qancha ildam yursa ham, onasiga yetolmas edi. D) Mardlargina o‘z Vatani uchun mardona kurasha oladilar.
12. Qaysi gapda -*lar* qo‘shimchasi grammatik ma’no ifodalagan?
A) Avazlarning bir cheti chorbog‘ga tutashgan kattagina hovlisi bor. B) Bu ishlarning boshida G‘ulomjon, Qudrat, Olimbuvalar turishdi. C) Sening xotirangni unutmas aslo, mening yuraklarim, O‘rta Osiyo. D) Oradan besh kunlar o‘tdi.
13. Quyidagi gapda -*lar* qo‘shimchasi grammatik ko‘plikni bildirish xususiyatiga ega emas?
A) Kecha biznikiga amakilarim sovg‘a ko‘tarib kelishdi
B) Tumanda o‘simlik yog‘larini ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.
C) Bobolarimiz qoldirgan madaniy meroslarni asraylik.
D) Qushlar uzoq o‘lkalardan uchib kelishadi.
14. -*lar* qo‘shimchasi hurmat ma’nosini anglatganda egalik qo‘shimchasiga nisbatan qanday holatda joylashadi?
A) Barcha hollarda egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi
B) Barcha hollarda egalik qo‘shimchasidan oldin qo‘shiladi
C) I, II shaxslarda egalik qo‘shimchasidan keyin, III shaxsda egalik qo‘shimchasidan oldin qo‘shiladi D) Barcha hollarda egalik qo‘shimchasidan keyin hurmat, oldin joylashsa ko‘plik ma’nosi anglashiladi

15. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?
A) keldi–ketdi B) savol-javob C) oq-qora D) o‘y-xayol
16. Ot sinonimlar berilgan qatorni toping.
A) odam – inson - kishi – kimsa – bashar
B) avval – ilgari – burun – oldin – qadim
C) hamma - barcha – bari – jami – butkul
D) uyatsiz – benomus – behayo – hayosiz
17. Otlarning gapda bajaradigan vazifalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni toping.
A) undalma bo‘lib keladi B) bosh bo‘lak vazifasini bajaradi

C) ikkinchi darajali bo'lak bo'lib keladi   D) A,B,C.
18. Faqat mavhum otlar qatorini toping.
A) bola, daftar, qishloq B) gul, zafar, shahar
C) shodlik, sevgi, kulfat D) yo'l, daraxt, vodiy
19. Mavhum otlar qatorini toping.
A) uyqu, jahl B) soch, kiprik C) quyosh, tutun D) gul, orzu
20. Atoqli ot asosida paydo bo'lgan turdosh otlar qatorini toping
A) asal, rayhon, arslon, muhabbat B) anor, lola, shirin, to'qson C) yetmish, bultur,turdi, ra'no D) rentgen, xosiyatxon, michurinchilar, amper
21. Faqat turdosh otlar asosida paydo bo'lgan atoqli otlar qatorini toping.
A) Ergash, Lobar, Gulchehra, To'xtamurod B) Juma, Bahri, Rayhon, Nilufar C) Ulug', Suluv, Dilbar, Go'zal D) Ortiq, Quvonch, Xursand, Vali
22.   Mavhum otlarni aniqlang.
A) do'stlik, baxt, quvonch B) Suhrob, Feruza, shahnoza
C) suv, g'o'za, shiypon D) bug'doy, arpa, zig'ir
23. Atoqli ot haqida bildirilgan qaysi hukm noto'g'ri?
A) bir xildagi predmet yoki hodisalardan birini ayirib ko'rsatadi B) o'ziga xos grammatik xususiyatga ega C) atoqli otlarning ma'lum qismi sifat, fe'l, son turkumlariga oid so'zlar asosida paydo bo'ladi D) atoqli otlar ham grammatik jihatdan ko'plik sonda qo'llanadi
24. Mavhum otlarga -*lar* qo'shimchasi qo'shilganda, ko'plik ko'rsatkichi qanday vazifani bajarish uchun xizmat qiladi?
A) morfologik vazifani bajaradi B) sintaktik vazifani bajaradi
C) leksik ma'noni ifodalaydi D) uslubiy vazifani bajaradi
25. Boshqa turkumdagi so'zlar asosida paydo bo'lgan atoqli otlarni toping.
A) O'lmas, Aziz, Nodir, Olapar B) Asal, Ra'no, Lola, Anor
C) Alisher, Akram, Rustam, Mosh D) Yupiter, Mars, Hulkar
26. Quyidagi so'zlardan qaysi birida aslida ot ma'noviy turkumiga mansub? *1. kerak; 2. lozim; 3. shart;*
4. mumkin;   5. muhim
A) 1, 2, 3   B) 2, 3   C) 3   D) 4, 5
27. Quyidagi gapda nechta mavhum ot bor? *Uyg'oqlik uzayib ketsa, uyqusizlik paydo bo'lib, nafslarda g'am va bezovtalikni vujudga keltiradi*.
A) 3   B) 4   C) 5   D) 6
28. Sifat turkumiga oid so'zlar asosida paydo bo'lgan atoqli otlar qatorini ko'rsating.
A) Toshkent, Samarqand, Farg'ona B) Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon C) Ra'no, Muhabbat, Mamlakat D) Turg'un, Ozoda, Muqaddas
29. Turdosh otdan yasalgan atoqli otlar qatorini aniqlang.
A) *Olmos, Yashin, Sulton, Juma;* B) *Shirin, O'tkir, Majnun, Aziz;* C) *To'xta, Turdi, Tursun, Berdi;* D) *rentgen, boston, xosiyatxon, amper*
30. Turdosh otlar haqida aytilgan qaysi fikr xato?
A) Turdosh otlar bir turdagi narsa-hodisalarning umumiy nomini bildiradi B) Atoqli otlarning bir qismi turdosh otlardan, turdosh otlarning bir qismi atoqli otlardan hosil bo'ladi C) Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi D) Barcha turdosh otlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi

2-VARIANT (10 – MA’RUZA. MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI. OT)

1. Shaxs otlari haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri xato?
A) shaxs otlari shaxslarni nasl-nasabiga, jinsiga ko‘ra nomlaydi B) shaxs otlari shaxslarni mansab-unvoniga, kasb-koriga ko‘ra nomlaydi C) shaxs otlari shaxslarni ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga ko‘ra nomlaydi D) shaxs otlari shaxslarni yoshiga, yashash joyiga ko‘ra nomlaydi

2. Atoqli otlarga qo‘shilib shaxsning ma’lum hududga tegishli ekanligini bildiradigan qo‘shimcha berilgan javobni toping.
A) –dosh B) –lik C) –kor D) –xon

3. Faoliyat-jarayon otlari yasovchi qo‘shimchalar berilgan javobni toping.
A) –chilik, garchilik, -(u)v, -(i)m B) –q, -gich, -gi, -ma, -k
C) -loq, -goh, -oq, -zor D) A va B.

4. Qaysi qatorda mavhum otlar o‘zaro sinonim bo‘lib kelgan?
A) kuch - qudrat B) odam – inson C) sevgi – muhabbat
D) A, C

5. Quyidagi qo‘shimchalarning qaysi biri atoqli otlarga qo‘shilmaydi?
A) -lar B) -dosh, -lar C) -lik D) -dosh

6. Turdosh otlardan hosil bo‘lgan atoqli otlarni belgilang.
A) rentgen, xosiyatxon B) Nodir, Aziz
C) Ulug‘, Tuyg‘un D) Asal, Lola

7. Bir turdagi narsa, voqea-hodisa, harakat-holat, o‘rin-joylarning birini yoki umumiy nomini bildirishiga ko‘ra otlar qanday tasniflanadi?
A) kishi otlari, narsa otlari B) qavm-qarindoshik otlari, kasb-koriga ko‘ra shaxs otlari C) turdosh otlar, atoqli otlar
D) mavhum otlar, aniq otlar

8. O‘rin-joy otlarini toping.
A) qo‘lyozma, qotishma, qurilma B) yozishma, eslatma, birikma
C) qovurma, cho‘zma, suzma D) bostirma, tortma, pistirma

9. Ismlarning qaysi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakllari lug‘aviy shakllari deb ataladi?
A) ko‘plik qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari B) qiyoslash qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari C) kichraytirish–erkalash qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari D) A,B,C.

10. *Yig‘lasa, yig‘lablar ketmaydimi?!* gapidagi –*lar* *qo‘sh*imchasining vazifasini aniqlang.
A) ko‘plikni anglatish B) hurmatni ifodalash C) taxmin-chamani bildirish D) ma’noni kuchaytirish

11. Faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qatorini toping.
A) Toshkent, Farg‘ona, Qo‘qon, Qarshi B) bola, o‘quvchi, temir, mis C) bo‘ron, qo‘zg‘olon, qo‘l, muallim D) ko‘z, quloq, burun, g‘ildirak

12. O‘zbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni ko‘rsatmaydi?
A) kelishik shakli B) egalik shakli

C) birlik va ko‘plik shakli D) egalik, birlik va ko‘plik shakllari
13. Ko‘plik ma’nosi qo‘shimchasiz holda ifodalangan qatorni aniqlang.
A) Har doim sofdil bo‘laylik. B) Ko‘chada bir qancha bola ko‘rindi. C) B,D D) Har rastada ming-ming do‘kon
14. Ko‘plik qo‘shimchasi chama, taxminni ifodalagan misolni toping.
A) Onda-sonda ochilgan chanoqlar ko‘k dengizda sadafdek yaltiradi. B) Quvnashdi havasdan ko‘p bilan ko‘ngillar
C) Vatandoshlarim bilan quvonaman D) Kechqurunlari bo‘sh bo‘laman, keling suhbatlashamiz.
15. Ko‘plik qo‘shimchasini olmaydigan so‘zlar qatorini belgilang.
A) siz, kitob, qalam B) safar, oqshom, u, olim C) quvonch, men, sen D) kun, baliq, ishchi, kiyim
16. Qaysi qatorda faqat birlikda qo‘llanadigan otlar berilgan?
A) ko‘z, qosh, bosh B) uyqu, soat, ko‘ngil C) un, yog‘, suv
D) A va B javoblarda
17. - lar qo‘shimchasi taxmin ma’nosini anglatgan gapni aniqlang.
A) Oyimlar ancha kech qaytdilar B) Karimlar uylariga endi ketishdi.C) Oyoqlarim zirqirab og‘riyapti. D) Qishloqqa ham o‘n chaqirimlar bor.

18. -lar qo‘shimchasi qaysi gapda kesatiq, kinoya ma’nosini ifodalagan?
A) U qanday azoblarni boshidan kechirmadi? B) Og‘a, sog‘ borsangiz, avval dadamlarga salom ayting (Hamza). C) Bu yerda bir paytlar xaroba uylar bor edi D) O‘zlariyam qadam ranjida qilibdilar-da.
19. Hammasi faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qatorini toping.
A) baxt, ko‘z, kitob B) asal, daftar, go‘zallik
C) quyosh, sut, neft D) ozodlik, bola, qo‘l
20. Birlik sonda predmetlar to‘dasini anglatadigan otlar qatorini toping.
A) qush, olma, shahar B) ko‘chat, ishchi, universitet
C) terak, yaproq, avtobus D) xalq, armiya, el
21. Ko‘plik qo‘shimchasi qaysi gapda narsaning turini bildirishga xizmat qilgan?
A) *Bu yerdagi olma daraxtlariga ziyon yetmadi. B) Issiq-issiq obi nonlarni dasturxonga qo‘ydim. C) Katta qopdagi yong‘oqlardan chaqib ko‘rdim.* D) B,C.
22. Quyidagi gapda -lar qo‘shimchasi qanday ma’noni anglatgan? *O‘rikning ertapishar navi may oylarining oxirlarida pishadi.*
A) kuchaytirish, ta’kid ma’nosini B) sof ko‘plik ma’nosini
C) taxmin, chama ma’nosini D) tur ma’nosini
23. Ko‘plik ma’nosini ifoda etuvchi birlik sondagi ot berilgan gap qaysi qatorda ko‘rsatilgan?
A) Og‘riqdan ko‘zlarim tinib ketdi. B) Amakimlar dadamga juda o‘xshaydilar. C) «Qutlug‘ qon» romanida 1916-yilgi xalq qo‘zg‘oloni haqqoniy aks ettirilgan. D) Sayyoralar bizdan bir sinf yuqori o‘qishardi.
24. Qaysi qatordagi ko‘plik ma’nosi leksik-morfologik usul bilan hosil bo‘lgan?
A) Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir. B) Majlisga ko‘p ota-onalar kelishdi C) Dasta-dasta gul tutay...
D) Ig‘volar, nizolar umr yo‘lini qisqartiradi.
25. Un, yog‘, suv kabi so‘zlarga –lar qo‘shimchasi qo‘shilganda, qanday ma’no ifodalanadi?
A) grammatik ko‘plik B) kuchaytirish va ta’kid C) jamlik va to‘da D) xil, nav, mo‘llik

26. Qaysi qatordagi otlarga qo‘shilgan –*lar* affiksi (qo‘shimchasi) ma’noni kuchaytiradi?
A) yog‘lar, suvlar, unlar B) farhodlar, oybeklar, matrosovlar
C) ko‘ngillar, baxtlar, uyqular D) maysalar, daraxtlar, tog‘lar
27. Ko‘plik qo‘shimchasi *-lar* qaysi qatorda hurmat ma’nosini bildirmoqda?
A) *Tog‘amlar bugun ertalab keldilar.* B) *Katta opamlar zardo‘zlik fabrikasida zardo‘z bo‘lib ishlaydilar.* C) *Aya, aya, dadamlar keldilar!* D) *B,C*
28. Otlarga –*lar* qo‘shimchasi egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shilsa, u qanday ma’noni anglatadi?
A) grammatik ko‘plikni B) tur, xil yoki nav ma’nolarini
C) piching, kesatiq ma’nosini D) hurmat ma’nosini
29. Ko‘plik ma’nosining leksik-morfologik usul bilan ifodalanishi qaysi javobda berilgan?
A) U har kuni to‘qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko‘rib o‘tiradi. B) Yo‘l bo‘yidagi qayrag‘ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg‘ish barglari oyoq ostida shitirlaydi C) Necha-necha «tor ko‘cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi. D) Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g‘izillaydi.
30. *–lar* qo‘shimchasi hurmat ma’nosini ifodalagan gap qaysi javobda berilgan?
A) Biroq muyulishda bir odam qorasini ko‘rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. B) Endi boy afandining gaplari shuki, men el-xalq ichida xo‘b yaxshi obro‘, shuhrat topgan kishi…
C) Hatto o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan tafsilotlar ham ko‘rinib ketdi ko‘ziga. D) Turkistonning, Xurosonning donishmandlari Yozgan nodir asarlari jahonda ma'ruf.

: OTLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI)

1. Ismlarning qaysi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakllari munosabat shakllari deb ataladi?
A) egalik qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari B) kelishik qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari C) –man, -san, -dir qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakllari D) barchasi to‘g‘ri.
2. A.Oripovning “Qo‘riqxona” she’ridan olingan Ushbu misralarda qaratqich va tushum kelishigi qay tarzda qo‘llangan?
A) ikki o‘rinda belgili, ikki o‘rinda belgisiz tushum kelishigi qo‘llangan B) bir o‘rinda qaratqich va tushum kelishigi belgili, ikki o‘rinda qaratqich belgisiz qo‘llangan C) bir o‘rinda qaratqich, bir o‘rinda tushum kelishigi belgsiz, ikki o‘rinda qaratqich belgili qo‘llangan D) ikki o‘rinda qaratqich belgisiz, to‘rt o‘rinda tushum belgili qo‘llangan
3. *Mehnat zavqi tutar o‘lkani.Sahar ketar cho‘pon tog‘iga. (H.Olimjon)* Ushbu misralarda kelishik qo‘shimchalari qay tarzda qo‘llangan?
A) ikki o‘rinda belgili qo‘llangan B) ikki o‘rinda belgili, bir o‘rinda belgisiz qo‘llangan C) ikki o‘rinda belgili, ikki o‘rinda belgisiz qo‘llangan D) bir o‘rinda belgili, bir o‘rinda belgisiz qo‘llangan
4. *Gul rangin bulbul doimo,*
Rang-u bo‘y savdosi tushib bo‘ldilar,
Gul bo‘yin ardoqlar tong esgan sabo,
Sabo sargardon-u bulbul sernavo.
Ushbu misralarda qaysi kelishik belgisiz qo‘llangan?

A) qaratqich belgisiz qo'llangan B) qaratqich, tushum va o'rin-payt kelishiklari belgisiz qo'llangan C) qaratqich va o'rin-payt kelishiklari belgisiz qo'llangan D) tushum kelishigi belgisiz qo'llangan

5. Turlanish bilan bog'liq tovush o'zgarishi bo'ladigan so'zlar qatorini toping

A) kitob, xo'roz, ittifoq B) samo, osmon, shivir

C) bo'taloq, chiroq, etik D) o'qish, pedagog, yetti

6. Quyidagi gapda qaratqich kelishigidagi so'z qanday ma'no anglatyapti? *Jahonning shodligi yig'ilsa butun...*

A) shaxs B) to'dadan bo'lak C) tur D) butundan qism

7. Quyida berilgan gapdagi nuqtalar o'rniga qaysi qatordagi qo'shimchalarni qo'yish mumkin? *U... voqea... bexabar ekani... bilib, butun vujudi... yengib bo'lmas bir horg'inlik sezdi.*

A) -ni, -ga,-dan, -da B) -dan,-ni, -ning, -ka

C) -ning,-dan,-ni,-da D) -ni, -dan, -qa, -ning

8. Tushum kelishigining belgisiz ishlatilishi asosan qaysi so'z turkumlariga xos?

A)ot turkumidagi barcha so'zlarga xos B) faqat turdosh otlarga xos C) ot, olmosh, sifat va songa xos D) ot va olmoshga xos

9. Qaysi grammatik ma'no maxsus ko'rsatkichga ega emas?

A) bosh kelishik B) otlarda birlik C) bo'lishsizlik D) A, B

10. Tushum kelishigi shaklida qo'llangan otlar qatorini toping.

A) nomardni, achchiqni, nodonni B) tomoqning, rassomning, kulgining C) yaxshilikni, go'zallikni, badiiylikni D) adashganni, intilganni, o'qiganni

11. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *k* yoki *g* tovushi bilan tugagan otlarga qo'shilgan qatorni toping.

A) chelakda, o'rdakda, terakda B) elakka, idrokka, bargga

C) qarsakdan, balandlikdan, darslikdan D) jimlikni, xashakni, o'zlikni

12. *Ko'k... boqma, ko'p... boq. (maqol)* Nuqtalar o'rniga qaysi kelishik qo'shimchalarini qo'yish mumkin?

A) qaratqich kelishigi B) jo'nalish kelishigi

C) tushum kelishigi D) o'rin-payt kelishigi

13. Qaratqich kelishigini olgan otdan so'ng keluvchi so'zda qanday qo'shimcha mavjud bo'ladi?

A) ko'plik qo'shimchasi B) shaxs-son qo'shimchasi

C) egalik qo'shimchasi D) kelishik qo'shimchasi

14. -*ga* qo'shimchasining ko'rinishlari to'g'ri belgilangan javobni toping.

A) k tovush bilan bitgan otlarda -ka shakliga ega bo'ladi. B) g',q tovushi bilan bitgan otlarda -qa shakliga ega bo'ladi. C) mumtoz adabiyotda -ga, -na, -a shaklida ham uchraydi. D) A, B, C

15. Qaysi kelishikdagi so'zlar harakat yo'nalgan biror narsani ko'rsatadi?

A) jo'nalish kelishigi B) chiqish kelishigi

C) tushum kelishigi D) qaratqich kelishigi

16. Quyidagi gapda qaysi kelishiklar bilan bog'liq xato mavjud? *Uyg'ur xati o'z tarixi mobaynida uyg'urlarnigina emas, balki butun turkiy xalqlarning umumiy yozuviga aylandi.*

A) bosh kelishik, tushum kelishigi B) qaratqich kelishigi, tushum kelishigi C) tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi D) jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi

17. Ot bilan ot, odatda, qaysi kelishik qo'shimchasi orqali birikadi?

A) tushum B) jo'nalish C) qaratqich D) o'rin-payt

18. Qaysi kelishikdagi ot doim fe’l bilan birikadi?
A) tushum B) bosh C) jo‘nalish D) o‘rin-payt
19. Qaysi gapda tushum kelishigidagi ot belgisiz qo‘llangan?
A) Cho‘l qovunlari shirin bo‘ladi. B) Hech qachon o‘zing qilishing mumkin bo‘lgan ishni birovga yuklab, uni tashvishga qo‘yma. C) Har fasl o‘z ishin bilsin... D) Bir kishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi.
20. Kelishik qo‘shimchalari qanday vazifa bajaradi?
A) yangi so‘z hosil qiladi B) yangi so‘z shakli hosil qiladi C) so‘z birikmalari va gaplarda so‘zlarni bog‘laydi D) qo‘shma so‘z yasaydi
21. Quyidagi gaplarning qaysi birida qaratqich kelishigining qisqargan shakli qo‘llangan?
A) Seza olardim kuchin, ko‘pi yolg‘on, ko‘pi chin. B) Chappar urib, gullagan bog‘in, O‘par edim, vatan tuprog‘in. C) Tepasida uchar gala qush, arg‘imchog‘in daryoga solib.D) Yer kurrasin boshin tang‘idik.
22. Tushum kelishigining qisqargan shakli berilgan gapni aniqlang. *1) Har oila o‘chog‘in o‘z qutluq‘ tarixi bor;*
2) Olmazorlar gulin to‘kadi, Meva bog‘lab shoxin bukadi;
3) Tutmang hargiz nomimi, baxti qaro deb axtaring;
4) Botirlari kanal qazadi, shoirlari g‘azal yozadi.
A) 1,2 B) 1,2,4 C) 2,4 D) 2,3,
23. Otning grammatik kategoriyalaridan (xususiyatlaridan) qaysi biri uning sintaktik vazifasini belgilashda rol o‘ynamaydi?
A) kelishik B) egalik C) son D) A, B
24. Turlanish qaysi so‘zlarga xos? *1) sifatdosh; 2) son; 3) ot;*
4) ravishdosh; 5) harakat nomi; 6) olmosh
A) 3 B) 1,3,4,5,6 C) 3,6 D) 3,5,6.
25. Qaysi gapda tushum kelishigidagi ot belgisiz qo‘llangan?
A) Salim bosh chayqab, qotib-qotib kuldi. B) Har fasl o‘z ishin bilsin. C) Hech qachon o‘zing qilishing mumkin bo‘lgan ishni birovga yuklab, uni tashvishga qo‘yma. D) Cho‘l qovunlari shirin bo‘ladi.
26. Qaysi gapda kelishiklar belgisiz qo‘llangan?
A) U chollar suhbatini eshitmas edi. B) Bunda bulbul kitob o‘qiydi, Bunda qurtlar ipak to‘qiydi. C) Bunda ari keltiradi bol, Bunda qushlar topadi iqbol. D) A, B va C.
27. *Oshdan oling, mehmon.* Ushbu gapdagi –*dan* qo‘shimchasi qaysi kelishik qo‘shimchasi bilan sinonim hisoblanadi?
A) bosh kelishik B) tushum kelishigi
C) chiqish kelishigi D) jo‘nalish kelishigi
28. Qaratqich kelishigining vazifalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni toping.
A) qaratqichni qaralmishga tobelashtirib bog‘lab keladi va qaralmishda ifodalangan narsa-hodisalarning qaratqich shaklidagi ismlarga qarashli ekanligini bildiradi B) qaralmishda ifodalangan belgi-xususiyat va harakat-holatlarning qaratqich shaklidagi ismlarga qarashli ekanligini bildiradi C) qaralmishda ifodalangan miqdor-tartibning qaratqich shaklidagi ismlarga qarashli ekanligini bildiradi D) A va B.
29. Qaysi holatlarda qaratqich qo‘shimchasi tushib qolmaydi?
A) qaratqich va qaralmish o‘rtasida boshqa so‘z bo‘lganida
B) qaratqich kelishigi atoqli otlar, olmoshlar, va sifatdoshlarga qo‘shilganda C) qaratqich kelishigi atoqli otlar, olmoshlar, va sifatdoshlarga qo‘shilganda D) Barchasi to‘g‘ri.

30. Qaratqich kelishigi qo‘shimchasi tushirilishi mumkin bo‘lmagan holatlar qaysi javobda berilgan?
A) kuzning havosi, salomatlikning garovi, bozorning bahosi
B) maktabning bog‘i, insonning husni, bolaning tarbiyasi
C) bizning shahar, Ahmadning kitobi, o‘qiganning foydasi
D) g‘o‘zaning bargi, tarbiyaning ahamiyati, tinchlikning garovi

2-VARIANT (11 – MA’RUZA : OTLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI)

1. Qaysi gapda kelishiklar belgisiz qo‘llangan?
A) U chollar suhbatini eshitmas edi. B) Bunda bulbul kitob o‘qiydi, Bunda qurtlar ipak to‘qiydi. C) Gulning bo‘yini ardoqlar tong esgan sabo D) Berilgan gaplarda belgisiz qo‘llangan holatlar bor.

2.*Dala yuzin qoplar chechak, gul,*	***Kulib chiqar yorib yer tagin,***
Tinmay esar har tomonga yel,	***Qo‘ymay sochar o‘rikning gulin***

Ushbu gapda kelishik qo‘shimchalari qay tarzda qo‘llangan?
A) uchta belgili, bitta belgisiz B) ikkita belgili, ikkita belgisiz
C) to‘rtta belgili, bitta belgisiz D) beshta belgili, ikkita belgisiz

3. Biror kishi yoki narsani boshqa kishi yoki narsa bilan chog‘ishtirish ma’nosini qaysi kelishik shakli orqali ifodalash mumkin?
A) qaratqich kelishigi B) tushum kelishigi
C) jo‘nalish kelishigi D) chiqish kelishigi

4. *Solijon boshini quyi solib, chuqur o‘yga botgan edi.* Ushbu gapda qaysi kelishiklar mavjud?
A) belgili tushum va jo‘nalish kelishigi B) belgili tushum, belgili va belgisiz jo‘nalish kelishigi C) belgili va belgisiz tushum, belgili jo‘nalish kelishigi D) belgisiz tushum va belgili jo‘nalish kelishigi

5.*Asraymiz o‘simlik xillarin tayin,*	***Asraymiz hayvonlar kamyob zotini,***
Hatto atroflarni o‘rab atayin	***Qo‘riqxona deymiz so‘ngra otini.***

A.Oripovning “Qo‘riqxona” she’ridan olingan Ushbu misralarda qaratqich va tushum kelishigi qay tarzda qo‘llangan?
A) ikki o‘rinda belgili, ikki o‘rinda belgisiz tushum kelishigi qo‘llangan B) bir o‘rinda qaratqich va tushum kelishigi belgili, ikki o‘rinda qaratqich belgisiz qo‘llangan C) bir o‘rinda qaratqich, bir o‘rinda tushum kelishigi belgsiz, ikki o‘rinda qaratqich belgili qo‘llangan D) ikki o‘rinda qaratqich belgisiz, to‘rt o‘rinda tushum belgili qo‘llangan

6. Quyida berilgan qaysi so‘zlar ismlarning munosabat shakllarini hosil qilishda qatnashadi?
A) bo‘lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq B) mumkin, zarur, lozim
C) kerak, shart, edi D) barchasi to‘g‘ri.

7. Quyidagi xususiyatlardan qaysi biri otlarga xos?
A) tuslanish B) turlanish C) daraja D) nisbat

8. Quyidagi gapda qo‘llangan o‘rin-payt kelishigidagi otning ma’nosini aniqlang. *Shu-shu Anora har kuni avtobusda ishga qatnaydi.*

A) vosita B) payt C) o‘rin D) atash

9.

Saxovat ahliga garchi yuz burdim,	***Norning it oldida cho‘kkanin ko‘rdim,***
Gohi dam hayratda lol qotib turdim,	***Hargiz iltimosga kuning qolmasin***

A.Oripovning «Iltimos” she’ridan olingan ushbu misralarda qaratqich va tushum kelishigi qay tarzda qo‘llangan?

A) ikki o‘rinda qaratqich, bir o‘rinda tushum kelishigi belgisiz, bir o‘rinda tushum kelishigi belgili qo‘llangan B) bir o‘rinda qaratqich, bir o‘rinda tushum kelishigi belgisiz, ikki o‘rinda qaratqich belgili qo‘llangan C) bir o‘rinda qaratqich va tushum kelishigi belgili, ikki o‘rinda qaratqich belgisiz qo‘llangan D)bir o‘rinda belgili, ikki o‘rinda belgisiz qaratqich qo‘llangan

10. Qaysi kelishik qo‘shimchalari badiiy uslubda qisqargan holda qo‘llanmaydi?

A) qaratqich va tushum B) tushum, jo‘nalish va chiqish
C) chiqish, o‘rin-payt, jo‘nalish D) chiqish va o‘rin-payt

11. Kelishik shaklidagi otlar qaysi so‘z turkumlaridagi so‘zlar bilan grammatik bog‘lanadi?

A) ot, fe’l, sifat, ravish B) ot, fe’l, sifat C) ot va fe’l D) barcha mustaqil so‘zlar bilan

12. Quyidagi grammatik ma’nolardan qaysi biri ot turkumi uchun asosiy va doimiydir?

A) egalik va kelishik B) son C) kelishik D) son, kelishik.

13. Qaysi qatorda –*lik* qo‘shimchasi ot yasovchi vazifasini bajargan?

A) sihat-salomatlik, do‘stlik B) yo‘qchilik, kamchilik
C) gulchilik, yozuvchilik D) qishlik, shaharlik

14. Olmoshlardan ot yasalganda, qaysi qo‘shimchalardan foydalaniladi?

A) –lik B) –sira, -si(n) C) –day, -cha D) A,C

15. *Kamtarlikning kamoli bor, Manmanlikning – zavoli* gapida olmoshdan qaysi so‘z turkumi yasalgan?

A) ot B) ravish C) fe’l D) sifat

16. Quyidagi misralarda qaratqich kelishigi qay tarzda qo‘llangan?

Bolalar ruhiga hayot degan dars	***Oshiqlar ko‘chada ma’shuqasin emas***
Manmanlik urug‘in joylasa;	***Kimningdir qadamin poylasa; (A.Oripov)***

A) ikki o‘rinda belgili, ikki o‘rinda belgisiz B) bir o‘rinda belgili C)ikki o‘rinda belgisiz D)bir o‘rinda belgili, bir o‘rinda belgisiz

17. Kelishik shakllari haqida bildirilgan noto‘g‘ri fikrni toping.

A) kelishik shakllari ismlarni boshqa so‘zlarga bog‘lash uchun xizmat qiladi B) kelishik shakllari doimo tobe so‘zga qo‘shiladi C) kelishik shakllari ismlarni boshqa so‘zlarga tobelantirib bog‘lash uchun xizmat qiladi D) B va C.

18. Turlanish haqida bildirilgan qaysi fikr to‘g‘ri?

A) ismlarning egalik qo‘shimchalari bilan shaxs va sonda o‘zgarishi turlanish deyiladi B) ismlarning kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi turlanish deyiladi C) ismlarning ko‘plik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi turlanish deyiladi D) A va B.

19. Bosh kelishik shaklidagi ismlar gapda ko‘pincha qanday vazifalarni bajaradi?

A) ega, ot-kesim B) sifatlovchi-aniqlovchi C) undalma D) B,C.
20. Qaratqich kelishigidagi so'z bog'langan so'z nima deb ataladi?
A) qaratqich B) qaralmish C) qaratuvchi D) qaralgan
21. Qanday holatlarda tushum kelishigi belgili qo'llanadi?
A) atoqli ot bilan ifodalansa B) egalik affiksini olgan bo'lsa
C) otning sifatlovchisi bo'lsa D) A ,B, C.
22. Berilgan she'riy parchada nuqtalar o'rniga qaysi kelishik qo'shimchasini ishlatish mumkin?
Har fasl... o'z xislati bor, Har fasl... o'z fazilati.
Kumush qishdan, zumrad bahordan Qolishmaydi kuz... ziynati.
A) tushum kelishigi B) qaratqich kelishigi
C) o'rin-payt kelishigi D) kelishik qo'shimchasi zarur emas
23. *Yer haydasang, kuz hayda.* Maqolda qaysi kelishik qo'shimchalari belgisiz qo'llangan?
A) o'rin-payt, jo'nalish B) tushum, o'rin-payt kelishigi
C) tushum kelishigi D) o'rin-payt kelishigi
24. Qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushirilmasligi mumkin bo'lmagan holatlar qaysi javobda berilgan?
A) Bobur bog'i, futbol maydonchasi B) kitob foydasi, daftar varag'i C) maydon markazi, urush qurbonlari D) Barchasida qo'shimcha tushirilmasligi mumkin emas.
25. Tushum kelishigini olgan so'z doimo qanday fe'llarga bog'lanadi?
A) o'timli fe'llarga B) o'timsiz fe'llarga C) bo'lishsiz fe'llarga D) o'tgan zamon fe'llariga
26. Tushum kelishigi qo'shimchasi qay hollarda ko'pincha tushib qolishi mumkin?
A) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timsiz fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa B) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l yonma-yon turganda C) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa D) B va C.
27. Qay hollarda tushum kelishigi qo'shimchasi tushirilishi mumkin emas?
A) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l o'rtasida so'z ishlatilsa B) tushum kelishigidagi so'z bilan o'timsiz fe'l o'rtasida so'z bo'lmasa C) tushum kelishigidagi so'z atoqli ot, olmosh, sifatdosh bo'lsa D) A va C.
28. Egalik qo'shimchasini olgan ismlarga bog'lanuvchi so'z qaysi shaklda bo'ladi?
A) qaratqich kelishigi shaklida B) ba'zan qaratqich kelishigi, ba'zan chiqish kelishigi shaklida C) ba'zan jo'nalish, ba'zan o'rin-payt kelishigi shaklida D) A, B.
29.O'timli fe'llarga bog'lanuvchi so'z qaysi shaklda bo'ladi?
A) qaratqich kelishigi shaklida B) tushum kelishigi shaklida
C) jo'nalish kelishigi shaklida D) chiqish kelishigi shaklida
30. Qaysi qo'shimchalar turlovchi qo'shimchalar deyiladi?
A) egalik qo'shimchalari B) kelishik qo'shimchalari C) shaxs-son qo'shimchalari D) ko'plik shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha

1-VARIANT (12 , 13- MA'RUZA S I F A T)

1. Sifat turkumining o'ziga xos morfologik xususiyatlari qaysilar?
A) darajalanish xususiyatiga ega B) sifat aniqlovchilar o'zlarining sifatlanmishlari bilan moslashmaydi.
C) sifatlar sodda va qo'shma bo'ladi D) A, C
2. *Baland, ulkan, kichik, mayda* so'zlari uchun xos bo'lgan umumiy ma'nolar

qanday ma'no sanaladi?
A) ko'chma ma'no B) grammatik ma'no
C) uslubiy ma'no D) leksik ma'no
3. *Uzun, naynov, pakana* so'zlari uchun xos bo'lgan umumiy ma'nolar qanday ma'no sanaladi?
A) leksik ma'no B) grammatik ma'no
C) uslubiy ma'no D) ko'chma ma'no
4. Jumladagi sifatning ma'no turini toping. *Uning yonoqlari uzunchoqroq edi*.
A) hid bildiruvchi B) hajm-o'lchov bildiruvchi
C) shakl-ko'rinish bildiruvchi D) holat bildiruvchi
5. Sifat turkumiga oid so'zlar qaysi javobda berilgan?
A) chiniqqan, o'qigan, esayotgan B) so'nmas, oqar, sehrlovchi C) mayin, yoqimli, quvnoq D) birinchi, ishchi, to'quvchi
6. Predmetning xususiyatini bildiruvchi sifatlar qaysi javobda?
A) shirin, achchiq, nordon B) novcha, og'ir, katta
C) kamtar, xushfe'l, sho'x D) devoriy, tonggi, xushbo'y
7. Ish-harakat natijasida hosil bo'lgan belgi-xususiyatni bildiruvchi sifat yasovchi qo'shimchani toping.
A) –oq B) –gir C) –chak D) –ma
8. Sinonim sifatlarni toping.
A) cheksiz, behad, bardoshli, benihoya B) chopqir, chopag'on, metin C) sekin, asta, astoydil, ohista. D) sezgir, ziyrak, tuyg'un, hushyor.
9. Antonim sifatlarni toping.
A) Adolatli podsho hech vaqt mag'lub bo'lmas. B) Otabekka O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. C) Ish sur'ati tobora jadallashmoqda.
D) Achchiq savol berib, shirin javob kutma.
10. *Baland tog'lar o'lkamizda ko'p.* Ushbu gapdagi *baland* so'zining grammatik ma'nosi qaysi qatorda ifodalangan?
A) belgi B) sifat C) aniqlovchi D) B va C
11. Qaysi qatordagi so'zlar faqat sifat so'zlardan iborat?
A) yong'in, toshqin, tuzdon, quldon B) uchqun, to'lqin, bilimdon, qalamdon C) so'lg'in, turg'un, suvdon D) yorqin, ozg'in, gapdon, qadrdon.
12. Sifat otga bog'langanda, so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar qaysi qismga qo'shilishi mumkin?
A) otga B) sifatga C) vaziyatga qarab otga yoki sifatga
D) har ikkalasiga birdan qo'shilishi mumkin.
13. Qaysi qatordagi so'zlar faqat sifat so'zlardan iborat?
A) yetuk, sharqiroq, yosh B) so'lg'in, turg'un, majburan C) sotqin, to'lqin, bilimdon D) ertalab, toshqin, shifobaxsh
14. Qaysi so'zlar sifatga mansub?
A) teshik, tuzoq, o'roq B) qo'rqoq, yumuq, siniq
C) kichik, chiniq, yutuq D) kurak, sochiq,
15. Qaysi qatorda sifat o'rnida qo'llangan otlar berilgan?
A) asfalt ko'cha, atlas ko'ylak B) otning yaxshisi, bolalarning kattasi C) oltin uzuk, kumush qoshiq D) A,C
16. Predmetning o'rin va paytga ko'ra belgisini bildiruvchi sifatlar qatorini toping.
A) ochiq, yosh, keksa B) keng, katta, uzun
C) ichki, ertalabgi, kuzgi D) oq,sariq, ko'k

17. Sifat harakat belgisini bildirgan qatorni aniqlang.
A) ko‘k parda, oq qog‘oz, sariq gul B) qattiq ta’sirlanmoq, yaxshi o‘qimoq, sodda kiyinmoq C) iliq tabassum, sovuq muomala, sho‘x bola D) mehribon ona, ziqna odam, yo‘rg‘a ot
18. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat sifat so‘zlardan iborat?
A) tuyg‘un, keskin, butunlay B) so‘lg‘in, turg‘un, majburan
C) uchqun, to‘lqin, bilimdon D) jonkuyar, yorqin, yuzaki
19. *Barhayot, farq‘onacha, dilkash, yapaloq* so‘zlari qaysi turkumga oid?
A) ot turkumiga B) ravish turkumiga C) olmosh turkumiga
D) sifat turkumiga
20. Ushbu so‘zlarning qaysi biri sifat turkumiga xos?
1) qotishma;2)moslama;3)qo‘shma;4) uydirma; 5) tenglama;
6) hovliqma.
A) 1,3,4 B) 1,3,6 C) 3,5,6 D) 3,4,6
21. Ushbu so‘zlarning qaysi biri sifat turkumiga xos?
1) qazilma;2) moslama; 3) burama;4) tenglama;
5) qotishma; 6) sochma.
A) 4,5,6 B) 2,4,: C) 1,3,6 D) 1,3,4
22. *Esini tanigandan boshlab onasi bilan kechirilgan zamonlar mas’ud, lekin qaytarilmas tush kabi yo‘lchining ko‘z oldidan bir-bir o‘tadi.* Ushbu gapda qo‘llangan *mas’ud* so‘zi qaysi turkumiga mansub?
A) ot B) sifat C) ravish D) belgi oti
23. Predmetning o‘rin yoki vaqtga ko‘ra belgisini bildiruvchi sifat qaysi gapda mavjud?
A) Uydagi qiziqarli kitoblarni olib ketdi. B) Bog‘dagi gullardan birini saraladi. C) Qishki kiyimlarni yig‘ishtirib qo‘ydim.
D) A, B, C
24. Sifat ifodalagan belgi o‘z ichiga qamrab olmagan tushuncha qaysi javobda berilgan?
A) rang-tus, xil-xususiyat B) maza-ta’m
C) miqdor-tartib D) shakl-hajm
25. Sifat qay holatda kelsa kesim hisoblanadi?
A) gapning o‘rtasida kelsa B) gap oxirida kelsa C) gap boshida kelsa D) sifatning gapdagi o‘rni uning vazifasini belgilamaydi.
26. Quyidagi sifatlardan qaysilari xususiyat sifatlari guruhiga kiradi? *1) uzun; 2) keng; 3) baland; 4) yozgi.*
5) xursand; 6) kamtar; 7) bulturgi; 8) bahaybat; 9) no‘noq; 10) notanish; 11) kechki;
A) 5, 6, 9, 10. B) 1, 2, 3, 8 C) 4, 7, 11 D) 2,3,8,11.
27. Quyidagi sifatlardan qaysilari makon-zamon sifatlari guruhiga kiradi? *1) uzun; 2) keng; 3) baland; 4) yozgi.*
5) xursand; 6) kamtar; 7) bulturgi; 8) bahaybat; 9) no‘noq; 10) notanish; 11) kechki;
A) 5, 8, 9, 10. B) 1, 2, 3, 8 C) 4, 7, 11 D) 3,4,7,11.
28. Quyidagi sifatlardan qaysilari hajm-o‘lchov sifatlari guruhiga kiradi? *1) uzun; 2) keng; 3) baland; 4) yozgi.*
5) xursand; 6) kamtar; 7) bulturgi; 8) bahaybat; 9) no‘noq; 10) notanish; 11) kechki;
A) 3, 6, 9, 10. B) 1, 2, 3, 8 C) 4, 7, 11 D) A, C.
29. Quyidagi so‘zlardan qaysi biri aslida sifat turkumiga mansub? *1) kerak; 2) lozim; 3) shart; 4) mumkin; 5) darkor;*

6) muhim.
A) 3,6 B) 1,3,5,6 C) 1,2,4,5,6 D) 2,4.
30. Quyidagi so'zlarning qaysi biri rang nomini anglatmaydi?
A) sapsar B) gunafsha C) qo'ng'ir D) binafsha,

2-VARIANT (12 , 13- MA'RUZA S I F A T)

1. Qaysi so'zlar xususiyat bildiruvchi sifatlar hisoblanadi?
A) andishali, sho'x B) qimmatli, egri C) pushti, qirmizi
D) mazali, yumaloq
2. Asliy sifatlar berilgan javobni toping.
A) qishki, derazali, ko'chma, devoriy B) go'zal, chiroyli, shirin, C) oq, aqlli, yuzaki D) B va C.
3. Nisbiy sifatlar berilgan javobni toping.
A) qishki, derazali, ko'chma, devoriy B) go'zal, chiroyli, shirin, C) oq, aqlli, yuzaki D) B, C.
4. Narsa-buyumlardagi belgining ortiq-kamlik jihatdan farqlanishi...
A) nisbiy sifat deyiladi B) tub sifat deyiladi
C) sifat darajasi deyiladi D) qo'shma sifat deyiladi
5. Orttirma daraja shaklidagi sifatlarni toping.
A) tim qora, qip-qizil, oqish B) sarg'ish, ko'kimtir, qoramtir
C) yumshoqqina, och yashil, to'q ko'k D) pak-pakana, bo'm-bo'sh, biram yoqimli.
6. *<u>Bunisi xiyol kattaroq ko'rindi.</u>* Ushbu gapdagi sifat darajasini belgilang.
A) *oddiy daraja* B) *orttirma daraja*
C) *ozaytirma daraja* D) *sifat qo'llanmagan*
7. *<u>Biram yoqimli havo</u>* birikmasidagi sifatning darajasini va daraja hosil qiluvchi vositani aniqlang.
A) orttirma daraja, fonetik vosita B) orttirma daraja, morfologik vosita C) orttirma daraja, leksik vosita
D) ozaytirma daraja, leksik vosita
8. Ushbu gapdagi sifatning darajasini va daraja hosil qiluvchi vositani aniqlang. *Qoshi sal qoraroq yigit edi.*
A) orttirma daraja, morfologik vosita B) orttirma daraja leksik vosita C) ozaytirma daraja, leksik vosita D) ozaytirma daraja, leksik-morfologik vosita
9. Orttirma daraja shaklidagi sifatlarni aniqlang.
A) yumshoqqina, och yashil, to'q ko'k B) yam-yashil, chiroyliroq, nim pushti C) tim qora, qipqizil, oqish D) but-butun, tim qora, g'irt yolg'on.
10. Oddiy darajadagi sifatlar qaysi qatorda berilgan?
A) go'zal, hushyor, odobli B) silliqroq, novcharoq, baxtliroq C) yam-yashil, oppoq, ko'm-ko'k D) juda yaxshi, nihoyatda baland, g'oyatda qo'rqinchli
11. *<u>U uzundan-uzoq ma'ruza qildi.</u>* Ushbu gapdagi sifat darajasini belgilang.
A) oddiy daraja B) orttirma daraja
C) ozaytirma daraja D) daraja ifodalanmagan
12. *<u>Qip-qizil</u>, <u>yum-yumaloq</u>* kabi sifatlarda orttirma daraja fonetik usul bilan yasalganda, urg'u qaysi bo'g'inga tushadi?
A) o'zbek tilida urg'u har qanday holatda ham oxirgi bo'g'inga tushadi. B) oxiridan ikkinchisiga ko'chadi

C) urg'u birinchi bo'g'inga ko'chadi D) bosh bo'g'inlari oxiridagi p va m tovushlariga tushadi.

13. *Ular frontdan xiyla uzoqroqdagi o'rmonda edilar*. Ushbu gapdagi sifat darajasini toping.

A) sifat darajasi ifodalanmagan. B) ozaytirma daraja
C) orttirma daraja D) oddiy daraja

14. Orttirma daraja shaklidagi sifatlarni aniqlang.

A) tim qora, qip-qizil, oqish B) sarg'ish, ko'kimtir, qoramtir C) yumshoqqina, och yashil, to'q ko'k D) juda baland, g'oyat yaxshi, eng kichik.

15. *Biroz yoqimsizroq havo* birikmasidagi sifatning darajasini va daraja hosil qiluvchi vositani aniqlang.

A) ozaytirma daraja, leksik vosita B) orttirma daraja, leksik vosita C) orttirma daraja, morfologik vosita
D) ozaytirma daraja, leksik-morfologik vosita

16. Quyidagi gapda *–gina* qo'shimchali so'z qanday ma'noni bildiradi? *Onasi to'rdagi burchakka yugurib, sarg'ayib ketgan kichikkina qog'oz oldi.*

A) tasdiq B) kichraytirish C) kichraytirish-erkalash D) miqdor

17. *Sadoqat qop-qora barmoqday-barmoqday mayizni yeya boshladi.* Ushbu gapdagi sifat darajasini aniqlang.

A) orttirma daraja, fonetik usul B) orttirma daraja, leksik usul C) orttirma daraja, fonetik-leksik usul D) ozaytirma daraja, fonetik usul

18. *Ularning orasida yoshi va jussasi barchasidan kichigi Nodir edi.* Ushbu gapdagi sifat qaysi darajada berilgan?

A) darajasi noma'lum B) orttirma daraja C) ozaytirma daraja D) oddiy daraja

19. Orttirma darajadagi sifatlar berilgan qatorni toping.

A) yam-yashil, chiroyliroq, nimpushti B) yumshoqqina, och yashil, to'q ko'k C) tim qora, qip-qizil, sal katta D) g'irt yolg'on, hammasidan kichik, biram yoqimli

20. *Ular juda sekin yolg'izoyoq yo'ldan yura boshladilar.* Ushbu gapdagi sifat darajasini belgilang.

A) sifat darajasi ifodalanmagan B) ozaytirma daraja C) orttirma D) oddiy

21. Predmet belgisining kamligini ko'rsatuvchi *–imtir(-mtir), -roq, -ish* qo'shimchalari qaysi so'zlar doirasida o'zaro sinonim sifatida qo'llanishi mumkin?

A) oq, qora, sariq, qizil, yashil B) oq, qora
C) oq, sariq, qizil, D) oq, qora, sariq, qizil

22. *Havaskorlar orasida hammasidan nozigi Nafisa edi*. Ushbu gapdagi sifat darajasini belgilang.

A) oddiy daraja B) orttirma daraja C) ozaytirma daraja
D) sifat darajasi ifodalanmagan

23. Orttirma darajadagi sifatni takrorlash bilan hosil qilishda qaysi kelishik qo'shimchasi ishtirok etadi?

A) chiqish kelishigi B) o'rin-payt C) jo'nalish D) tushum

24. Tub sifatlarni aniqlang.

A) qoramtir, novcha, kamtar B) go'zal, yuzaki, badavlat
C) tushki, toshsimon, haftalik D) ozg'in, achchiq, oyday

25. Sifatlarning bosh qismini *p* va *m* tovushlaridan biri (mos kelgani) bilan birgalikda takrorlash orqali qanday so'zlardan orttirma darajasini hosil qilish mumkin?

A) har qanday sifat turkumiga oid so'zlardan B) faqat rang-tus bildiruvchi sifatlardan C) ba'zi tub va yasama sifatlardan D) ba'zi tub sifatlardan

26. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yo kamligini bildiradigan birliklarning qaysilari qo'shib yoziladi? *1) to'q; 2) jiqqa; 3) tim; 4) liq; 5) lang;*

A) 1,2,5 - ajratib, 3,4,6 – qo'shib yoziladi B) 1,2 – ajratib, 3,4,5,6 – qo'shib yoziladi C) barchasi ajratib yoziladi D) barchasi qo'shib yoziladi

27. Qaysi qo'shimchalar rang-tus sifatlarigagina qo'shilib, belgining me'yordan ozligini ifodalaydi?

A) -roq B) -mtir, (-imtir), -ish, -roq
C) -mtir, (-imtir) D) -mtir (-imtir)

28. So'zlarga qo'shilib achinish ma'nosini ifodalovchi birlik qaysi qatorda berilgan?

A) -gina yuklamasi B) -gina yoki faqat yuklamalari C) -cha qo'shimchasi D) -gina qo'shimchasi

29. Ushbu so'zlarning qaysi biri sifat turkumiga xos?
1) qotishma;2)moslama;3)qo'shma;4) uydirma; 5) tenglama;
6) hovliqma.

A) 1,3,4 B) 1,3,6 C) 3,5,6 D) 3,4,6

30. Predmetning xususiyatini bildiruvchi sifatlar qaysi javobda?

A) shirin, achchiq, nordon B) novcha, og'ir, katta
C) kamtar, xushfe'l, sho'x D) devoriy, tonggi, xushbo'y

BAHOLASH MEZONLARI

"Ona tili va adabiyot" fanidan talabalar bilimini reyting tizimi asosida baholash mezoni

"Ona tili **va adabiyot**" fani bo'yicha reyting jadvallari, nazorat turi, shakli, soni hamda har bir nazoratga ajratilgan maksimal ball, shuningdek oraliq nazoratning saralash ballari haqidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga e'lon qilinadi.

Fan bo'yicha talabalarning bilim saviyasi va o'zlashtirish darajasining Davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini ta'minlash uchun quyidagi nazorat turlari o'tkaziladi:

oraliq nazorat (ON) – semestr davomida o'quv dasturining tegishli (fanlarning bir necha mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning nazariy bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Oraliq nazorat bir semestrda ikki marta o'tkaziladi va shakli (yozma, og'zaki, test va hokazo) o'quv faniga ajratilgan umumiy soatlar hajmidan kelib chiqqan holda belgilanadi;

yakuniy nazorat (YN) – semestr yakunida muayyan fan bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talabalar tomonidan o'zlashtirish darajasini baholash usuli. Yakuniy nazorat asosan tayanch tushuncha va iboralarga asoslangan "Yozma ish" shaklida o'tkaziladi.

ON o'tkazish jarayoni kafedra mudiri tomonidan tuzilgan komissiya ishtirokida muntazam ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, **ON** natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda **ON** qayta o'tkaziladi.

Oliy ta'lim muassasasi rahbarining buyrug‘i bilan ichki nazorat va monitoring bo‘limi rahbarligida tuzilgan komissiya ishtirokida **YN** ni o‘tkazish jarayoni muntazam ravishda o‘rganib boriladi va uni o‘tkazish tartiblari buzilgan hollarda, **YN** natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda **YN** qayta o‘tkaziladi.

Talabaning bilim saviyasi, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaning fan bo‘yicha o‘zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.

«Ona tili va adabiyot» fani bo‘yicha talabalarning semestr davomidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 100 ballik tizimda baholanadi.

Ushbu 100 ball baholash turlari bo‘yicha quyidagicha taqsimlanadi:

Ya.N.-30 ball, qolgan 70 ball esa O.N. uchun taqsimlanadi.

Ball	**Baho**	**Talabalarning bilim darajasi**
86-100	A'lo	Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yurita olish. Olgan bilimlarini amalda qo‘llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo‘lish.
71-85	Yaxshi	Mustaqil mushohada qilish. Olgan bilimlarini amalda qo‘llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo‘lish.
55-70	Qoniqarli	Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo‘lish.
0-54	Qoniqarsiz	Aniq tasavvurga ega bo‘lmaslik. Bilmaslik.

- Fan bo‘yicha saralash bali 55 ballni tashkil etadi. Talabaning saralash balidan past bo‘lgan o‘zlashtirishi reyting daftarchasida qayd etilmaydi.
- Talabalarning o‘quv fani bo‘yicha mustaqil ishi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar jarayonida tegishli topshiriqlarni bajarishi va unga ajratilgan ballardan kelib chiqqan holda baholanadi.

Talabalar ON dan to‘playdigan ballarning namunaviy mezonlari

№	**Ko‘rsatkichlar**	**ON ballari**		
		Maks	**1-ON**	**2-ON**
1.	Darslarga qatnashganlik darajasi. Ma'ruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va to‘liqligi.	10	0-5	0-5
2.	Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlarini o‘z vaqtida va sifatli bajarishi va o‘zlashtirish.	30	0-15	0-15
3.	Og‘zaki savol-javoblar, kollokvium va boshqa nazorat turlari natijalari bo‘yicha	30	0-15	0-15
Jami ON ballari		70	0-35	0-35

Yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida belgilangan bo‘lsa, u holda yakuniy nazorat 30 ballik “Yozma ish” variantlari asosida o‘tkaziladi.

Agar yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida belgilangan bo‘lsa, u holda yakuniy nazorat quyidagi jadval asosida amalga oshiriladi.

№	Ko‘rsatkichlar	YaN ballari	
		Maks	O‘zgarish oraligi
1.	Fan bo‘yicha yakuniy yozma ish nazorati	30	0-30
Jami YaN ballari		30	0-30

Yakuniy nazoratda “Yozma ish”larni baholash mezoni

Yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida amalga oshirilganda, sinov ko‘p variantli usulda o‘tkaziladi. Har bir variant 3 ta nazariy savoldan iborat. Nazariy savollar fan bo‘yicha tayanch so‘z va iboralar asosida tuzilgan bo‘lib, fanning barcha mavzularini o‘z ichiga qamrab olgan.

Har bir nazariy savolga yozilgan javoblar bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 0-10 ball oralig‘ida baholanadi. Talaba maksimal 30 ball to‘plashi mumkin.